

SUOČAVANJE S PROŠLOŠĆU U HRVATSKOJ

STAVOVI I MIŠLJENJA AKTERA I
JAVNOSTI U PORAĆU

Kruno Kardov
Dražen Lalić
Vesna Teršelič

Kruno Kardov
Dražen Lalić
Vesna Teršelić

**SUOČAVANJE S
PROŠLOŠĆU U
HRVATSKOJ**

STAVOVI I MIŠLJENJA
AKTERA I JAVNOSTI U
PORAĆU

ZAGREB, 2010.

IZDAVAČ: Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću
ZA IZDAVAČA: Vesna Teršelič
UREDNIK: Dražen Lalić
LEKTURA: Jadranka Varošaneć
KOREKTURA: Tanja Petrović
PRIJELOM: Bestias
TISAK: Bestias
NAKLADA: 600
ISBN: 978-953-95433-7-0

CIP ZAPIS DOSTUPAN U RAČUNALNOM KATALOGU NACIONALNE
I SVEUČILIŠNE KNJIŽNICE U ZAGREBU POD BROJEM 745331

Publikacija je tiskana uz pomoć financijske potpore
Veleposlanstva SAD-a i C. S. Mott fondacije.

Kruno Kardov
Dražen Lalić
Vesna Teršelić

SUOČAVANJE S PROŠLOŠĆU U HRVATSKOJ

STAVOVI I MIŠLJENJA AKTERA I
JAVNOSTI U PORAČU

SADRŽAJ

I. UVOD (<i>Dražen Lalić, Vesna Teršelič</i>)	7
1. Pojam suočavanja s prošlošću	14
2. Perspektiva žrtve	15
3. Suočavanje iz perspektive društvenoga okružja počinitelja – iskustvo Njemačke	17
4. Povijesne odrednice suočavanja s prošlošću od kraja Drugoga svjetskog rata do danas u drugim zemljama	19
5. Prorada komunističke prošlosti	21
6. Oblici suvremenoga suočavanja s prošlošću	22
7. Temeljni znanstveni i stručni pristupi u suočavanju s prošlošću	24
8. Obilježja društvenoga konteksta suočavanja s prošlošću u suvremenoj Hrvatskoj	27
II. METODOLOGIJA (<i>Kruno Kardov, Dražen Lalić</i>)	39
1. Metodologija kvalitativnog istraživanja	41
2. Metodologija kvantitativnog istraživanja	43
3. Problemi u provedbi istraživanja	45

III. REZULTATI ISTRAŽIVANJA (<i>Kruno Kardov</i>)	47
1. Suočavanje s prošlošću _____	48
Komentar	56
2. Žrtve rata _____	58
Percepcija žrtava rata	59
Podrška žrtavama rata	68
Komentar	72
3. Ratni zločini _____	74
Načelni stavovi o ratnim zločinima	81
Stavovi o konkretnim ratnim zločinima	84
Odgovornost za ratne zločine	87
Komentar	92
4. Procesuiranje ratnih zločina _____	94
Stavovi o suđenjima za ratne zločine	102
Ocjena i povjerenje u domaće i strane sudove	106
Komentar	119
5. Prisutnost sjećanja u javnoj sferi _____	120
Komentar	123
IV. ZAKLJUČAK: Nova pitanja u istraživanju suočavanja s prošlošću u Hrvatskoj (<i>Kruno Kardov, Dražen Lalić, Vesna Teršelić</i>)	125
Literatura	133
Pogovor: Maloprodajna cijena rata (<i>Ozren Žunec</i>)	141
Dodatak I – Vodič za fokusne grupe	147
Dodatak II – Vodič za intervjue	153
Dodatak III – Anketni upitnik	155

UVOD

Dražen Lalić
Vesna Teršelič

*Sjećajmo se heroja Varšave, mučenika Treblinke i djece
Auschwitza. Borili su se sami, patili su sami ali nisu umrli
sami jer je nešto u svima nama umrlo skupa s njima (...)*

*Sve bih dao da mogu vratiti jedno dijete. Dao bi puno
kad bi mogao sada... osloboditi jednoga zatvorenika. Dao
bi puno da mogu pokazati solidarnost čovjeku koji je
napušten... Ali sve što imam su riječi i dajem te riječi...*

Elie Wiesel

Prošlost nikad nije mrtva. Prošlost čak nije ni prošlost.

William Faulkner

Mnogi se pitaju, na prvi pogled logično i opravdano, koja je uopće svrha suočavanja s prošlošću. Prema njima, umjesto bolnoga i beskorisnoga pa i štetnoga suočavanja s minulim nasiljem i zločinima, pojedinci, narodi i društva trebaju ostaviti prošlost iza sebe i sasvim se okrenuti (boljoj) budućnosti. Iako prihvaćamo dobrohotnost većine tih kritičara, nas troje autora ove knjige spadamo među ljude koji se ne slažu s tvrdnjama o uzaludnosti ili štetnosti suočavanja s prošlošću, i to iz više razloga. Ponajprije ističemo razlog koji je po našem mišljenju najvažniji: suočavanje je ne samo potrebno nego i nužno zbog svih kojima prošlost uopće nije prošlost, već je traumatiziranost zbog neposredno ili posredno pretrpljenoga nasilja u ratnim i drugim sukobima osnovna odrednica njihove sadašnjosti, a nekima i budućnosti. Takav odnos prema prošlosti imaju milijuni ljudi koji žive u mnogim zemljama i na različitim kontinentima.

U ovom dijelu Europe, odnosno prostoru bivše Jugoslavije, gdje su suvremenici i njihovi izravni preci tijekom razdoblja kraćega od stotinu godina pretrpjeli osam ratova,¹ nakon svakoga krvoprolića raznovrsne povrede iz prethodnoga rata bivaju zlouporabljene u pripremi sljedećega. Suočavanje s prošlošću je na ovom prostoru posebno važno, jer se nakon krvavih ratova (u njima je ubijeno ukupno više od 130.000 ljudi)² vođenih u posljednjem desetljeću prošloga stoljeća u post-jugoslavenskim zemljama, još uvijek traga za gotovo 18.000 nestalih osoba³, pred ratnim stradanjima izbjeglo je oko milijun ljudi, a znatno je veći broj onih koji još uvijek osjećaju različite posljedice rata. Samoubojstvo je počinilo 1.870 hrvatskih branitelja,⁴ a 6.668 branitelja ima status invalida s dijagnozom posttraumatskoga stresnog poremećaja (PTSP-a)⁵.

Zbog brojnih žrtava tih ratova, zbog živućih na koje je nasilje ostavilo tjelesne ili emocionalne ožiljke, zbog brojnih pripadnika društva koji ne mogu ma kako se trudili sasvim okrenuti glavu od posljedica rata i živjeti "normalno", pa konačno i zbog djece te onih koji će se tek roditi, nužno je suočiti se s istinom o nasilju iz prošlosti, priznati težinu zločina, pokazati poštovanje prema žrtvama i patnicima, te izraziti žaljenje; iznimno je važno otvoreno i hrabro suočiti se s nasilnom prošlošću kako bi se što više smanjile – zbog nekih fundamentalnih defekata ljudske naravi i poremećaja društvenoga života nemamo iluzija da ih se u doglednoj budućnosti može sasvim prevladati – mogućnosti za njeno ponavljanje. Kako poručuje Slavko Goldstein u svojoj knjizi o ustaškim zločinima, "opasnosti od obnavljanja nisu minule, sve dok u mnogim srcima i glavama još tinjaju predrasude da nije grijeh ako je ljudsko biće proganjano, pa i ubijeno, samo zato što je rođeno u drugom narodu ili drugoj vjeri ili se usuđuje drukčije misliti" (Goldstein, 2007: 432).

Iz perspektive društava sa živim sjećanjem na stradanja u gotovo svakoj obitelji na različitim stranama u Drugom svjetskom ratu (koji je bio krvaviji od ratova s kraja prošloga stoljeća) ne treba posebno obrazlagati kakve posljedice ostavlja nepriznat i neprorađen zločin ili pogrešno prorađen zločin (što se za vrijeme socijalističke Jugoslavije ponajprije izražavalo u pretjerivanjima u vezi s brojem žrtava u Drugom svjetskom ratu).⁶ Zbog još uvijek bolnih raznovrsnih rana i gubitaka nastalih uslijed nasilja i zločina nužan je sustavan rad kako bi žrtve dobile priznanje, a preživjeli i društvo u cjelosti mogli početi proces individualnog i kolektivnog iscjeljenja. Iako patnja može temeljito opustošiti osobe i zajednice, u poslijeratnim se društvima rijetko postavlja iznimno važno pitanje: koliko ljudi koji su povrijeđeni nasiljem i zločinima uopće mogu valjano funkcionirati u svojim obiteljima i na radnim mjestima, odnosno kako takvi ljudi kao građani uopće mogu aktivno i s povjerenjem pridonositi općem dobru, te sudjelovati u političkom i društvenom životu? Današnje hrvatsko društvo još uvijek ne raspolaže preciznim znanstvenim i stručnim uvidom u obilježja (življenja) nedvojbeno brojnih osoba koje su fokusirane na svoju bol odnosno ponovno proživljavanje trauma iz nasilne prošlosti, pa uglavnom ne pokazuje ni dostatan interes za takve osobe.

1 Radi se o sljedećim ratovima: Prvi balkanski, Drugi balkanski, Prvi svjetski rat, Drugi svjetski rat, te četiri rata u vezi s raspadom socijalističke Jugoslavije (u Sloveniji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Kosovu). Međutim, i sukob u Makedoniji između Makedonaca i Albanaca ima neka obilježja rata, ali je prije eskalacije rata saniran političkim sredstvima.

2 Prema procjenama Istraživačko dokumentacionog centra iz Sarajeva, Fonda za humanitarno pravo iz Beograda i Centra za suočavanje s prošlošću *Documenta* iz Zagreba (Tranziciona pravda, 2008)

3 Prema procjeni Međunarodnoga odbora Crvenoga križa (ICRC) iznesenoj u priopćenju u povodu Međunarodnog dana nestalih, 30. kolovoza 2007. godine, još se traga za 17.882 osoba nestalih za vrijeme ratova na području bivše Jugoslavije. Od toga, 13.449 osoba je nestalo u ratu u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995. godine, 2.386 tijekom rata u Hrvatskoj 1991. – 1995., a 2047 za vrijeme rata na Kosovu 1998. – 1999. godine; http://www.mfa.gov.yu/Bilteni/Engleski/b300807_e.html#N9

4 Broj hrvatskih branitelja koji su počinili samoubojstvo od početka rata do 2007. ustanovilo je Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti, stanje na dan 31. 12. 2007. godine (podaci dobiveni od Ministarstva obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti, iz dopisa upućenog *Documenti*).

5 Prema podacima Hrvatskog zavoda za javno zdravstvo koji se odnose na stanje posljednjega dana 2007. godine (podaci dobiveni od Hrvatskoga zavoda za javno zdravstvo; iz dopisa upućenog *Documenti*)

6 Bosansko-hercegovačko i francuski statističar Bogoljub Kočović te hrvatski ekonomist Vladimir Žerjavić, ne surađujući međusobno, došli su na temelju svojih istraživanja do vrlo sličnih podataka o broju žrtava Drugoga svjetskog rata u Jugoslaviji. Sudeći prema rezultatima njihovih istraživanja, taj je broj vrlo velik, ali znatno manji od broja (1.706.000) kojega je godinama isticala propaganda bivšega socijalističkog sustava. Kočović je izračunao kako broj žrtava toga rata u Jugoslaviji iznosi 1.014.000 (Kočović, 1990.), a Žerjavić 1.027.000 (Žerjavić, 1989.). Procjene broja žrtava Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj uglavnom se kreću se u rasponu od 240.000 do 295.000 (posljednji je broj izračunao Vladimir Žerjavić). Hrvatski sociolog Igor Graovac i srpski povijesničar Dragan Cvetković (Graovac, Cvetković, 2005.) primjenjujući metodu osobne identifikacije navode 213.396 osoba s područja današnje Hrvatske. Najviše je među njima bilo Srba: 114.709. Slijedi 72.261 Hrvata, 11.599 Židova, a od preostalih 14.827 velik dio otpada na Rome.

Uništavanje ili ograničavanje ljudskih mogućnosti zbog nasilja i zločina znatno smanjuje mogućnosti za osobni, kulturni i društveni razvitak. Suočavanje s prošlošću zagovara humani pristup kojemu je vodilja satisfakcija žrtava te oporavak povrijeđenih osoba, ugroženih skupina i društva u cjelosti. To suočavanje određuje nastojanje oko popravljanja onoga što je u nekom smislu nepopravljivo: iznalaženje životno poticajnih odgovora na ekstremna iskustva ubojstava i nasilja. U Hrvatskoj i mnogim drugim zemljama istinsko je civilizacijsko pitanje: može li ključni pristup u odnosu prema minulom ratnom nasilju i zločinima postati transparentno i konkretno suočavanje s prošlošću kao učinkovita potpora izravno pogođenima i njihovim zajednicama, umjesto preovladavajućega navodno pragmatičnoga pristupa koji je više ili manje obilježen manipulacijom u službi političkih elita koje su konačno, u ovom ili onom svom izdanju, stvarale uvjete nasilja i zločina. S tim u vezi, neizostavno se postavlja još jedno važno pitanje: koliko utjecajni društveni akteri i institucije žele i mogu zadovoljiti istinu i pravdu kao nasušne potrebe žrtava i članova njihovih obitelji (bez obzira na etničku i drugu pripadnost pogođenih) te šire zajednice? Usprkos tome što i najstariji pisani i nepisani zakoni kao i ključni religijski tekstovi sadrže jasne upute poput "Ne ubij!", sustavne mjere kažnjavanja odgovornih za ratne i druge zločine te davanja potpore pogođenima, kako bi se povezal pokidano društvo, razmjerno su novijega datuma.

Na odnos (politike, pa i javnosti) prema nasilju vezanom za ratove i ratnim zločinima⁷ dugo je dominantno utjecalo, pa i još u nekim zemljama jako utječe, tradicionalno shvaćanje povijesti prema kojemu su jedini važni akteri povijesti (bili) oni najsnažniji, (navodni) zaštitnici nacionalnih i drugih kolektivnih interesa – politički vođe, pripadnici vladajuće društvene skupine, vojnici, heroji; "obični" ljudi, a posebno žrtve nasilja i zločina, prema tom su shvaćanju na samoj margini (tumačenja) prošlih društvenih zbivanja.⁸ Za razliku od staroga, prema novom shvaćanju povijesti (koje na međunarodnoj sceni širi svoj utjecaj tijekom posljednjih gotovo osam desetljeća⁹), upravo su "obični ljudi" kao pojedinci ključni akteri povijesti, a životna svakodnevnica ljudi i druge socio-historijske teme vrlo važni predmeti istraživanja. Ta je promjena stvorila uvjete za kasnije (nakon Drugoga svjetskog rata u kojem je poginulo mnogo civila) izrazitije obraćanje pozornosti povjesničara na civilne žrtve ratova i druge kojima su (bila) ugrožena temeljna ljudska prava te ljude koji su (bili) izloženi udarima nasilja i zločinima.¹⁰ Riječ je o sporom napuštanju već stoljećima prisutnoga nazora nadmoći i postupnoj afirmaciji nazora ljudskih prava u čijem je središtu dostojanstvo individue; oba su nazora danas prisutna u mnogim zemljama svijeta, a sasvim izvjesno i u Hrvatskoj, Srbiji i drugim zemljama izravno uključenima u ratne sukobe na području bivše Jugoslavije.

Povijesno motreno, dva su iskoraka bila ključna za povećanje institucionalne i društvene pozornosti te odgovornosti za interese žrtava, ponajprije za ubijene i povrijeđene osobe koje u vrijeme iniciranja i poduzimanja zločina i nasilja nisu pripadale dominantnoj društvenoj skupini. Prvi je takav iskorak bila francuska građanska revolucija (osim „doba terora“ od 1792. do 1795. koje je teško obilježilo tu revoluciju); drugi se iskorak odnosio na američku revoluciju odnosno stjecanje američke nezavisnosti (treba pritom napomenuti kako je u toj zemlji grubo nasilje došlo do izražaja kasnije – u Američkom građanskom ratu kojega su uz ostalo uvjetovale različite interpretacije Deklaracije o nezavisnosti iz 1776. i Ustava iz 1787. godine) (Maurois, 1960). Od tih se povijesnih iskoraka prihvaća kako svaka osoba ima neotuđiva prava (na život, slobodu, pa i na ostvarenje vlastite sreće...), a suverenitet se prenosi s vladara na narod; državne su institucije po prvi puta postale odgovorne za poštivanje osnovnih prava građana.

Do slijedećega zaokreta dolazi nakon dotad neprispodobivih krvoprolića i zločina počinjenih u Drugom svjetskom ratu, posebno Holokausta. Od kraja toga rata građanin, koji je dotad imao zagarantirana (neka) prava samo unutar zasebnih država, stječe neku zaštitu međunarodnoga humanitarnog prava. Tome je prethodilo dugo nastojanje: od 19. stoljeća instrumenti za osiguranje mira stvarani su na dva načina. Diplomati su isprva desetljećima nastojali definirati što je pravedni rat (kroz dokumente usvojene na skupovima od prve mirovne konferencije u Haagu održane 1899., te kasnije Lige naroda i konačno

7 Ratni se zločin kao pravni pojam javlja krajem XIX. stoljeća (Haaške i Ženevske konvencije), u Versailleskom mirovnom ugovoru spominje se mogućnost suđenja za ratne zločine; krajem Drugoga svjetskog rata i u razdoblju poslije njega ratni se zločini preciznije pravno formuliraju.

8 Voltaire je prosvjedovao protiv načina pisanja povijesti iz kojega se čini da su "četnaest stotina godina u Galiji postojali samo kraljevi, ministri i generali", te je namjeravao da "umjesto historije kraljeva i dvorova napiše historiju ljudi" (navedeno prema: Žanić, 1995: 50).

9 Preciznije, od 1929. godine kada su Marc Bloch i Lucien Febvre pokrenuli časopis „Annales d'histoire économique et sociale" i time zasnovali analitičku školu historiografije.

10 Srpski filozof i sociolog Đuro Šušnjić je u svojoj nadahnutoj recenziji knjige don Branka Sbutega „Kurosavin nemir svijeta" istaknuo: "Pored zvanične (ili javne ili opšte ili velike) historije postoji nezvanična (ili skrivena ili tajna ili mala) historija kao dopuna ove prve i njena kritika. Zvanična historija naglašava ulogu države, vojske i diplomatije, a premalo ili nikako ono lično, jednokratno, neponovljivo. Pored 'javne historije čovečanstva' postoji 'privatna historija čoveka', koja uglavnom ostaje nezabeležena i nepoznata. Svakako da su historiju (kao događaje) stvarali i mali ljudi, poniženi i uvređeni, ali oni nisu zapisali svoje *nemire* i dali im oblik koji bi danas bio predmet historijske analize. Jer historija nije samo ono što se stvarno dogodilo državama, nacijama i njihovim ustanovama, nego i ono kako su se ti događaji prelomili i izrazili u dušama i duhu pojedinaca: od spoljašnje historije postaje unutrašnja, događaj se pretvara u doživljaj, historija u biografiju" (Šušnjić, 2006: 24).

Ujedinjenih naroda). Geoffrey Robertson QC¹¹ s tim je u vezi upozorio: “Nema ni jednog tako perzistentnog a ipak tako uzaludnog diplomatskog napora kao što je traganje za zakonom koji će očuvati svjetski mir. Stoljeće napora za kontrolu naoružanja... završilo je s 50.000.000 kalašnjikova u opticaju bez međunarodnog zakona koji brani njihovu uporabu – a kamoli – uporabu nuklearnog oružja.” (Robertson, 2000: 167). Nakon desetaka mirovnih konferencija i sporazuma o nenapadanju i razoružanju, diplomati su odustali od takvog pristupa, te prihvatili kako nije moguće odrediti razliku između pravednoga i agresivnoga rata. Umjesto toga, usmjerili su se na definiranje što preciznijih pravila za vođenje rata, što je u konačnici vodilo prema stavljanju ratnih zločina van zakona i usvajanju Ženevskih konvencija.

Iz ovodobnoga motrišta prilično je teško shvatiti koliko je odsudna bila važnost ta dva zaokreta; u pokušaju da se barem nasluti ta važnost treba se vratiti u 1921. godinu, u vrijeme nakon Prvog svjetskog rata. Tada je Raphael Lemkin, mladi Poljak Židovskoga podrijetla, student lingvistike u Lvovu – sada je taj grad u sastavu Ukrajine – pročitao u tisku kako je Soghomon Tehlirian, Armenac koji je preživio genocid svojih sunarodnjaka u Turskoj, 15. ožujka ubio u Charlottenburgu, okrugu Berlina, Talaat Pašu, bivšega turskog velikoga vezira. Lemkin se zapitao zašto su vlasti uhitile atentatora, a da prethodno nisu zatvorile i optužile jednoga od najodgovornijih za pokolje Armenaca u Turskoj tijekom Prvog svjetskog rata, posebno 1915. godine.¹² No, dobio je informaciju kako uopće nema zakona po kojemu bi se moglo optužiti osobe poput Talaat Paše. Zar je moguće, zapitao se šokirani Lemkin, da je ubojstvo koje je počinio Tehlirian zločin, a odgovornost za smrt stotina tisuća ljudi u pogromima nije zločin; napustio je studij lingvistike, upisao studij prava i posvetio svoj život pravu – uz ostalo, bio je javni tužitelj u Varšavi, odvjetnik i profesor prava na nekoliko sveučilišta – i ispravljanju te i drugih nepravdi i zločina.

Upravo je Lemkin 1933. godine pripremio prvi tekst prijedloga Konvencije kojom se zabranjuje istrebljenje naroda, rasa i vjerskih skupina, te zbog toga pretrpio ruganja na sjednici Lige naroda, posebno od delegacije nacističke Njemačke. Nakon što je Treći Reich 1939. godine okupirao Poljsku, pridružio se snagama otpora i bezuspješno pokušavao uvjeriti svoju obitelj da bježi iz te zemlje. Lemkin je 1941. godine izbjegao u Švedsku i kasnije preko Sibira u SAD; nakon rata doznao je da su nacisti ubili gotovo sve članove njegove šire i uže obitelji (ukupno 49 rođaka) osim jednoga brata, njegove supruge i dvoje djece. Raphael Lemkin je 1944. godine napisao tekst u kojem je prvi puta upotrijebljena riječ genocid, kao kovanica između grčke riječi *genos* (rod, pleme, rasa) i latinske riječi *cide* (ubojstva) (Lemkin, 1944).

O poslijeratnom razvoju te problematike Dražen Tripalo, sudac Vrhovnoga suda Republike Hrvatske, piše: “Temelji sustava tzv. međunarodnih kaznenih djela položeni su tzv. Londonskim sporazumom o gonjenju i kažnjavanju glavnih ratnih zločinaca europske osovine od 8. kolovoza 1945. godine i njegovim aneksom – Statutom Međunarodnog vojnog suda” (Tripalo, 2004: 2). Statut toga Suda kao ni presuda Nürnberškog suda izriječno ne spominju djelo genocida, ali je na inzistiranje Lemkina taj pojam bio uporabljen u osnovnoj optužnici Komiteta glavnih tužitelja na nürnberškom procesu, gdje je bio objašnjen kao “istrebljenje rasnih i nacionalnih grupa... u cilju uništenja određene rase i klase stanovništva i nacionalne, rasne ili religijske grupe, osobito Židova, Poljaka, Cigana i drugih” (navedeno prema: Tripalo, 2004: 3).

Dražen Tripalo daje iscrpnu informaciju o tretmanu takvih kaznenih djela u međunarodnom i hrvatskom pravu.¹³ Međunarodna konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida usvojena 9. prosinca 1948. godine, a definira genocid kao akt počinjen radi potpunog ili djelomičnog uništenja nacionalne, etničke, rasne ili vjerske skupine (političke su skupine su izbačene poslije duže diskusije). Zajedno s dan kasnije usvojenom Općom deklaracijom o ljudskim pravima¹⁴ Ženevskim konvencijama “pojačanima” dopunskim protokolima su postavljeni normativni temelji za kazneni progon zločina protiv čovječnosti. 12. siječnja 1951. Konvencija je stupila na snagu. Lemkin je umro 1959. godine, pa nije doživio primjenu te Konvencije: prve su optužnice za krivično djelo genocida podignute tek devedesetih godina prošloga stoljeća.

¹¹ Geoffrey Robertson QC je australski i britanski (ima dvojno državljanstvo) odvjetnik i osnivač Doughty Street Chambers, jedne od vodećih organizacija za zastupanje ljudskih prava u Velikoj Britaniji.

¹² Prema procjenama, u genocidu počinjenom nad Armencima 1915. godine i za vrijeme Prvog svjetskog rata u Otomanskom carstvu ubijeno je od nekoliko stotina tisuća do milijun i pol ljudi. Republika Turska, kao sljednica Otomanskoga carstva, ne prihvaća pojam genocida kao točan opis tih događaja, ali je dosad 21 zemlja u svijetu formalno okarakterizirala ta zbivanja kao genocid.

¹³ “Ta kaznena djela razvrstana su u tri glavne kategorije – zločine protiv mira, ratne zločine (povrede ratnih zakona i ratnih običaja npr. ubojstva, zlostavljanja ili odvođenja na prisilni rad ili za koji drugi cilj civilnog stanovništva, ubojstva i zlostavljanja ratnih zarobljenika, ubijanje talaca i dr.) i zločine protiv čovječnosti (ubojstva, istrebljenje, porobljavanje, deportacija i druga nečovječna djela počinjena protiv bilo kojeg stanovništva prije ili za vrijeme trajanja rata, ili proganjanje na političkoj, rasnoj ili vjerskoj osnovi pri počinjenju ili u vezi s bilo kojim zločinom koji spada u nadležnost Međunarodnog vojnog suda). Ovi propisi bili su pravna osnova za suđenje ratnim zločincima 1945. i 1946. godine u Nürnbergu te 1948. godine u Tokiju, a Generalna skupština OUN je na svom zasjedanju 1946. godine potvrdila principe međunarodnog prava koji su bili priznati Statutom Nürnberškog tribunala i njegovom presudom.

Osnovni je krivični zakon Republike Hrvatske u Glavi XV. nazvanoj “Krivična djela protiv čovječnosti i međunarodnog prava” sadržavao kaznena djela koja su se mogla svrstati u tri grupe: (1) djela protiv čovječnosti (genocid, rasna i druga diskriminacija, zasnivanje ropškog odnosa i prijevoza osoba u ropškom odnosu); (2) ratni zločini i druga kaznena djela povrede međunarodnog ratnog prava (ratni zločin protiv civilnog stanovništva, ratni zločin protiv ranjenika i bolesnika, ratni zločin protiv ratnih zarobljenika, a i druga djela koja predstavljaju povrede međunarodnog ratnog prava); (3) zločini protiv mira (poticanje na agresivni rat)” (nav. prema: Tripalo, 2004: 2-3).

¹⁴ Tekst deklaracije prezentiran je i na sljedećoj stranici: <http://www.human-rights.hr/center.htm>

Složeni proces od usvajanja normativnog okvira suočavanja s prošlošću do razvitka instrumenata za konkretnu primjenu toga okvira trajao je nekoliko desetljeća, ponajprije zato što je za posljednje izostajala politička volja. Tek je ratno krvoproliće u samoj Europi, u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini te na Kosovu, potaklo Ujedinjene narode na osnivanje Međunarodnog kaznenog suda za zločine u bivšoj Jugoslaviji i nešto kasnije Međunarodnog kaznenog suda za zločine u Ruandi. Ostali ratni zločini počinjeni u oružanim sukobima poslije Drugog svjetskog rata, pa čak ni genocid u Kambodži gdje su pripadnici Crvenih Kmera između 1975. i 1979. ubili gotovo 1.700.000 ljudi, nisu potakli međunarodne institucije na osnivanje sudova za ratne zločine. Preživjeli su u Kambodži na osnivanje takvoga tribunala čekali gotovo tri desetljeća – sve do 2007. godine.

Još od presuda Nürnberškog suda i Tokijskih procesa, tribunalni za bivšu Jugoslaviju i za Ruandu bile su prve međunarodne institucije koje su sudile osumnjičenima za ratne zločine. Od svoga osnivanja 1993. godine "Haški tribunal je stvorio nekoliko značajnih presedana i uvjerio nezavisne promatrače da je međunarodno kazneno pravo stiglo na svjetsku pozornicu kao mjerljiv doprinos svjetskoj sigurnosti. Tužitelji/ce i suci/sutkinje pokazali su sposobnost da dopru do istine kroz magle rata u kompliciranim i dalekim zemljama te pravično sude optuženima" (Robertson; 2001: 321). Prema našem mišljenju, Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju potakao je svojim istragama pravosuđa u post-jugoslavenskim zemljama na kvalitetniji rad. Naime, prvih godina rata ta pravosuđa nisu bila spremna za valjana suđenja za ratne zločine, odnosno gotovo isključivo su procesuirali optužene za ratne zločine sa suprotne strane, a uopće nisu uzimala u obzir kako su „naši“ počinili neki zločin kojega bi trebalo procesuirati. Podizanjem optužnica protiv 161 osobe okrivljene za ratne zločine¹⁵ i suđenjima nekima od najodgovornijih – osobito je krucijalno suđenje Slobodanu Miloševiću – te presudama Milanu Martiću i Milanu Babiću za zločine u Hrvatskoj približio se pravdi za žrtve; međutim, spornom prvostupanjskom presudom Vukovarskoj trojci za zločin na Ovčari, kao i propustom nepodizanja optužnica protiv ključnih odgovornih u JNA, taj je sud izgubio znatan dio kredibiliteta u hrvatskoj javnosti.

Potaknute, a na neki način i pritisnute, argumentima organizacija za ljudska prava i osnažene novim optimizmom u mogućnost kaznenoga gonjenja odgovornih za zločine, 120 je država 17. srpnja 1998. godine glasovalo za osnivanje Međunarodnoga kaznenog suda. Naposljetku, taj je Sud osnovan 2002. kao prva stalna institucija koja sudi pojedincima optuženim za zločine protiv čovječnosti. Na žalost, u radu toga suda ne sudjeluju Sjedinjene Američke Države.¹⁶ Stvorene su nove institucije kao zoran pokazatelj razvitka kulture ljudskih prava u svijetu, a Međunarodni sud pravde, kao stara institucija, po prvi puta je presudio u tužbi jedne države protiv druge vezano za genocid.¹⁷ Međutim, ostaje otvoreno pitanje koliko je shvaćanje kako svi ljudi imaju jednaka prava bez obzira na svoju pripadnost stvarno zaživjelo u mnogim zemljama svijeta, kod pripadnika političke i društvene elite pa i kod mnogih običnih građana. U Rimskom pravu (iz kojeg vuče korijene pravni sustav u Hrvatskoj i u zemljama zapada) ratna su pravila vrijedila za borbe s civiliziranim ljudima, a ne u ratovima protiv "barbara". Borba "nas protiv njih" stoljećima je tvorila samu srž identifikacije i priječila ljude da drugu, protivničku stranu uopće vide kao bića vrijedna pažnje, dobre riječi i sućuti.

Michael Ignatieff, američki stručnjak za politiku ljudskih prava, u tekstu o nasljeđu Raphaela Lemkina podsjetio je na znakovitu scenu iz filma Shoah.¹⁸ U toj je sceni autor filma Claude Lanzmann pitao poljskog seljaka čija su polja za vrijeme Drugog svjetskog rata graničila s koncentracijskim logorom kako se osjećao kad je vidio da ljudski pepeo iz dimnjaka krematorija pada na njegove njive. Seljak je odgovorio: "Kad posjećem svoj prst boli mene, kad ti posječeš svoj prst boli tebe". Ignatieff smatra kako "ta tvrdnja vodi u samo središte razumijevanja problema genocida. Zašto je genocid 'zločin protiv čovječnosti'? Zašto je zločin počinjen nad Židovima ili bilo kojom drugom skupinom ujedno zločin protiv onih koji ne pripadaju toj grupi? Odgovor je očit samo ako pretpostavimo da pripadamo istoj vrsti i da jedan drugom dugujemo istu brigu... Poljski seljak nije mislio reći da ne osjeća ništa prema Židovima. Samo je priznao kako nema jakih osjećaja prema njima, te da pozitivne osjećaje čuva za ljude nalik njemu. U omjeru u kojem etika slijedi osjećaje, njegovi su ga kodovi instruirali da brine samo za svoje. Pritom je razmišljao kako razmišlja većina ljudi" (Ignatieff, 2001).

15 Većina haaških optuženika je iz vladinih institucija Srbije (npr. Slobodan Milošević) ili su se borili na srpskoj strani u Hrvatskoj (primjerice Milan Martić), Bosni i Hercegovini (npr. Ratko Mladić) i Kosovu. Od ukupno 161 optužene osobe, šestorica su optuženih s hrvatske strane rata u Hrvatskoj (Janko Bobetko, Rahim Ademi, Mirko Norac, Ante Gotovina, Ivan Čermak, Mladen Markač) a 17 sa hrvatske strane rata u Bosni i Hercegovini. <http://www.icty.org/action/cases/4>

16 Iako su SAD 2000. godine, pri kraju mandata predsjednika Williama Jeffersona Clintona, potpisale Rimski statut kao temelj osnivanja Međunarodnoga kaznenog suda, taj je potpis novi predsjednik George W. Bush 2002. godine pokušao povući diplomatskom notom Generalnom tajniku UN-a. Taj postupak, kao i kasnije inzistiranje na potpisivanju sporazuma o neizručivanju američkih građana osumnjičenih za ratne zločine, izazvao je osude i kritike u mnogim zemljama.

17 O dvojicama u vezi s presudom u predmetu Bosna i Hercegovina protiv Srbije vidi u Regionalna debata, 2007.

18 Claude Lanzmann dovršio je je 1985. godine devetosatni dokumentarac o Holokaustu pod naslovom "Shoah", a iste je godine objavio i transkripte svih snimljenih razgovora s preživjelim iz Auschwitzta i Chelmina, pripadnicima pokreta otpora, promatračima i počiniteljima zločina.

Problem nerazumijevanja druge ugrožene skupine odnosno nedostatka suosjećanja za žrtve nasilja i zločina koje nisu “naše” uočljivo je prisutan i u vezi s posljednjim ratom u Hrvatskoj i oružanim sukobima u drugim zemljama bivše Jugoslavije. Od krvavoga početka rata, preko izjave Milana Vukovića, bivšega predsjednika Vrhovnog suda i suca Ustavnoga suda, iz sredine prošloga desetljeća prema kojoj se u obrambenom ratu ne može počinuti ratni zločin, pa do današnjih prijepora u vezi s pravnim i medijskim tretmanom nekih istaknutih osoba koje su optužene za ratne zločine dogodili su se u području suočavanja s prošlošću osjetni pomaci nabolje, ali problem nerazumijevanja i nesuosjećanja za “drugu stranu” ostaje prisutan u hrvatskoj javnosti.

Zašto se javlja problem nerazumijevanja i nedostatka suosjećanja prema stradanjima Drugih i Drugačijih? Zbog čega osobe okrivljene za ratne zločine godinama nakon završetka rata imaju potporu u dijelu javnosti? Kakvo je javno mnijenje o nasilju i zločinima vezanim za posljednje ratne sukobe u Hrvatskoj i drugim zemljama proisteklim iz bivše Jugoslavije, te tko i kako formira to javno mnijenje? Koji su razlozi prisutnosti znatnih teškoća u aktivnostima suočavanja s prošlošću u postratnom hrvatskom društvu? *Documenta* – Centar za suočavanje s prošlošću, odlučila je pridonijeti davanju argumentirana i suvisla odgovora na ta i druga važna pitanja provođenjem znanstvenoga istraživanja. Osnovni je cilj istraživanja bio prikupiti podatke o stavovima i mišljenjima ključnih aktera (kreatora javnoga mnijenja, pripadnika dviju najbrojnijih etničkih skupina, branitelja i drugih) i javnosti o ratnim zločinima, procesuiranju tih zločina, žrtvama ratnih zločina i nasilja, potpori preživjelima i drugim bitnim aspektima suočavanja s prošlošću.

1. POJAM SUOČAVANJE S PROŠLOŠĆU

Suočavanje s prošlošću (*Dealing with the Past*)¹⁹ odnosi se na procese prorade nasilne prošlosti, što znači nasilja prema svim žrtvama bez obzira na njihovu etničku, političku i drugu pripadnost. Suočavanje s prošlošću zbiva se u određenom društvu na različitim razinama: osobnog suočavanja, tj. prorade sjećanja i propitivanje vlastite odgovornosti za nasilje; razini suočavanja s prošlošću u zajednici (među prijateljima i poznanicima, sumještanima i sugrađanima, susjedima...); na institucionalnoj razini (uloga međunarodnih organizacija, državne i lokalne vlasti, političkih stranaka, vjerskih zajednica...); razini društva u cjelosti odnosno javnosti kao skupa građana koji usmjeruju pozornost na ratna i druga zbivanja iz prošlosti.

Za određivanje pojma i oblika suočavanja s prošlošću, kako se danas shvaća to suočavanje i načini njegova provođenja, bila su izuzetno važna dva povezana, ali različita procesa prorade prošlosti. Oba su bila pokrenuta i razvijana izrazitom potrebom da se nakon kraja pogubnog Drugoga svjetskog rata ustanove dimenzije zločina, kazne počinitelji, uspostave temelji demokratskog poretka u kojem će ponavljanje zločina poput Holokausta biti nemoguće, iznađu primjereni načini obilježavanja sjećanja na žrtve, i slično. Riječ je o proradi nacističke prošlosti u postnacističkoj Saveznoj Republici Njemačkoj i globalnom procesu sjećanja na žrtve koncentracijskih logora u kojemu su najznačajniju ulogu imali preživjeli koji su odlučili publicirati svoja sjećanja.

Termin koji je prethodio sada uvriježenom pojmu suočavanje s prošlošću bio je *Vergangenheitsbewältigung* (*Vergangenheit* – prošlost, *bewältigung* – upravljanje, svladavanje)²⁰. Termin "svladavanja prošlosti" i njemu blizak termin "odrađivanje prošlosti" (*Vergangenheitsaufarbeitung*) počeo se koristiti u Njemačkoj nakon pobjede savezničkih snaga. Posebno su se koristili za vrijeme intenzivnoga procesa denacifikacije kada su vladine institucije u Saveznoj Republici Njemačkoj nakon provedenih demokratskih izbora zauzimale stav prema prošlosti i kasnije preuzimale obavezu za sustavno poticanje osvještavanja odgovornosti za počinjene zločine. Ti su pojmovi prvotno označavali proces analiziranja i učenja o nacističkim zločinima, a kasnije, nakon pada Berlinskog zida i kraja Njemačke Demokratske Republike, i proradu nasilničkih i zločinačkih aspekata komunističkog nasljeđa.

Iskustva suočavanja s nasilnom prošlošću u nekim zemljama Južne Amerike i Južnoj Africi te u nekim drugim dijelovima svijeta utkana su u politiku Vlade Švicarske kao jedine vlade u svijetu koja sustavno promovira proradu nasljeđa nasilja kao važnu komponentu svoje vanjske politike. Ta je politika zorno izražena u sljedećoj definiciji prema kojoj suočavanje s prošlošću "uključuje različite aktivnosti: mjere za utvrđivanje istine, administraciju pravde, institucionalnu reformu, reparacije, pomirenje i unapređenje ljudskih prava. U njemu moraju sudjelovati civilne i vladine institucije. Nacionalni i međunarodni sudovi (poput Međunarodnog kaznenog suda) i komisije za istinu i pomirenje igraju središnju ulogu. Vrlo su važni i programi odšteta za žrtve kao i isključivanje krivaca iz vladinih i javnih službi. Značajne su i simboličke mjere poput podizanja spomenika i rehabilitacija žrtava i sudionika pokreta otpora." (*Dealing with the Past*, 2007).²¹

Ovodobno poimanje suočavanja s prošlošću ponajprije proistječe iz dvije velike, međusobno komplementarne tradicije: prorade prošlosti iz perspektive žrtava i preživjelih, a s druge strane tradicije prorade prošlosti iz perspektive (društvenoga) okruženja počinitelja zločina. No, postoji i treća tradicija, smatramo ne manje važna, koja je posebno bitna za razumijevanje povijesti na ovim prostorima: tradicija vezana za otpor fašizmu i nacizmu dominantno se fokusirala na bitke i borbe te ostavila zločine, žrtve i počinitelje u svojevrsnoj magli (javnosti), dakle reflektor je zanimanja usmjerila samo prema aktivnim sudionicima otpora.

¹⁹ Sintagma suočavanje s prošlošću danas se u svijetu najviše koristi u njejoj engleskoj inačici, i to ponajprije zbog znatnoga širenja engleskog jezika slijedom procesa globalizacije koji je intenziviran posljednjih nekoliko desetljeća.

²⁰ Potpunije informacije o tom pojmu i aktivnostima suočavanja s prošlošću u poslijeratnoj Njemačkoj prezentirane su, uz ostale publikacije, u knjigama Eike Wolgast „Die Wahrnehmung des Dritten Reiches in der unmittelbaren Nachkriegszeit“ (1945/1946) (Wolgast, 2001) i Hawela Marcusa „Die normalisierte Nation – Vergangenheitsbewältigung und Außenpolitik in Deutschland“ (Marcus, 2007).

²¹ Definicija je navedena na web stranici Ministarstva vanjskih poslova Švicarske Federacije a formulirana je na osnovu diskusija koje su vođene nakon objavljivanja publikacije "Dealing with the Past, Critical Issues, Lessons Learned and Challenges for Future Swiss Policy" koju su 2004. godine uredili Mo Bleeker i Johnatan Sisson.

2. PERSPEKTIVA ŽRTVE

Najvažniji doprinos u čuvanju sjećanja i u proradi prošlosti dali su baš preživjeli logoraši i drugi koji su bili pod udarom nacističkoga režima. Međutim, oni su u svojim pokušajima da pruže taj doprinos nailazili na znatne teškoće. Prve su knjige s tom mučnom tematikom objavljene ubrzo po završetku Drugoga svjetskog rata i bile su uglavnom nezapažene: tadašnju javnost nisu previše zanimala sjećanja žrtava. Otac Anne Frank kao jedini preživjeli iz svoje obitelji, nakon povratka iz koncentracijskog logora Bergen-Belsen, pronašao je zapise svoje petnaestogodišnje kćeri i objavio 1947. godine u Amsterdamu dirljivi "Dnevnik Anne Frank" kao knjigu koja je kasnije dobila planetarnu popularnost.

Primo Levi, Talijan židovskoga podrijetla, dovršio je u prosincu 1946. prvi rukopis svojih sjećanja iz Auschwitza pod naslovom "Zar je to čovjek?" Nakon duže potrage za izdavačem, za vrijeme koje je dobio odbijenicu velike izdavačke kuće Einaudi, pronašao je malog izdavača koji je objavio knjigu 1947. godine. Od 2.500 primjeraka te knjige prodano je oko 1.500, većim dijelom u njegovom rodnom Torinu. Tek kad se izdavač Einaudi 1956. godine odlučio objaviti dopunjen tekst, ta je knjiga postala bestseller i ubrzo je prevedena na više jezika.

Elie Wiesel, američki nobelovac rodnom iz Transilvanije, deportiran je s obitelji u Auschwitz i zakleo se da deset godina nakon izlaska iz logora neće govoriti o svom iskustvu. Tek je nakon toga zapisao svoja sjećanja i objavio ih na jidišu u Buenos Airesu 1955. godine. U svibnju te godine francuski pisac Francois Mauriac ga je za vrijeme intervjuiranja nagovorio da tekst prezentira široj publici. Napisao je knjigu "Noć" koja je objavljena 1960. godine nakon dugoga traganja za izdavačem. Tek su prijevodi njegove knjige na engleski našli više zainteresiranih čitatelja. Sedamdesetih i osamdesetih, a posebno devedesetih godina prošloga stoljeća, dotada spori porast interesa javnosti za iskustva žrtava prerasta u svojevrсни bum slijedom kojega je snimljeno nekoliko poznatih TV-serija, dokumentarnih i igranih filmova.²²

Primo Levi je upozoravao na velike teškoće koje drugi ljudi imaju kod razumijevanja patnji žrtava koncentracijskih logora i preživjelih logoraša. Između ostaloga, Levi je pisao o stereotipima koji su ometali poslijeratno suočavanje s prošlošću: "Među pitanjima koja nam postavljaju ima jedno koje je uvijek prisutno, čak je kako prolaze godine formulirano sa sve većom upornošću i sa sve lošije skrivenim naglaskom optuživanja. To nije samo jedno pitanje već je riječ o grupi pitanja. Zašto niste pobjegli? Zašto se niste pobunili? Zašto niste izbjegli uhićenje 'unaprijed'? Točno zbog njihove neizbježnosti i sve veće učestalosti ova pitanja zaslužuju pozornost..." (Levi, 1998: 122). Suvisle odgovore na ta pitanja javnost u Njemačkoj i u mnogim drugim zemljama opterećenima nasilnom prošlošću ponajprije očekuju od povjesničara.

Uspjevaju li povjesničari dati valjane analize ratnih zločina i nasilja; koliko su prezentacije stradanja uopće informativne za nove generacije? Nataša Mataušić, kustosica Hrvatskoga povijesnog muzeja u Zagrebu, obznanjuje kako je o najpoznatijim mjestima stradanja u Hrvatskoj, "koncentracionim logorima Jasenovac i Stara Gradiška do 2001. objavljeno 1106 knjiga, 1482 memoarskih zapisa i članaka, 108 zbirki dokumenata. Iako među tim djelima ima i vrijednih i vjerodostojnih, još je uvijek u javnosti vrlo rašireno mišljenje da objektivna slika o jasenovačkom logorskom kompleksu nije uspostavljena. Razlog je u dugotrajnoj politizaciji i manipulaciji temom koja je sama po sebi traumatična, a jednostrani je pristupi čine još traumatičnijom" (Mataušić, 2003: 7). Prvi historiografski prikaz genocida nad Židovima u Hrvatskoj objavljen je tek 2001. godine (Goldstein, 2001.), a genocida nad Romima 2003. godine (Lengel-Krizman, 2003.). Dakle, iako su fotografije iz oslobođenih logora i zapisi sjećanja bili raspoloživi od prvoga dana oslobođenja, preživjeli iz koncentracionih logora i drugih mučilišta koji su željeli sačuvati sjećanje na zločin trebali su desetljeća da bi u dominantnom diskursu slavljenja pobjednika stvorili mjesto za žrtve.

Za stjecanje uvida u odnos u Izraelu prema osobama koje su preživjele Holokaust znakovita je ocjena koju je dao psiholog Dan Bar-On: "Preživjeli su imali svoje subjektivne razloge za utišavanje vlastitih iskustava... jer su nastojali normalizirati vlastite živote. Ali postojali su i dodatni vanjski razlozi za tišinu. Treba reći da u Izraelu preživjeli nisu bili dobro dočekani i opisivali su ih strašnim izrazima govoreći da su 'bili kao ovce za klanje', što je govorilo o izraelskom idealu heroizma i nemogućnosti preživjelih da se uklope u njega. Ti problemi nisu bili specifični samo za preživjele koji su stigli u Izrael. Oni koji

²² Posebno su poznati televizijska serija „Holocaust“ redatelja Marvina J. Chomskog (1978.), dokumentarac „Shoah“ Clauda Lanzmanna (1985.), igrani filmovi „Sofijin izbor“ (1982.) Alana J. Pakule, „Schindlerova lista“ Stevena Spielbera (1993.), „Pijanist“ Romana Polanskoga (2002.) i drugi. U ovom sklopu treba podsjetiti kako je za tematiku suočavanja s prošlošću pionirski film „Deveti krug“ snimljen 1960. godine u Hrvatskoj (u produkciji Jadran filma, režirao ga je France Štiglic prema scenariju Zore Dirnbach), a te je godine bio nominiran za Oscara u kategoriji filmova koji nisu na engleskom jeziku.

su se nastanili drugdje imali su slične poteškoće. Kad sam predavao u SAD imao sam priliku intervjuirati neke preživjele. Kad sam ih pitao što je učinjeno kako bi ih se uključilo u zajednicu odgovor je bio: ništa" (Dan Bar-On, 2003: 5).

Uz publicirana sjećanja osoba koje imaju izravna osobna ili obiteljska iskustva Holokausta i drugih nacističkih zločina²³, suočavanju s tom prošlošću pomogla su pitanja koja su sedamdesetih i osamdesetih, dakle s veće vremenske distance, počeli postavljali unuci preživjelih. No treba istaći i izvjesnu sumnjičavost vlasti prema preživjelim iz konclogora koju najtragičnije ilustriraju montirani Dachauski procesi. U Sloveniji je 1948. i 1949. organizirano devet suđenja u kojima je 34 preživjelih iz Dachaua optuženo kako su surađivali s Gestapom; jedanaestoro ih je osuđeno na smrt.²⁴ Upravo u vrijeme pogubljenja osuđenika u Sloveniji u Zagrebu je u zatvoru u nerazjašnjenim okolnostima umro Ilija Jakovljević koji je preživio logor Stara Gradiška nakon čega je zapisao svoja sjećanja u knjizi "Konclogor na Savi". Izvrsna autobiografska proza Jakovljevića o njegovim logorskim iskustvima prvi je puta objavljena tek 1999. godine, a književnik Ivan Lovrenović je u njenom pogovoru zapisao: "Ne pripadajući ni jednom od kolektivističkih ludila svog vremena, Jakovljeviću je bilo suđeno da iskustvom dopre do samog crnog srca jednog i drugog... O jednom imamo nakon 'Lirike nevremena' sada i izravno biografsko-dokumentarno svjedočanstvo. O drugom koje ga je progutalo ne znamo ništa. 'Ovo je zemlja grobova' kaže on na jednom mjestu u ovoj knjizi" (Lovrenović, 1999: 344).

Nakon ozbiljnih priprema, 2007. je godine otvoren novi postav Javne ustanove Spomen područje Jasenovac kao jedini (!) muzejski postav u Hrvatskoj posvećen žrtvama iz Drugog svjetskog rata. Neke su žrtve iz toga rata još uvijek marginalizirane. Anna Maria Gruenfelder, katolička teologinja, upozorava kako o prisilnim i robovskim radnicama i radnicima "nema arhivske građe u Hrvatskom državnom arhivu – fondu 'Nezavisna država Hrvatska'. Uzalud sam tražila popise imena zatočenika i zatočenica koji su bile deportirani. Čini se da režimu te žrtve nisu bile vrijedne spomena; jedino što se iz dokumenata državne vlasti – uprave logora može vidjeti, to su brojevi vagona i željezničkih kompozicija otpremljenih s ljudskim teretom. Žrtve koje su sačinjavale taj teret, nisu više imale svoja imena" (Gruenfelder, 2004).

---

23 Posebno vrijednom u tom smislu treba istaći knjigu Slavka Goldsteina "1941. – Godina koja se vraća" u kojoj je ugledni hrvatski intelektualac židovskoga etničkog porijekla, najviše koristeći forme autobiografskoga romana i povijesno-etnografskoga teksta, minuciozno analizirao zločine koje su ustaše na početku rata i sljedećih godina počinile nad Srbima i Židovima u Karlovcu i okolnom području (Goldstein, 2007.). Goldstein je koristio poznati citat Voltaira "Živima dugujemo poštovanje, a mrtvima samo istinu", koji je u knjizi ovako nadopunio: "...a meni se čini da istinu dugujemo svima, živima i mrtvima, baš svima, podjednako. A poštovanje dugujemo mnogima, i živima i mrtvima, ali ne baš svima" (Goldstein, 2007: 16).

24 Priča o tim procesima izložena je u romanu Igora Torkara "Umiranje na rate" (Torkar, 1984.).

3. SUOČAVANJE IZ PERSPEKTIVE DRUŠTVENOGA OKRUŽJA POČINITELJA: ISKUSTVO NJEMAČKE

Theodor Adorno, čuveni njemački filozof i sociolog koji je za vrijeme Drugoga svjetskog rata bio u emigraciji u SAD, četrnaest je godina nakon kraja toga rata održao u Frankfurtu (M.) predavanje pred Savjetom za kršćansko-židovsku suradnju. U tom je predavanju ocijenio kako prošlost u Njemačkoj, neosporno, još nije nadvladana te podvrgnuo kritici (značenjsku) praksu vezanu za pojam "odrađivanje prošlosti". Adorno je upozorio kako "izrazom *odrađivanje prošlosti*, prema aktualnim jezičnim navadama, ne cilja se na to da bi se prošlost zazbilj proradila, odnosno da se začaranost predajom razbija pomoću jasne svijesti. Već se radi o tome da se ispod prošlosti podvuče crta i, gdje god je to samo moguće, da je se izbriše iz pamćenja. Društvenu gestu, da sve valja zaboraviti i oprostiti, koja bi pristajala onima što su se nepravdi oduprli, prakticiraju upravo oni pristaše što su te nepravde počinili (...) Ali to što se tendencija nesvjesne i, uostalom baš i ne tako nesvjesne, obrane od krivnje, na tako proturječan način vezuje s mišlju o odrađivanju prošlosti, daje misliti da se ona odnosi na jedno područje iz kojeg i dan-danas dolazi takva jeza da se ljudi ustežu nazvati je imenom" (Adorno, 1996: 112).

Filozof Karl Jaspers svojim je predavanjima o kaznenoj, političkoj, moralnoj i metafizičkoj krivici održanima ubrzo nakon Drugoga svjetskog rata označio polje za propitivanje vlastite (individualne i kolektivne) odgovornosti ne samo u Njemačkoj nego kasnije i u svim zemljama u kojima je prevedena njegova knjiga u kojoj su javnosti prezentirana ta predavanja. Jaspers je istaknuo: "Metafizička krivnja je pomanjkanje apsolutne solidarnosti sa čovjekom kao čovjekom. Ta solidarnost je narušena mojim prisustvom na mjestu nepravde i zločina. Nije dovoljno to što sam oprezno stavio život na kocku ne bih li ih sprečio, jer ako se zločin dogodio i ako sam ja tome prisustvovao i preživio, dok je netko drugi ubijen, u sebi čujem glas koji mi govori da je to što još uvijek živim moja krivnja. Kad su novembra 1938. godine gorjele sinagoge i prvi put bili deportirani Židovi, dogodili su se zločini pred kojima nesumnjivo stoji ponajprije moralna i politička krivica. I u jednom i u drugom smislu krivnja je na onima koji su imali moć. Generali su stajali po strani... Među stanovništvom je bilo onih koji su se istinski opirali, koji su bili obuzeti dubokim protivljenjem i slutili predstojeću nesreću. Ali još veći broj njih je nesmetano produžio sa svojim uobičajenim aktivnostima, društvenim životom i razonodom kao da se ništa nije dogodilo. To je moralna krivica. Oni, pak, koji u potpunoj nemoći nesumnjivo nisu ništa od toga mogli spriječiti učinili su korak ka svome preobražaju postajući svjesni svoje krivnje" (Jaspers, 1999: 57-58).

Za razumijevanje suočavanja s prošlošću u Njemačkoj, pa i u drugim zemljama, posebno je važan uvid u polemiku, preciznije – svađu, povjesničara i drugih društvenih znanstvenika (*Historikerstreit*) iz 1986. godine. Tu je polemiku počeo filozof i sociolog Jurgen Habermas u svojem tekstu "Eine Art Schadensabwicklung" ("Jedan oblik štetnoga raščišćavanja") objavljenom u tjedniku "Die Zeit" kao reakciji na teze koje je ugledni povjesničar Ernst Nolte isticao još od 1963. godine (nav. prema: Cipek, 2006.). I mnogi drugi intelektualci lijeve i liberalne orijentacije suprotstavili su se potom sljedećim tezama Noltea (koji je inače smatrao, treba istaći, kako su Hitler i nacisti počinili najveći genocid te da su odgovorni za izbijanje najkrvavijega rata u povijesti) i njegovih istomišljenika: Auschwitz nije bio jedinstveni zločin već mu je kao uzor služio sovjetski Gulag; njemački napad na SSSR bio je preventivni rat, a ne neizazvana rasistička agresija; Wehrmacht je 1945. godine branio svoju zemlju, a ne masovne zločine u koncentracijskim logorima; boljševička je revolucija u Rusiji bila uzrok pojave nacizma i Drugoga svjetskog rata, i slične. Prema Habermasu, Nolte je iz definicije "unutarnje jezgre" Trećega Reicha isključio pitanje o nacističkom genocidu nad Židovima, jer misli da je taj genocid bio reakcija ili izobličena kopija zločina iz boljševičke revolucije, a ne original; suprotno tome, Habermas smatra kako u tom – prema njegovom sudu revizionističkom – tumačenju toga dijela povijesti nacistički zločini gube svoju jedinstvenost te da ih se ne smije razumijevati kao odgovor na boljševičku prijetnju. Habermas se založio za kritičko suočavanje s prošlošću kao dio demokratske političke kulture, te upozorio kako se demokracija može graditi isključivo na "ustavnom patriotizmu" nužan aspekt kojega je neprekidno odvijanja procesa suočavanja s njemačkom prošlošću iz prve polovine XX. stoljeća.²⁵

U Njemačkoj se sustavnoj proradi prošlosti ne nazire kraj ni danas, više od šezdeset godina nakon završetka Drugoga svjetskog rata. Nakon prvih nekoliko desetljeća tijekom kojih nisu učinjeni veći iskoraci (tada je prevladavalo nastojanje da se zaboravi), te produbljivanja javnoga propitivanja kad su pripadnici generacije '68 postavljali krucijalno pitanje roditeljima "Što

²⁵ Osnovne značajke te polemike jasno su iznesene u tekstu Tihomira Cipeka "Počinje li 1945. zapravo 1917.? – Historikerstreit" (Cipek, 2006). Izvorni se Habermasov tekst u engleskom prijevodu „A Kind of Settlement of Damages (Apologetic Tendencies“ može naći u posebnom izdanju časopisa *New German Critique* iz 1988. posvećenom toj polemici.

ste činili u ratu?", posljednjih se gotovo dva desetljeća suočavanje s prošlošću u toj zemlji intenzivira. Ponajprije se izražava u raznovrsnom izražavanju i razvijanju kulture komemoriranja, počevši od postavljanja spomen obilježja u konclogorima²⁶, preko aktivnoga osvještavanja uloge nacista²⁷ i običnih Nijemaca u Holokaustu, pa do muzejskoga i drugoga obilježavanja građana Njemačke koji su pružili otpor nacizmu.²⁸ Posebno treba istaći korisnost rasprava u javnosti povjesničara i drugih aktera o važnoj i osjetljivoj problematici nasilne prošlosti i suočavanja s njome.

Tegobni i složeni povijesni teret predratnih političkih sukoba obilježenih terorom te propagandnim i drugim pripremama za rat, potom ratnih zločina i holokausta, tijekom rata i neposrednoga poraća (ponajviše obilježenoga teškom ekonomskom krizom i integracijom Nijemaca protjeranih ili izbjeglih iz drugih zemalja, zločinima sovjetske vojske, podjelom zemlje i komunističkom vladavinom u Istočnoj Njemačkoj) iziskuje daljnju prorađu za koju su odgovorni novi naraštaji Nijemaca.²⁹

Mirjana Gross, ugledna hrvatska povjesničarka, nedavno je oporo ustvrdila: "Čini se doista da nema te države ili nacije u svijetu koja ne bi imala nezgodnu prošlost i problem kako je opravdati ili prešutjeti, zato se svuda manipulira". U istom izlaganju³⁰ ocijenila je kako "u vezi s prešućivanjem, krivotvorenjem ali i prevladavanjem te razračunavanjem s nedavnom prošlosti, postoje među europskim zemljama brojne sličnosti i razlike. Prema mojim obavijestima taj je proces u Njemačkoj bio u europskim razmjerima najintenzivniji dijelom zato što su u njemu njemački povjesničari imali znatnu ulogu" (Gross, 2007: 36).

I neke su knjige književnika i publicista, posebno one u kojima je došao do izražaja *mea culpa* odnosno *nostra culpa* odnos prema ratnim zločinima i nasilnoj prošlosti, znatno pridonijele povećavanju senzibilnosti javnosti u mnogim zemljama, poglavito u Njemačkoj, za suočavanje s prošlošću.³¹ Tome svakako treba pridodati pozitivan učinak brojnih umjetnika koji su svojim djelima upozorili na tragičnost nasilja i zločina.³²

26 Poslijeratna Njemačka (podijeljena ispočetka u četiri okupacijske zone, a kasnije u Saveznu Republiku Njemačku i u Demokratsku Republiku Njemačku) razvila je dvije vrlo različite kulture komemoriranja ratnih sjećanja, vidljive u prvim spomen obilježjima podignutim ubrzo nakon oslobođenja uz krematorij u koncentracijskom logoru Dachau (čije su barake do sredine šezdesetih koristili izbjegli iz Poljske i drugih zemalja koje su Nijemci morali napustiti) te u koncentracijskom logoru Sachsenhausen. U posljednjem je konclogoru, koji smo kao autori ove knjige posjetili u sklopu studentskoga putovanja Njemačkoj u organizaciji udruge *Documenta*, višeslojnost je ratne prošlosti posve opipljiva, jer je izložba je organizirana u različite spomen cjeline koje posjetiteljima omogućavaju da posjete cijeli kompleks ili samo dio koji ih zanima. Riječ je o četiri sloja: prvi nacistički koncentracijski logor u obližnjem Oranienburgu (1933.-1934.), nacistički koncentracijski logor Sachsenhausen (1936.-1945.), Sovjetski specijalni logor (1945.-1950.) i spomen područje Sachsenhausen (1961.-1990.) kao središnje mjesto sjećanja na vrijeme nacizma u nekadašnjem DDR-u.

<http://www.kz-gedenkstaette-dachau.de/englisch/content/>

<http://www.stiftung-bg.de/gums/index.php>

27 Primjerice, tom osvještavanju pridonosi berlinska izložba "Topografija terora" koja je postavljena upravo u nekadašnjoj ulici Prinz Albrecht Strasse (sada Niederkirchnerstrasse), gdje su od 1933. do 1945. bila po teroru poznata sjedišta Gestapa i SS-a. <http://www.topographie.de/>

28 Npr., u Memorijalnom centru "Njemački otpor" smještenom u nekadašnjoj zgradi Komande Kopnene vojske u Berlinu, u čijem je dvorištu nakon neuspjelog atentata na Hitlera 1944. godine smaknut grof Stauffenberg, <http://www.gdw-berlin.de/index-e.php>

29 Dr. Gerbrhardt Weiss, veleposlanik Savezne Republike Njemačke u Hrvatskoj, na sljedeći je način odredio odgovornost za suočavanje s prošlošću u Njemačkoj: "Sadašnje generacije Njemaca nisu odgovorne za zločine svojih djedova, ali su odgovorne za način na koji se danas govori o njima" (navedeno prema: Zirojević, 2006.).

30 Radi se o izlaganju Mirjane Gross na okruglom stolu koji je u ožujku 2007. godine, u organizaciji izdavačke kuće Novi Liber i Documente, održan u povodu knjige Slavka Goldsteina "1941. – Godina koja se vraća" (Goldstein, 2007.).

31 Tako je Günter Grass, glasoviti njemački književnik i intelektualac lijevoga usmjerenja, u autobiografskoj knjizi "Dok Ijuštim luk" (2006.) u kojoj je s velikim zakašnjenjem ipak obznani kako je kao kasni adolescent bio pripadnik SS-ove postrojbe, zabilježio svoje sjećanje na proces denacifikacije. Posebno je zanimljiv njegov opis otpočinjanja i razvijanja procesa prihvaćanja svoje krivnje i ključnu ulogu informacija s nürnberškog suđenja. Nakon rata u zarobljeničkom kampu "... američki edukacijski oficir, čovjek s naočalama i mekim glasom, koji je uvijek nosio svježe izglačane košulje, uzalud se trudio, to više što mi, dakle i ja, nismo htjeli povjerovati to što nam je predočio: crno-bijele fotografije iz koncentracijskih logora Bergen-Belsen i Ravensbrück... Vidio sam brdo leševa i peći. Vidio sam ljude koji gladuju, koji su umrli od gladi, preživjele od kojih su preostali samo još kosturi iz jednog drugog svijeta. Nevjerovatno.

Ponavljali smo rečenice: "I to da su učinili Nijemci?"

"Nikad to Nijemci nisu učinili."

"Nijemci tako nešto ne čine."

A među sobom smo govorili: "Propaganda, sve je to samo propaganda"

Jedan izučeni zidar, koji je s nama, koji smo slovili kao mladi nacisti, u svrhu preodgoja bio poslan na kratki posjet Dachau, rekao je, nakon što su nas stanicu po stanicu proveli kroz koncentracijski logor: "Jeste li vidjeli prostorije s tuševima, navodno za plin? Bili su svježe ožbukani, to su Ameri sigurno naknadno ugradili..."

Prošlo je dosta vremena, dok na mahove nisam shvatio i sam sebi oklijevajući priznao da sam neznalica ili, točnije rečeno, bez želje da išta znam, sudjelovao u zločinu koji se godinama neće smanjiti, koji neće zastarjeti, od kojeg još uvijek bolujem.

Poput gladi, o krivnji i stidu koji je prati može se također reći da gluđu i to nemilice; ali gladovao sam samo neko vrijeme ali stid...

Moju tvrdokornost nisu razmrvili argumenti edukacijskog oficira ni prejasne fotografije, koje nam je podastro, zakočenost je popustila tek godinu dana kasnije kad sam na radiju – ne znam više gdje – čuo glas svog bivšeg vođe Hitler Jugenda Baldura von Schiracha. Neposredno pred objavu presuda, nürnberškim optuženicima za ratne zločine još jednom je dana riječ. Kako bi rasteretio Hitlerovu mladež, Schirach je naglasio njeno neznanje i rekao da je on, samo on, znao za planirano i izvršeno masovno uništenje kao konačno rješenje Židovskog pitanja.

Njemu sam morao vjerovati. Njemu sam vjerovao još uvijek. " (Grass, 2006: 133).

32 Brojni su primjeri takvih umjetničkih djela, a ovdje kao posebno upečatljive ističemo: bakrorezi „Strahote rata“ („Los desastres de la guerra“) španjolskoga slikara Francisca Goye Y Lucientesa (izrađeni 1810., a izdani 1863. godine); djelo Pabla Picassa "Guernica"; fotografije Roberta Kappe iz Španjolskoga građanskog rata; strip Arta Spiegelmana „Maus: A Survivor's Tale“ (za koji je taj istaknuti američki umjetnik 1992. godine dobio nagradu Pulitzer); skulpture Vojina Bakića i Bogdana Bogdanovića; pjesme Boba Dylana i Joan Baez...

4. POVIJESNE ODREDNICE SUOČAVANJA S PROŠLOŠĆU OD KRAJA DRUGOGA SVJETSKOG RATA DO DANAS U DRUGIM ZEMLJAMA

Na tragu prorade prošlosti iz perspektive djece i unuka počinitelja zločina te djece i unuka žrtava, u različitim su se zemljama profilirali pristupi suočavanju s prošlošću, uglavnom u skladu s povijesnim, kulturnim i društvenim kontekstima u tim zemljama. Za razliku od Njemačke gdje je poglavito u posljednjih gotovo dva desetljeća intenziviran proces prorade prošlosti, u nekim drugim zemljama koje su bile obilježene dugogodišnjom vlašću fašista i nacista, primjerice u Italiji ili Španjolskoj, taj je proces vidljivo manje intenzivan i sustavan. Slično je i u nekim drugim zemljama u kojima su kvislinzi poput ustaša predvođenih Antom Pavelićem u Hrvatskoj ili Strelastih križeva, mađarskih fašista koje je predvodio Ferenc Szalasi, počinili teške zločine i poduzimali progone pripadnika drugih rasnih i etničkih skupina. Pritom treba uzeti u obzir znatne razlike u odnosu prema zločinima iz Drugoga svjetskog rata s obzirom na promjene političkoga konteksta u tim zemljama, odnosno za vrijeme socijalističkoga režima i u prvom razdoblju nakon njegova rušenja, no treba imati na umu kako su oba konteksta bila bitno ideologizirana i stoga nepovoljna za valjano suočavanje s prošlošću.

U Španjolskoj, gdje se političkom odlukom donesenom nakon smrti diktatora Francisca Franca odustalo od problematiziranja zločina u krvavom građanskom ratu, parlament je dugo raspravljao o Zakonu o povijesnom pamćenju (puni naziv: „Zakon kojim se priznaju i proširuju prava te se uspostavljaju mjere u korist osoba koje su pretrpjele progone i nasilje tijekom građanskoga rata i diktature“) da bi ga naposljetku usvojio.³³ U članku znakovitoga naslova “Kraj iluzija” (*Rude Awakening*) ugledni “The Economist” ustvrđuje: “Francisco Franco *Caudillo* Španjolske sigurno se okreće u grobu. Trideset i dvije godine nakon njegove smrti socijalistička vlada, kojoj je na čelu Jose Luis Rodriguez Zapatero, predlaže zakon o povijesnoj memoriji, kako bi se odala počast njegovim žrtvama i žrtvama građanskoga rata koji ga je doveo na vlast”,³⁴ te kako bi se sa fasada javnih zgrada maknuli simboli frankizma, uklonile spomen ploče poginulim falangistima i poduzele druge korjenite promjene (Bešker, 2007.). Dakle, u zemlji koja je u odnosu na suočavanje s prošlošću dugo imala službenu politiku (kolektivne) amnezije već se nekoliko godina raspravlja o prešućenim žrtvama i napreduje k usvajanju političkoga stava o zločinima u građanskom ratu. Borba članova obitelji žrtava i mnogih demokratski orijentiranih Španjolaca za sjećanje i suočavanje s prošlošću dala je dobre početne rezultate.³⁵ Međutim, takvi rezultati nisu postignuti u nekim drugim zemljama, primjerice u Italiji.³⁶

33 Nakon što je donji dom španjolskoga parlamenta, na temelju potpore većine stranaka – osim glavne oporbene Narodne stranke (PP) i Republikanske ljevice Katalonije koja je zbog svojih radikalnih zahtjeva ostala suzdržana – usvojio Zakon o povijesnom pamćenju, španjolski Senat je 10. prosinca 2007. godine ratificirao taj Zakon. Osnovna je namjera toga Zakona da se oda počast žrtvama građanskoga rata i Francove diktature. U njegovu je finalnu verziju naposljetku uvrštena i osuda Francovoga režima, ponajprije zbog primjene nasilja i uspostave totalitarnoga režima suprotnoga slobodi i dostojanstvu svih građana. Španjolski Zakon o povijesnom pamćenju donosi mnoge za tu zemlju korjenite promjene: obavezuje lokalne vlasti, institucije i privatne osobe da povuku obilježja frankističkog režima te ona koja uzdižu građanski rat; proglašava „nezakonitim“ sve sudove (i nacionalističke i republikanske) iz toga razdoblja; zabranjuje bilo koje manifestacije ispred Francovoga muzeja-bazilike u Dolini palih; odbija zahtjev za ekshumaciju posmrtnih ostataka Francisca Franca i Josea Antonia Prima de Rivera, osnivača falangističke stranke; priznaje i proširuje prava osoba koje su pretrpjele nasilje i progon tijekom građanskoga rata i diktature radi promicanja njihove moralne zadovoljštine, i slično.

34 “Rude Awakening”, *The Economist* 18. listopada 2007. godine.

35 Da se ponajprije radi o početnim rezultatima koji u predstojećem vremenu tek trebaju donijeti zbiljske promjene – španjolska javnost znatnim dijelom još uglavnom uvijek nije dostatno senzibilizirana za suočavanje s prošlošću ili pak nije upoznata s važnim zbivanjima u građanskom ratu – svjedoči jedno iskustvo suautorice ovoga teksta. Naime, za vrijeme svoga posjeta Muzeju Miguela de Unamuna u Salamanci početkom ožujka 2008. godine on je u izravnoj komunikaciji s nekim namještenicima toga Muzeja, koji je posvećen čuvenom filozofu i književniku te rektoru Sveučilišta u Salamanci, shvatio kako ti namještenici uopće ne znaju (ili možda neće priznati kako znaju) za verbalni sukob između Miguela de Unamuna s jedne strane i nasilnih falangista predvođenih generalom Millanom Astrayem s druge strane. Taj poznati sukob, iz kojega je 72-godišnji de Unamuno jedva izišao živ i koji je vjerojatno utjecao na njegovu smrt u kućnom pritvoru šest tjedna kasnije, bio je označen njegovim hrabrim reagiranjem na opetovana uzvikivanja nekrofilске kraljice falangista „Živjela smrt!“ („Viva la Muerte“) tijekom jedne svečanosti na Festivalu španjolske rase održanom na tom Sveučilištu u studenom 1936. godine. Obraćajući se brojnim prisutnima (među njima su bili supruga Francisca Franca, biskup Salamanke i drugi), glasoviti je intelektualac, inače uvjereni antimarksist i španjolski rodoljub, usprkos grubih prijetnji koje su mu upućivane izrekao riječi po kojima će ostati posebno zapamćen: „Pobijedit ćete, zato što imate napretek surove sile. Ali nećete uvjeriti. Kako biste uvjerali trebate ono što vam nedostaje: razboritost i pravo u svojoj borbi. Smatram uzaludnim opominjati vas da mislite na Španjolsku“ (cit. prema: Beever, 1982: 121).

36 Način prezentiranja fašizma u dijelu talijanske javnosti zorno ilustrira osobno iskustvo suautorice ove knjige. Ona je prilikom nedavnoga predavanja o izgradnji mira na Sveučilištu u Sieni, pogledavši na strop ukrašene dvorane, uočila pločicu s posvetom Benitu Mussoliniju. Također, pri povratku u Hrvatsku prošla je kroz Forli gdje Dučevov mauzolej čuva počasna straža mladih fašista i provezla se pored monumentalnog fašističkog slavoluka u Bolzanu postavljenog u spomen pripojenja Južnog Tirola Italiji koji i nakon referenduma provedenog 2002. još uvijek stoji na trgu koji je tridesetih nazvan u čast pobjede nad Austrijom (Piazza della Vittoria).

Ni u nas se ne stišavaju prijevori o različitim interpretacijama nasilja i zločina tijekom Drugoga svjetskog rata, razdoblja socijalizma i posljednjih ratova. Neki akteri prikrivaju zlodjela nastojeći pisati i čitati povijest isključivo iz svoje (političke, etničke...) perspektive, pritom uopće ne mareći za činjenice i objektivnu istinu.³⁷ Takav odnos dolazi do izražaja bez obzira radi li se o ustaškim masakrima, zločinima koje su počinili pripadnici Jugoslavenske armije 1945. godine nakon zarobljavanja pripadnika kvinskiških formacija, njihovih simpatizera i izbjeglih građana, te članova njihovih obitelji kod Bleiburga ili pak o prešućivanju sudbine osuđenih na montiranim političkim procesima protiv osumnjičenih za potporu Rezoluciji Informbiroa 1948. godine i slijedom toga zatvorenih na Golom otoku.

Argentinska sociologinja Elizabeth Jelin nekoliko je knjiga posvetila borbi za suočavanje s prošlošću u svojoj zemlji koja je od 1976. do 1983. godine bila jako izložena političkom nasilju: "Sjećanja potlačenih i marginaliziranih i sjećanja o represiji – s ruba, kod svih koji su bili izravno pogođeni u svom tjelesnom integritetu, smrću, otmicama, torturom, egzilom i zatvaranjem – javljaju se obično s dvostrukom namjerom, nametanja 'istinite' verzije povijesti zasnovane na njihovim sjećanjima i zahtijevanjem pravde. U takvim se trenucima sjećanje, istina i pravda prelijevaju jedni u druge jer je smisao prošlosti oko kojeg se vodi bitka istovremeno dio zahtjeva za pravdom u sadašnjosti" (Jelin, 2003: 29). Za te zločine vezani prijevori u toj zemlji i nadalje traju, a vjerojatno će još dugo trajati; o tome posebno svjedoči velika medijska pažnja koju je zadobila smrt Hectora Febresa, jednoga od izvršitelja zločina i upućenoga u sudbinu djece koja su oteta protivnicima režima, krajem 2007. godine u vojnom (?) zatvoru pod nerazriješenim okolnostima (Šimleša, 2008).

Na tragu iskustava suočavanja s odgovornošću za zločine u Njemačkoj i rada na očuvanju sjećanja na žrtve nasilja i zločina u različitim zemljama, civilne inicijative u Južnoj Americi tražile su i još uvijek traže pravdu za žrtve. Neke od njih našle su sugovornike u novoizabranim vladama koje su naslijedile vojne hunte u Boliviji, Argentini, Urugvaju i Čileu. Zahtjevima za istinu i pravdu se pridružila i Roberta Bacic, Čileanka hrvatskoga porijekla. Potresena nestankom trojice svojih bliskih prijatelja, u sklopu ženskih inicijativa i organizacija za ljudska prava posvetila se aktivnostima protiv (posljedica) torture i bilježenju sjećanja žrtava Pinochetovoga režima. Nakon što je 1990. godine Patricio Alwyn izabran za predsjednika Čilea, Bacic je u novoformiranoj Komisiji za istinu i pomirenje³⁸ prikupljala podatke o ubijenima i nestalima te dodatno produbila veze s preživjelima. Ustvrdila je da "suočavati se s prošlošću znači 'učiti živjeti/preživjeti/boriti se' u sadašnjosti s našim osobnim i društvenim životima obilježenim represivnim događajima koje nismo sami izabrali, željeli ili izazvali. Povrh toga te su događaje izazvali drugi ljudi, u velikoj mjeri namjerno" (Bacic, 2001: 1).

Ponajprije na temelju iskustava čileanske Komisije, formirana je do danas u svijetu najpoznatija institucija za suočavanje s prošlošću – Komisija za istinu i pomirenje u Južnoj Africi³⁹. Osnovana je 1995. godine Zakonom o promociji nacionalnog pomirenja i jedinstva te kroz javna slušanja žrtava i preživjelih dokumentirala povrede ljudskih prava. Ta je Komisija u svom sastavu imala tri odbora: Odbor za povrede ljudskih prava istraživao je povrede ljudskih prava zbog apartheida od 1960. do 1994. godine; Odbor za reparacije i rehabilitaciju predlagao je mjere za oporavak žrtava; Odbor za amnestiju razmatrao je aplikacije za oprost po principu oprost za punu istinu. Od 7112 zahtjeva Odbor za amnestiju se odlučio za mjeru amnestije u 849 slučajeva, dok su odbili amnestiju te tako omogućili kazneni progon u 5392 slučaja. Većina drugih aplikacija je povučena. Komisija je javnosti u listopadu 1998. godine predstavila svoj konačni izvještaj s preporukama za reparaciju žrtavama. Središnji dio rada Komisije bila su svjedočanstva žrtava koja je posredstvom televizije izravno pratila cijela nacija, a druge zemlje putem igranih i dokumentarnih filmova.⁴⁰ Iako je u Južnoj Africi ocijenjena kao uspješna jer je uspjela javnosti prikazati razmjere zločina, Komisija je još uvijek i pod udarom kritike, posebno zbog svojih odluka o amnestiji. Primjerice, obitelj ubijenoga Stevea Bikoja, vode borbe za ljudska prava, upravo je zbog tih odluka podigla tužbu pred sudom tražeći pravdu.

37 Ivan Zvonimir Čičak, hrvatski publicist i bivši politički zatvorenik, u ljeto je 2005. godine, reagirajući na neke pokušaje falsificiranja povijesti vezane za posljednje ratove u Hrvatskoj i u Srbiji, istaknuo kako je "...traganje za objektivnom istinom, bez 'ljubavno hrvatskih epiteta', zadatak svih građana ove države koji doista žele Hrvatsku kao pravnu državu koja će im jamčiti njihove individualne, građanske, državljanjske i ljudske slobode i prava. Tek kada u Hrvatskoj profunkcionira takav mentalitet i shvaćanje prema kojem je potrebno utvrditi svaku istinu 'koja nas jedina može osloboditi' (Sv. Pismo), bit ćemo sposobni i spremni suprotstaviti se ne samo ideologiji veličanja ratnih zločina u naše ime, nego i politici opravdanja kriminalno-mafijaškog djelovanja u ime Hrvatske" (Čičak, 2005.).

38 Comision Nacional per la Verdad y Reconciliation osnovana je 1990. godine ukazom predsjednika Patricia Alwyna. Radila je devet mjeseci i završila je svoj rad izvještajem o ubijenima i nestalima s preporukama. Radu Komisije u Čileu prethodile su Komisije u Boliviji (Comision Nacional de Investigacion de Desparacidos, osnovana 1982 i rasformirana 1984., koja nije dovršila svoj rad) i Argentini (Comision Nacional de Investigacion de Desparacidos, osnovana 1983., koja je izvjestila o nestancima protivnika vojne hunte)

39 Službena web-stranica te Komisije: <http://www.doj.gov.za/trc/>. Vrlo informativne knjige o njenom djelovanju su "Zemlja zderane maske" Alexa Boraina, potpredsjednika Komisije (Borejn, 2001.), te "Zavičaj moje lobanje", zbirka tekstova novinarkice Antje Krog (Krog, 2000.).

40 Primjerice, dokumentarac "Long Night's Journey Into the Day" redateljica Frances Reid i Deborah Hoffmann iz 2000. godine o djelovanju južnoafričke Komisije za istinu i pomirenje.

5. PRORADA KOMUNISTIČKE PROŠLOSTI

Mišljenja o početku komunističkih zločina se razlikuju: neki autori taj početak smještaju u vrijeme vladanja Staljina, dok drugi, brojniji, upozoravaju kako je Lenjin i prije revolucije u više navrata pozivao na odlučni obračun s "klasnim neprijateljem" pa i izravno naredio počinjenje nekih zločina. Ann Applebaum, američka stručnjakinja za rusku povijest, navodi da je Trocki u lipnju 1918. godine, govoreći o češkim zatvorenici, rekao kako ih treba pacificirati, razoružati i staviti u konc-lager. Ista autorica piše kako je u kolovozu iste godine Lenjin u telegramu komesarima iz Penze pozvao na masovni teror protiv kulaka, svećenika i bijele garde te dodao da sumnjive treba zatvoriti u koncentracioni logor izvan grada (Applebaum, 2004: 31). U godinama koje su slijedile kroz logore Gulaga prošlo je oko 18 milijuna ljudi,⁴¹ a procjena smrtno stradalih na temelju arhivskih izvora iznosi 2.749.163 osoba (Pohl, 1997: 131).⁴²

Diskusija o zločinima u SSSR-u počela je nakon Staljinove smrti; poseban doprinos toj diskusiji dala su sjećanja preživjelih koja su ispočetka kružila u rukopisnoj formi (u obliku samizdat literature), a neka su kasnije i objavljena⁴³. No, opsežnije dokumentiranje zločina bilo je moguće tek poslije pada Berlinskog zida, a publicirano je u nekoliko pregleda⁴⁴. S novim podacima sada dostupnim u ruskim arhivama, ponovo su se zahuktale i debate o težini zločina u kojima se s manje ili više nelagode uspoređivalo nacističke, fašističke i komunističke zločine⁴⁵. U Hrvatskoj i drugim republikama bivše Jugoslavije javnu su raspravu o Staljinovim zločinima od sedamdesetih nadalje poticala objavljivanje sjećanja i prijevodi knjiga o Gulagu.⁴⁶

Posebnu grupu zločina, o kojima se šutjelo sve do osamdesetih, čini i kažnjavanje optuženih da su podržali Rezoluciju Informbiroa od 28. lipnja 1948. u kojoj je Staljin optužio komunističku partiju da se udaljila od marksizma i za neprijateljski odnos spram Sovjetskog saveza. Nakon Titovog prekida sa Staljinom na Golom su otoku socijalističke vlasti zatočile 11.650 ljudi.⁴⁷

"Bijele mrlje" su u suočavanju s prošlošću od 1945. do kraja osamdesetih godina toga stoljeća posebno bile prisutne u vezi sa ratnim zločinima koje su pripadnici Jugoslavenske armije učinili na samom kraju rata i neposredno nakon njegova završetka. Povjesničar Ivo Goldstein o tome piše: "Ako masovni zločin na kraju Drugog svjetskog rata promatramo na više razina, onda se radi ne samo o 'obračunu s narodnim neprijateljem' već prvenstveno o osveti, potom i o obračunu s "narodnim neprijateljem" te o obračunu s 'klasnim neprijateljem'... Osveta koja je kulminirala u svibnju 1945. nije bila bezrazložna. Ona je bila motivirana zločinom koji se počeo događati u travnju 1941. godine" (Goldstein, 2007: 32). O masovnim ubojstvima velikoga broja ustaša, domobrana, četnika i pripadnika drugih formacija te mnogih civila počelo se u hrvatskoj javnosti otvoreno govoriti i pisati tek početkom devedesetih godina prošloga stoljeća. Stradanja do danas nisu dokumentirana metodom osobne identifikacije.

41 Applebaum procjenjuje, na osnovu danas raspoloživih podataka, da je od 1929. do 1953. kroz logore u SSSR-u prošlo oko 18 milijuna zatvorenica i zatvorenika.

42 Radi se o broju na različite načine smrtno stradali ljudi u logorima Gulaga i u prisilnom egzilu, prema podacima NKVD (Narodni Komesariat Vnutranih Del), naveden u Pohllovoj knjizi, koji se odnose na razdoblje od 1929. do 1953. godine. Taj broj ne uključuje žrtve masovnih egzekucija (poput strijeljanih poljskih oficira u Katynu) ni indirektno žrtve Staljinova terora, primjerice umrle od gladi, pa je ukupan broj žrtava sovjetskoga režima u različitim zemljama zasigurno puno veći od navedenoga.

43 Posebno je poznata memoarska proza ruskog nobelovca Aleksandra Solženjicina "Jedan dan Ivana Denisoviča" (Solženjicin, 2004).

44 Izvan Rusije posebno su poznate knjige "Prošlost jedne iluzije" Françoisa Fureta (Fire, 1996) i "Crna knjiga komunizma" (Curtoist et al., 1999). Od 1987. godine u Sovjetskom savezu i kasnije u Rusiji dokumentiranjem zločina su se bavile udruge bivših logoraša; te su udruge 1992. godine oformile savez organizacija "Memorial" i do sada objavili više od osamdeset knjiga sjećanja s imenima žrtava iz različitih krajeva.

45 Hannah Arendt, filozofkinja Židovskog porijekla, koja je napustila Njemačku nakon usvajanja rasnih zakona i veći dio svog života provela u SAD-u, u svom je predavanju "O zlu" rekla: "Mi – ili barem oni stariji među nama – bili smo u tridesetim i četrdesetim godinama stoljeća svjedoci potpunog sloma svih ustaljenih moralnih kriterija u javnom i privatnom životu, ne samo u Hitlerovoj Njemačkoj... nego i u Staljinovoj Rusiji. Ipak razlike među njima su dovoljno značajne da ih valja spomenuti. Sa strogo moralnog stajališta Staljinovi su zločini bili takoreći staromodni; poput običnog kriminalca nikad ih nije priznavao, nego ih je obavijao oblakom hipokrizije i dvostrukih značenja dok su ih njegovi sljedbenici opravdavali kao privremena sredstva u ostvarivanju "dobrog" cilja ili, ako su bili nešto sofisticiraniji, zakonima povijesti kojima se revolucionar mora podrediti i po potrebi žrtvovati samog sebe. Ništa u marksizmu... ne najavljuje novi skup moralnih vrijednosti. Ako je išta karakteristično za Lenjina i Trockog kao predstavnike profesionalnih revolucionara, onda je to naivno vjerovanje da će jednom kad se društvene okolnosti promjene revolucijom, ljudski rod automatski slijediti onih nekoliko moralnih načela poznatih i ponavljanih od zore čovječanstva. U tom su smislu njemačka zbivanja mnogo ekstremnija i govore nam više. Nije riječ samo o stravičnoj činjenici kompliciranog ustroja tvornice smrti i potpune odsutnosti hipokrizije kod vrlo znatnog broja uključenih u provedbu programa istrebljenja. Jednako je značajna i strašna činjenica mirnog surađivanja svih slojeva njemačkog društva, uključujući i starijih elita koje nacisti nisu dirali i koji se nikad nisu identificirali sa strankom na vlasti. Mislim da je na osnovu činjenica opravdano tvrditi kako je moralno, iako ne i društveno, nacistički režim bio mnogo ekstremniji od najgorog što je počinio Staljinov režim. Nacistički je režim doista obznanio novi set vrijednosti i uveo pravni sustav usklađen s njim... Moral se srušio u puke mores – navike, običaje, proizvoljne konvencije – ne kod kriminalaca, već kod običnih ljudi, kod onih koji nisu ni pomišljali na to da dovedu u sumnju moralne propise, sve dok su bili društveno prihvaćeni" (Arendt, 2003 b: 12-13).

46 Ponajprije se to odnosi na knjigu Karla Štajnera "7000 dana u Sibiru" (Štajner, 1973), u kojoj je opisao svoja sjećanja od uhićenja 4. studenog 1936. do 2. travnja 1956. kad je potpuno rehabilitiran i konačnog odlaska iz Moskve 30. srpnja 1956., te prijevod knjige Arthura Koestlera "Pomračenje u podne" (Koestler, 1972), u kojoj glasoviti književnik, rođen u Budimpešti, koji je živio u Austriji, Njemačkoj i Engleskoj, opisuje sudbinu lika Rubašova (koji je inspiriran suđenjem Nikolaju Ivanoviču Buharinu, ruskom istaknutom marksistu i revolucionaru, osuđenom na smrt u političkom procesu i pogubljenom 1938. godine) u vrijeme moskovskih montiranih procesa u kojoj do izražaja dolazi autorovo osobno razočarenje komunizmom.

47 Prema podacima UDBE (Uprave državne bezbednosti). O godinama na Golom je pisao književnik Ante Zemljak koji je tamo bio zatočen od 1949. do 1953. O svojim sjećanjima na robiju u originalnom ambijentu otoka govorio je Albert Pal u dokumentarcu Bogdana Žižića "Goli otok" (1994.).

6. OBLICI SUVREMENOGA SUOČAVANJA S PROŠLOŠĆU

Suvremeno suočavanje s prošlošću polazi od **prava** obitelji žrtava i drugih građana **na pravdu, istinu, reparacije i garanciju neponavljanja zločina**⁴⁸. Suđenja za ratne zločine pred međunarodnim i pred domaćim sudovima najvidljiviji su i javnosti najbolje poznat način sustavnoga suočavanja s prošlošću. U Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji u tijeku je više desetaka istraga i suđenja. Organizacije za ljudska prava koje prate suđenja smatraju da su tužiteljstva i sudovi u regiji sve više u stanju korektno voditi postupke za ratne zločine.⁴⁹ Uzimajući u obzir da se u Hrvatskoj i drugim zemljama u regiji godišnje uglavnom odvija 20–30 suđenja, od kojih je velik broj vraćen u ponovni postupak odlukom viših sudova, postaje jasno da sudovi neće moći suditi svim počiniteljima zločina i da je važno razmišljati i o drugim mogućnostima približavanja pravdi i istini.

Ustanovljavanje istine je krvotok suočavanja s prošlošću; u njemu se razlikuju različite vrste istine koje su određene raznovrsnim metodama prikupljanja podataka. Svaka metoda fokusira zraku promatranja na drugu dimenziju zbiljanja vezanih za nasilje i zločine u prošlosti.

Foreznička, činjenična istina dokumentira se arhivističkim metodama ili se utvrđuje u pravosudnoj proceduri. Jednostavna svrha utvrđivanja činjenica je smanjivanje broja laži koje se ne mogu, često se pokazuje, posve dokinuti ali mogu postati manje brojne i manje skandalozne.⁵⁰ U traganju za konstruktivnim odgovorima, kako u Hrvatskoj tako i drugdje, pokazalo se da je utvrđivanje činjenica o ubijenima i nestalima među najznačajnijim koracima u procesu suočavanja s prošlošću.⁵¹ Ime stradalog spomenuto na listi ubijenih, pročitano na komemoraciji, zapisano na spomeniku, preživjelima daje znak da su te žrtve (bile) važne. Istraživačko dokumentacioni centar u pionirskom je pothvatu dokumentiranja ljudskih gubitaka u svjetskim razmjerima, utvrdio imena ubijenih i nestalih u ratu u Bosni i Hercegovini, dok u Hrvatskoj sličan pothvat tek predstoji.

Osobna, narativna istina je ona do koje istraživači, aktivisti i drugi akteri dopiru slušajući kazivanja i svjedočanstva. Osobna istina sadrži i emotivni stav prema zbivanjima. Pritom svakoga aktera treba saslušati bez obzira koliko se u svojim sjećanjima držao činjenica. U posljednjih tridesetak godina sve se više pažnje posvećuje bilježenju osobnih sjećanja, u čemu je posebno važno korištenje metode usmene povijesti u registriranju svakidašnjice običnih ljudi izvrnutih zločinima i nasilju koja je na prostoru bivše Jugoslavije doskora bila prilično zanemarena,⁵² ali ne i u nekim drugim zemljama.⁵³

Društvena, dijaloška istina sadrži isprepletene i ukrštene narative različitih osoba i različitih društvenih grupa koji su prisutni u javnosti. Na narativ koji prevladava u u nekom vremenu u nekom društvu posebno utječu vladajuća politička elita, političke stranke, istaknuti političari i drugi predvodnici javnoga mnijenja, te ostali utjecajni kolektivni i pojedinačni akteri. Velik

48 Ta su prava temelj rezolucije Generalne skupštine Ujedinjenih naroda usvojene 16. prosinca 2005. pod naslovom *Osnovni principi i smjernice o pravu na pravni lijek i reparaciji za žrtve teških kršenja međunarodnih ljudskih prava i ozbiljnih povreda međunarodnog humanitarnog prava* koji se odnose na kompenzaciju, restituciju, rehabilitaciju, rješavanje sudbine nestalih, simboličke reparacije i garanciju neponavljanja zločina. A/RES/60/147, <http://www2.ohchr.org/english/law/remedy.htm>

49 Nalazi i ocjene organizacija koje prate suđenja za ratne zločine u Hrvatskoj predstavljeni su u godišnjim izvještajima o praćenju suđenja za ratne zločine na web stranicama http://www.documenta.hr/dokumenti/godisnje_2007.pdf i www.centar-za-mir.hr. Ivo Josipović u priručniku za praćenje suđenja pod naslovom "Ratni zločini" piše: "Iako je sigurno kako hrvatsko pravosuđe ima stručne i druge reference za suđenje u svim predmetima, očito je kako opća politička i moralna klima nije pogodovala primjerenom pokretanju i provođenju kaznenih postupaka za ratne zločine... Pitanje je ima li državna vlast dovoljno snage da u relativno kratkom vremenu promijeni odnos opće javnosti, ali i cijele piramide državnih tijela, prema tom pitanju? Naime, uz opći (blagi?) trend poboljšanja stanja, kako neki novi slučajevi pokazuju, često se javljaju slučajevi koji ocjenu o napretku dovode u pitanje kao i sposobnost hrvatskog pravosuđa da pravično i nepristrano sudi za ratne zločine" (Josipović, 2007: 14).

50 Ni dokumentiranjem i upisivanjem imena žrtava Koncentracijskog logora Jasenovac na spomen-ploču u tamošnjem muzeju nisu prestale manipulacije brojem ubijenih u tom zloglasnom logoru. Te su manipulacije u dugom razdoblju od konačnog proboja logoraša 22. travnja 1945. do danas varirale od sramnoga Izvješća Komisije za utvrđivanje žrtava rata i porača (koju je vodio Vice Vukojević) predstavljenoga u hrvatskom Saboru 1999. godine prema kojemu je u tom logoru život izgubilo 2238 osoba, pa do nedvojbeno neosnovanih pa i tendencioznih procjena od čak 800.000 (što je brojka još uvijek istaknuta na spomeniku u Gradini s druge strane Save, u dijelu logora s lokacijama masovnih grobnica u Republici Srpskoj, Bosna i Hercegovina) pa do 1.100.000 isključivo srpskih žrtava logora Jasenovac (broj kojega je krajem osamdesetih godina prošloga stoljeća isticao srpski nacionalist Milan Bulajić).

51 Žarko Puhovski, hrvatski filozof i aktivist za ljudska prava, u svome je govoru na forumu o suočavanju s prošlošću održanom u Zagrebu početkom 2007. godine kazao: "Mi govorimo o činjenicama, a da elementarne činjenice ne znamo... Kako to da se jedan naš Odbor za ljudska prava morao baviti popisom ljudi nestalih '95, a da to nisu činili državni organi koji su za to dobro plaćeni? I da smo ostali na tom da su to jedini izvori koliko-toliko provjerljivih činjenica?" (Utvrđivanje istine, 2007.)

52 Osobne priče stradalih u posljednjem ratu iz raznih post-jugoslavenskih zemalja prikupljene su u publikaciji "Ne može meni biti dobro ako je mome susjedu loše" (Rill, Franović, 2005.) beogradskoga Centra za nenasilnu akciju, a ženska sjećanja na porače (1945.-1990.) u knjizi "Ženski biografski leksikon" Centra za ženske studije u Zagrebu (Dijanić i druge, 2004.).

53 Najopširniji pregled građanskih inicijativa posvećenih kazivanju sjećanja na dugotrajne i krvave sukobe u Sjevernoj Irskoj prikupila je inicijativa Iscjeljenje kroz sjećanje (*Healing Through Remembering*), koja okuplja zainteresirane iz različitih zajednica i prati njihove preporuke. Konzultacije pod tim nazivom provedene su 2002. godine, kada je više tisuća osoba odgovaralo na pitanje o najprimjerenijim načinima prikupljanja sjećanja na sukobe u Sjevernoj Irskoj: najviše ih je istaklo upravo bilježenje, snimanje i arhiviranje sjećanja.

utjecaj (kolektivnih i političkih) aktera na diskurs o suočavanju s prošlošću u mnogim zemljama često utječe na zanemarivanje (položaja, sudbine...) žrtava koje bi u tom suočavanju trebale biti glavni kriterij. To se zanemarivanje izražava u različitim oblicima, među kojima posebno treba istaći štetnost svojevrzne nametnute nepristranosti i neopredijeljenosti iza koje se nerijetko krije nastojanje da se zaštite interesi izravnih počinitelja ili posrednih podržavatelja zločina.⁵⁴ U demokratskom se kontekstu narativ o suočavanju s prošlošću oblikuje u kritičkim raspravama u javnoj sferi, kojima velik doprinos daju akteri civilnoga društva. Takve rasprave posljednjih su godina sve prisutnije i u tranzicijskim društvima u kojima je u tijeku proces konsolidiranja demokracije.⁵⁵ Na osnovu uvida u prava i potrebe stradalih, njihovih zajednica i društva u cjelosti može se ustanoviti da su u priradi nasilnoga nasljeđa na prostoru bivše Jugoslavije učinjeni tek početni koraci; stvaranje prostora za glas žrtve na lokalnoj, nacionalnoj i regionalnoj razini zahtjeva snažniju političku volju, veću zainteresiranost medija te bolje povezivanje različitih aktivnosti. Posebno je zahtjevno sagledati zločine u regionalnom kontekstu, jer žrtve i počinitelji zločina danas uglavnom žive u različitim zemljama.

Upravo su stoga tijekom 2006. godine tri organizacije za ljudska prava *Fond za humanitarno pravo* iz Beograda, *Documenta* iz Zagreba, i *Istraživačko dokumentacioni centar* iz Sarajeva – koje zagovaraju regionalni pristup u procesu tranzicijske pravde, počele međusobne konzultacije o mehanizmima za utvrđivanje i kazivanje istine na regionalnoj razini. Na taj su način tri partnerske organizacije nastojale proširiti već uspostavljenu diskusiju civilnoga društva o približavanju pravdi i potaknuti vlade u regiji na uključivanje u proces konzultacija o regionalnim mehanizmima za utvrđivanje istine. U 2008. predstavile su javnosti inicijativu za osnivanje Regionalne komisije za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim povredama ljudskih prava u bivšoj SFR Jugoslaviji (REKOM)⁵⁶.

Iako nikakve **reparacije** ne mogu vratiti one kojih više nema, za članove obitelji i preživjele su važni programi odšteta. Primjeri obeštećenja su: naknada štete na osnovu zakona (osobne i obiteljske invalidnine te opskrbnina), naknade štete sudskim putem, povrat i obnova imovine. Pravo na obeštećenje u cijeloj regiji puno je lakše ostvariti pripadnicima većinskih skupina, a puno teže pripadnicima manjinskih grupa, primjerice Srbima iz Hrvatske (Tranziciona pravda, 2008: 7)⁵⁷.

Prakse **sjećanja** odnose se na: podizanje spomenika na grobištima i stratištima, obilježavanje važnih datuma te otvaranje muzeja, spomen područja, spomen ploča i slično. U praksama institucionaliziranog sjećanja u post-jugoslavenskim zemljama u pravilu se tematiziraju stradanja većinske grupe, dok obitelji žrtava iz manjinske grupe ne mogu obilježiti njima važna mjesta.

Sve je jasnije i to da su vladine institucije prve koje trebaju garantirati da se zločini neće ponoviti. Konkretno mjere mogu uključivati: iskazivanje žaljenja od strane dužnosnika, provjeru rada javnih službenika koji su obnašali važne funkcije u vrijeme počinjenja zločina kad se ponovo natječu za javnu službu, te utvrđivanje političke odgovornosti dužnosnika/ca koji su obnašali važne funkcije u vrijeme počinjenja zločina.

54 Francuski intelektualac Pascal Bruckner je u svome eseju "Napast neđužnosti", objavljenom sredinom prošloga desetljeća, analizirao etičke i kulturne sukobe u bivšoj Jugoslaviji; u vezi sa žrtvama i krivcima upozorio je na sljedeće: "Ne opredijeliti se u suočenju koje jakog suprotstavlja slabome znači zapravo opredijeliti se za jakoga, ohrabriti ga u njegovim pothvatima. Takva nepristranost samo je drugo ime za sukrovnju. I to gore za žrtve kojima se oduzima čak i poštovanje prema njihovim patnjama, kad ih se brka s njihovim mučiteljima, to gore za pogubljene u Prijedoru, Omarskoj, Sarajevu, Vukovaru, Goraždu, našim nerazumijevanjem ubijene i osakaćene po drugi put. Nezadovoljni time što smo ih napustili, lišavamo ih njihove ljute žalosti, oduzimamo im pravo da ostanu u sjećanju drugih ljudi" (Bruckner, 1997: 197).

55 Na primjer, Borka Pavičević, voditeljica Centra za kulturnu dekontaminaciju Srbije, izjavila je početkom 2008. godine za Feral Tribune: "Nakon rušenja Miloševića demokratska vlast je godinama pričala kako je isporučivanje zločinaca Haagu 'ekonomsko pitanje' a ne civilizacijsko, stalno je ponavljala šta Evropa traži od nas, a ne šta mi od sebe treba da napravimo. Ta vlast je govorila o budućnosti bez želje da jedanput za uvek raščisti s prošlošću i sada nam se ta prošlost vraća u najcrnjem obliku" (izjava prenesena iz: Munjin, 2008.).

56 Dodatne informacije su raspoložive na <http://www.korekom.org/>

57 Informacije o teškoćama ostvarivanja prava na obeštećenje prezentirane su u publikaciji „Tranziciona pravda u post-jugoslavenskim zemljama“ (2008.)

7. TEMELJNI ZNANSTVENI I STRUČNI PRISTUPI U SUOČAVANJU S PROŠLOŠĆU

Gore opisane pojmovne, povijesne i druge aspekte suočavanja s prošlošću u ovom tekstu nužno je nadopuniti i produbiti izlaganjem odrednica osnovnih znanstvenih i stručnih pristupa koji se koriste u svrhu opisivanja i objašnjavanja (pozadine) toga fenomena.

Na temelju uvida u literaturu o suočavanju s prošlošću i za to vezane informacije iz drugih izvora, izdvojili smo četiri osnovna i međuprožimajuća pristupa koje smo koristili u pripremanju ovoga istraživanja i interpretiranju njegovih rezultata: povijesni, pristup tranzicijske pravde, zdravstveni i sociološki pristup.

Povijesni pristup posebno pridonosi prikupljanju i analiziranju objektivnih podataka i narativa o nasilju iz prošlosti. Totalitarni i autoritarni režimi u različitim zemljama, uključujući one na ovim prostorima, u negativno nasljeđe ostavljaju izrazito selektivan pristup činjenicama u vezi s nasiljem i zločinima iz prošlosti. Primo Levi je analizirajući odnos javnosti prema žrtvama nacističkih konclogora, upozorio: "Postoji ponor između sadašnje i tadašnje situacije koji se svake godine povećava. To nije pojava vezana samo za percepciju bliske prošlosti i povijesnih tragedija, puno je općenitija. To je sastojak naše poteškoće ili nemogućnosti da percipiramo iskustva drugoga, što je sve primjetnije kako su iskustva dalje od naših u vremenu, prostoru i kvaliteti. Skloni smo ih uspoređivati s 'povezanim iskustvima', kao da je glad u Auschwitzu bila ista kao glad nekoga tko je preskočio obrok, ili kao da bi bijeg iz Treblinka bio isti poput bijega iz običnog zatvora. Zadatak je povijesničara premostiti ovaj ponor, koji postaje sve veći što se više udaljavamo od događanja koja promatramo" (Levi, 1998: 122).

Slično tome, Mirjana Gross je nedavno ocijenila: "Ostavština II. Svjetskog rata odrazila se dakle i u selektivnom, kolektivnom zaboravljanju i potiskivanju sjećanja i u traženju korisnih mitova... U Jugoistočnoj Evropi na djelu je manipulacija s povijesnim činjenicama no i drugdje su krivotvorenje i instrumentalizacija povijesti društveni problem" (Gross, 2007: 35-36). Tek se u posljednjih desetak godina, moguće je uočiti, na tom prostoru znatnije koristi multiperspektivnost i višeglasje koje afirmira različite narative pa i različite historiografske poglede na prošlost kao protutežu prešućivanjima i krivotvorenjima koja su bila uobičajena za autoritarne i totalitarne režime.⁵⁸

Tihomir Cipek, hrvatski povjesničar i politolog, u zaključku svoga instruktivnog teksta o iznimno važnoj polemici o nacističkim zločinima i Trećem Reichu koja se vodila osamdesetih godina prošloga stoljeća u Njemačkoj ocjenjuje: "Historikerstreit je pokazao kako se iste povijesne činjenice mogu različito tumačiti i neprijeporno je zanimljiv doprinos metodologiji povijesne znanosti. Potvrdilo se da je izvjesni revizionizam stalna zadaća historiografije. No oko samih činjenica, kada su jednom znanstveno utvrđene – za razliku od naše situacije – u njemačkom društvu nema više bitnih prijevora. Najšira javnost, a osobito političari, paze da ih točno navode. Upravo pažljivo, znanstveno postupanje s činjenicama koje omogućuje i potiče oblikovanje demokratske politike i kulture sjećanja jest ono što hrvatska javnost može naučiti iz njemačkog suočavanja s prošlošću" (Cipek, 2006: 56). Međutim, i u Hrvatskoj se u razdoblju nakon posljednjih ratova pokazalo i još se uvijek pokazuje kako razmjerno znatan dio ne samo opće nego i znanstvene javnosti nije spreman učiti iz pozitivnih primjera suvremenoga njemačkog suočavanja s prošlošću.⁵⁹

Zagovaratelji povijesnoga pristupa često polaze od stajališta, koje je posebno jasno iznio Theodor Adorno (Adorno, 1996.), kako nasilna prošlost može biti odrađena tj. prevladana kada se pomno analiziraju i eliminiraju pretpostavke koje su je proizvele. Međutim, neki su intelektualci sumnjičavi prema tom stajalištu, ponajprije prema mogućnosti za odstranjivanje pretpostavki negativne prošlosti u suvremenim političkim i društvenim uvjetima u Hrvatskoj i nekim drugim zemljama

58 „Dodatak udžbenicima za najnoviju povijest“ (Koren, Najbar-Agičić, Jakovina, 2007.), jedan od prvih udžbeničkih tekstova u kojemu se dosljedno koristi multiperspektivni pristup, izazvao je vrlo oštre ideološke diskvalifikacije u dijelu znanstvene i šire javnosti zbog čega ga Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa nije objavilo. Te su diskvalifikacije prenesene i analizirane u knjizi "Jedna povijest, više historija. Dodatak udžbenicima s kronikom objavljivanja" (2007.). Ovdje samo navodimo ocjenu prema kojoj je taj tekst sporan "po svojoj interpretaciji najnovije hrvatske povijesti koju, po mjerodavnim kritičarima, prikazuje iskrivljeno i protiv hrvatskih nacionalnih interesa" (Bežen, 2005.).

59 Mladi povjesničar Tvrtko Jakovina, jedan od autora "Dodatka udžbenicima za najnoviju povijest", ustvrdio je u jednom svom intervjuu koji je objavljen u jeku javne polemike o tom tekstu: "Nevjerojatno je da svaki pokušaj kritičkoga i objektivnoga razmišljanja o najnovijoj prošlosti izaziva medijsku histeriju u kojoj se autore proglašava antihrvatskim elementima i još se izmišljaju podaci za potkrepljivanje tih suludih optužbi. Što je sporno u tome što smo napisali da je, unatoč obećanjima hrvatskih vlasti, nakon 'Oluje' došlo do paljevine srpskih kuća?! Što je sporno u našoj ocjeni iz 'Dodatka' da je u vrijeme Tuđmanove vladavine bilo totalitarnih tendencija: pa zar uopće ima dvojbe da je bilo takvih tendencija?" Jakovina je u tom intervjuu upozorio na postojanje tabu-tema u hrvatskoj historiografiji koju prema njegovoj ocjeni "uopće nije dotaknuo bum što je svjetsku povijesnu znanost zahvatio nakon pada Berlinskog zida" (Jakovina, 2005.).

proisteklim iz bivše Jugoslavije. Primjerice, Slobodan Šnajder upozorava: "Odstranimo, napokon, te tvrdoglave pretpostavke. No danas, na kraju XX. stoljeća čini se bliže istini da će te pretpostavke odstraniti nas. I tako se na kraju povijesti odjednom osobito snažno začuje njezin krik. A ono što je s poviješću potisnuto, zbog čega ona uopće biva potiskivana, jest krik žrtve. Koga to još zanima" (Šnajder, 1996: 110).

Pristup tranzicijske pravde nastao je na osnovu dugogodišnjega razvijanja pravnih mehanizama u suočavanju s prošlošću obilježenom nasiljem i zločinima. Taj se pristup profilirao krajem osamdesetih godina prošloga stoljeća. Kako bi zadovoljile narasle potrebe za istinom i pravdom u uvjetima tranzicije od autoritarnih društava k demokraciji,⁶⁰ institucije vlasti u mnogim zemljama – na prethodnim stranicama iznijeli smo određene za to vezane primjere – koriste različite zakonodavne i druge mjere te aktivnosti radi unapređenja suočavanja s prošlošću. Riječ je o mjerama i aktivnostima koje su važan sastojak širih nastojanja društava u tranziciji za poboljšanje ljudskih prava. U ta se nastojanja nerijetko, više ili manje intenzivno, uključuju reformirani kolektivni i individualni akteri ranijega autoritarnog režima. O'Donell i Schmitter, istraživači tranzicije, ocjenjuju: "Tipični znak da je tranzicija počela jest kada ti autoritarni namještenici, iz bilo kojeg razloga, počnu mijenjati vlastita pravila radi pružanja sigurnijih jamstava za prava pojedinaca i skupina" (O'Donell, Schmitter, 2006: 27).

U ovom sklopu treba upozoriti kako se institucije vlasti u nekim zemljama (npr. u Čileu, Srbiji, a djelomice i u Hrvatskoj) u kojima na slobodi žive počinitelji ili podržavatelji zločina uglavnom nevoljko bave proradom nasilja i zločina iz prošlosti. Međutim, u međunarodnoj zajednici sve više prevladava stav kako žrtve, njihove zajednice i društva u cjelini imaju pravo na istinu, pravdu, obeštećenje, sjećanje, te garanciju da se zločini neće ponoviti. Ta su prava istaknuta i u dokumentima Ujedinjenih naroda.⁶¹

U pristupu tranzicijske pravde razlikuju se dvije vrste pravde. Retributivna je pravda usmjerena na kažnjavanje nedopuštenoga ponašanja počinitelja nasilja i zločina. Restorativna ili obnavljajuća pravda upućena je na obnavljanje odnosa u zajednici u vremenu nakon rata i zločina⁶². Suđenja za ratne zločine pred međunarodnim i pred domaćim sudovima su najvidljiviji i javnosti najbolje poznat način sustavnog suočavanja s prošlošću. Od 1993. godine, kad je osnovan Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) u Haagu do danas, podignute su optužnice protiv 161 osobe optužene za ratne zločine, što je potaklo i pravosuđa u regiji da intenziviraju istrage i suđenja za ratne zločine pred domaćim sudovima. U Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji u tijeku je više desetaka istraga i suđenja.⁶³

Zdravstveni pristup razmatra i naglašava potrebu cjelovitoga (tjelesnoga i psihičkoga; individualnoga i kolektivnoga, i sl.) oporavka žrtava nasilja i promicanja njihovoga zdravlja koje se, slijedom poznate definicije Svjetske zdravstvene organizacije, shvaća kao cjelovito (tjelesno, mentalno, socijalno...) blagostanje čovjeka. U novom su tisućljeću Ujedinjeni narodi nagovijestili kvalitetniji odnos prema zdravlju žrtava nasilja putem Izvještaja Svjetske zdravstvene organizacije (WHO) o nasilju i zdravlju (Krug et al., 2002). U tom se izvještaju upozorava kako traumatični događaji razaraju veze s drugima, kako s bližnjima žrtava tako i sa znancima i s zajednicom, jer "u trenutku traume djelovanjem nesvladive sile žrtva biva učinjena bespomoćnom... Još dugo poslije samog događaja, mnogi traumatizirani ljudi imaju osjećaj da je dio njih umro. Najdublje pogođeni žele da su mrtvi" (Lewis Herman, 1996: 63).

Posebna se pažnja u toj perspektivi usmjerava na tretman osoba koje pate od sindroma posttraumatskog stresnog poremećaja (PTSP-a) i drugih psihičkih poremećaja vezanih za rat i nasilje. Cjelovit oporavak različitih žrtava iziskuje sustavnu brigu za njihovo mentalno i tjelesno zdravlje kao pojedinaca, ali i kao pripadnika pogođenih skupina (ratni veterani, stanovnici

60 Guillermo O'Donell i Philippe C. Schmitter, američki politolozi, u knjizi "Tranzicije iz autoritarne vladavine. Provizorni zaključci o neizvjesnim demokracijama" koja je fundamentalna za istraživanje tranzicije definiraju taj pojam kao "vremenski razmak između jednog političkog režima i nekog drugog (...) Tranzicije određuje započinjanje procesa raspada nekog autoritarnog režima, s jedne strane, i uspostavljanje nekog oblika demokracije, vraćanje nekog oblika autoritarne vladavine ili pojavljivanje neke revolucionarne alternative, s druge strane. Tranziciji je svojstveno to da pravila političke igre nisu definirana" (O'Donell, Schmitter, 2006: 27).

61 Za prava i obaveze vladinih institucija koja iz njih proizlaze vidi: Louis Joinet, "Set of Principles for Protection and the Promotion of Human Rights Through Action to Combat Impunity" (1997), UN doc. E/CN.4/Sub.2/1997/20/Rev.1, (poznati kao Joinet principi) koje je kasnije nadopunila Diane Orentlicher u "Updated Set of Principles for Protection and the Promotion of Human Rights Through Action to Combat Impunity" (2005), UN doc. E/CN.4/2005/102/Add.1. Također, važan dokument je i "Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law" koji je pripremio M. Cherif Bassiouni, a 2006. godine ih je usvojila Generalna skupština UN-a (Bassiouni principi). Za to područje je bitan i izvještaj Generalnog tajnika UN "The rule of law and transitional justice in conflict and post-conflict societies" iz kolovoza 2004. godine.

62 Instrumenti tranzicijske pravde u Bosni i Hercegovini, relevantni i za Hrvatsku, opisani su u Vodiču kroz tranzicijsku pravdu autora Dragana Popovića objavljenom 2008. godine u izdanju Razvojnog programa Ujedinjenih nacija za BiH.

<http://www.mpr.gov.ba/userfiles/file/Publikacije/Vodic%20kroz%20tranzicijsku%20pravdu%20u%20BiH.pdf>

63 Centar za suočavanje s prošlošću *Documenta* redovito objavljuje izvještaje o praćenju suđenja za ratne zločine na web stranicama www.documenta.hr i www.centar-zamir.hr

mjesta i područja koja su posebno pogođena nasiljem i zločinima, i sl.). Uz rad s djecom i ženama, terapijski rad na pradi trauma neophodan je i s muškarcima, posebno ratnim veteranima.⁶⁴

Zdravstvena perspektiva zahvaća i društvo u cjelosti. Naime, uspješno suočavanje s nasilnom prošlošću nedvojbeno utječe na smanjivanje prisutnosti nekih teških oblika socijalne patologije (međuetnički sukobi, raznovrsno nasilničko ponašanje i sl.) i na ublažavanje posljedica kolektivno doživljenih trauma⁶⁵, pa svime time i na blagostanje društva. Slijedom toga, suočavanje s prošlošću slijedom zdravstvene perspektive moguće je motriti i kao primjenu katartičke metode⁶⁶ na nasiljem i zločinima ugroženoga pojedinca, skupinu i društvo. Upravo je takav pristup došao do izražaja u inspirativnom predgovoru zbornika "Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju" kojega je napisao sociolog Nebojša Popov: "Put ka demokratiji vodio je mnoge ljude, naraštaje i narode kroz razne i duge traume, da bi izumeli 'mehanizme' dijaloga i kompromisa. Težnja za katarzom nad traumama prošlosti i sadašnjosti, dabome, ne računa s iskorenjivanjem afekata u čovekovoj prirodi i svakidašnjici. Ali, iskustva demokratije to pokazuju, moguće je emocionalno i intelektualno 'pročišćenje' koje nas čini sposobnim da razorne afekte, individualno i kolektivno, držimo pod kontrolom. Ograničenje proučavanja trauma na potragu za onima koji su je skrivili, upozoravaju iskusni istraživači, nije samo intelektualno jalov posao nego i produžetak traumatizacije (krivice i krivci spadaju u nadležnost pravosuđa)" (Popov, 1996: X).

Sociološki pristup usmjeren je na ispitivanje društvene pojavnosti i uvjetovanosti suočavanja s prošlošću u konkretnim uvjetima određenog vremena i prostora. Temelji se na shvaćanju kako na taj fenomen utječu raznovrsne društvene vrijednosti i promjene u sustavu vrijednosti, uvriježeni obrasci ponašanja, običaji i zakoni, odnosno općenita kultura (kao način življenja i nacrt za življenje) društva u kojem se provode ili se pak trebaju provoditi aktivnosti suočavanja s prošlošću; u sociološkoj analizi posebno se uzimaju u obzir kulturne, socijalne i druge razlike i sličnosti između etničkih, političkih ili drugih skupina koje su bile međusobno suprotstavljene u sukobima označenima grubim nasilničkim ponašanjima i zločinima, te obilježja postkonfliktnih odnosa između tih skupina.

Za sociološki su pristup od posebno velike važnosti značenja koja pripadnici društva pridaju suočavanju s prošlošću (što uključuje, naravno, njihove interpretacije nasilja i zločina iz prošlosti) i za to vezanim aktivnostima: odnos koji različite (prema spolu, dobi, obrazovanju, mjestu stanovanja, etničkoj regionalnoj i drugoj pripadnosti) društvene skupine imaju prema tim aktivnostima; utjecaj političke i društvene elite na formiranje javnoga mnijenja vezanoga za suočavanje s prošlošću, itd. Ispitivanje tih značenja odnosi se na proučavanje konkretnog društvenoga sustava koje uključuje promatranje odnosa pojedinih pripadnika društva prema nasilju i zločinima, ali i samopromatranje (Karuzo, 1969).

U tom je pristupu posebna pažnja usmjerena na prepoznavanje temeljnih društvenih uzroka pojava nasilja i zločina u prošlosti; detektiranje tih uzroka shvaća se kao osnovni uvjet za uspješno suočavanje s prošlošću odnosno "odrađivanje prošlosti". Upravo je to na samom kraju zaključka svoga instruktivnoga predavanja "Što znači odrađivanje prošlosti" održanoga 1959. godine naglasio sociolog i filozof Theodor Adorno, jedan od vodećih pripadnika Frankfurtske škole: "Odrađena bila bi prošlost istom onda kad bi uzroci te prošlosti bili odstranjeni. Samo zato što uzroci i dalje postoje, začaranost njome nije do danas slomljena" (Adorno, 1996: 123).

Autori koji koriste sociološki pristup u suočavanju s prošlošću analiziraju taj fenomen u njegovom konkretnom političkom, kulturnom i svekolikom društvenom kontekstu. Bez jasnoga prepoznavanja značajki toga konteksta koje su važne za suočavanje s prošlošću u nekom mjestu, regiji ili zemlji nije moguće valjano primijeniti pristup tranzicijske pravde, zdravstveni i povijesni pristup u analitičkoj i drugoj obradi suočavanja s prošlošću. S obzirom na taj i druge razloge vezane za formuliranje spoznajne osnove ovoga istraživanja, ovdje sažeto izložimo neka obilježja društvenoga konteksta koje prema našoj procjeni posebno utječu na suočavanje s prošlošću u suvremenoj, poratnoj Hrvatskoj.

64 Rad s ratnim veteranima u Srbiji opisan je u knjizi "Gdje si to bio, sine moj?" psihologa Vladana Beare i psihijatra Predraga Miljanovića u izdanju Društva za zaštitu mentalnog zdravlja ratnih veterana i žrtava ratova 1991. – 1999. iz Novog Sada

65 U Rječniku psihoanalize trauma (ozljeda, rana) se određuje kao "događaj u životu subjekta definiran intenzitetom, činjenicom da se subjekta onesposobljava da na nj primjereno odgovori, trajnim poremećajima i patogenim učincima za psihičku organizaciju". Iz toga pojma izravno potječe pojam traumatizma (ozljeđivanje, ranjavanje) kojega obilježava "dotok podražaja prevelik za stupanj podnošljivosti subjekta i njegovu sposobnost da ovlada tim podražajima te ih psihički obradi" (Laplanche, Pontalis, 1992: 474).

66 Katartička se metoda u Rječniku psihoanalize definira kao "psihoterapijska metoda kojoj je cilj terapijski učinak 'očišćenja' (katarza), primjereno pražnjenje patogenih efekata. Liječenjem subjekt postaje sposoban da se sjeti, pa čak i da oživi traumatične događaje s kojima su afekti u vezi i da ih abreagira", dok "afekti koji nisu uspjeli naći put pražnjenja ostaju 'zaglavljene' te stoga djeluju patogene" (Laplanche, Pontalis, 1992: 162).

8. OBILJEŽJA DRUŠTVENOGA KONTEKSTA SUOČAVANJA S PROŠLOŠĆU U SUVREMENOJ HRVATSKOJ

Društveni je kontekst suočavanja s prošlošću u Hrvatskoj u posljednjih više od desetljeće i po bio izrazito mijenjajuće i kontradiktorne naravi. Dinamika razvoja hrvatskoga društva od početka prošloga desetljeća do danas ponajviše je bila uvjetovana specifičnim odvijanjem za to i druga postkomunistička društva temeljnih društvenih procesa (tranzicije, europeizacije, globalizacije, modernizacije...), te za to društvo krucijalnih zbivanja (Domovinskoga rata i njegovih posljedica, pretvorbe i privatizacije društvenoga i državnoga vlasništva, ekonomske i društvene krize...). Moguće je ocijeniti kako su se u tom razdoblju temeljni društveni procesi i zbivanja odvijali na svojevrsan isprekidan i prijeporan način što je znatno utjecalo na suočavanje s nasilnom prošlošću, prije svega ono vezano za posljednje ratove na području bivše Jugoslavije.

Nakon nekih uspjeha u početnoj fazi procesa tranzicije ponajprije izraženih u tome da su prvi višestranački izbori u proljeće 1990. godine bili slobodni i poštenu, došlo je do znatnih zastoja pa i "koraka unatrag" u razvoju demokracije. Pojave koje su znatno ometale pa i zaustavljale razvoj mlade demokracije bile su, primjerice, izražene u pokušajima potiranja nezavisnosti medija koje je provodila tadašnja vlast (preuzimanje dnevnoga lista "Slobodna Dalmacija" 1993. nakon gušenja štrajka novinara i drugih zaposlenih u tom listu; neuspješno gašenje zagrebačkoga Radija-101 1996. godine...), nepriznavanja rezultata izbora i krize formiranja gradske vlasti u Zagrebu 1995.-1997. (Kasapović, 1998.), uočljivim tendencijama autoritarnosti u političkom djelovanju Franje Tuđmana, prvoga predsjednika Republike (npr. izraženima u njegovim diskreditiranjima političkih neistomišljenika koje je čak nazivao „stokom sitnoga zuba“ i slično), sustavnim pokušajima tadašnje HDZ-ove vlasti da kontrolira različita područja društvenoga života (gospodarstvo, kulturu, sport...), itd. Za razliku od toga, u razdoblju nakon izbora 3. siječnja 2000. godine došlo je do osjetnoga oporavljanja političkoga pluralizma u Hrvatskoj, pa i do znatnoga napretka u konsolidiranju demokracije, što je vrlo važno za unapređenje suočavanja s prošlošću s obzirom da je upravo konsolidirana demokracija posebno povoljan politički i društveni okvir za to suočavanje (Čular, 2005.).

Na neujednačenost i kontradiktornost društvenoga konteksta suočavanja s prošlošću u suvremenoj Hrvatskoj posebno je utjecao Domovinski rat i njegove posljedice, pa na različite načine (sudjelovanje hrvatskih građana i vojnika u borbama, pristizanje velikoga broja prognanika, itd.) i rat u Bosni i Hercegovini odnosno naročito teške posljedice toga rata. S jedne strane, Domovinski je rat ponajprije imao obilježja obrambenoga rata kojim je potvrđena, pa na neki način i stečena, nacionalna nezavisnost kao ključni uvjet budućega razvitka Hrvatske i boljitka njenih građana. S druge strane, rat je u Hrvatskoj, kao oružani sukob koji je prema našoj ocjeni imao i izvjesna obilježja građanskoga rata,⁶⁷ duboko poremetio (posebno izrazito u područjima koja su od 1991. do 1995. odnosno do 1998. bila pod kontrolom „Republike srpske krajine“) odnose između dviju najvećih etničkih skupina i znatno pojačao međusobnu netoleranciju između mnogih Hrvata i Srba. Rat u Bosni i Hercegovini, u kojemu je došlo do teških sukoba između različitih strana, izrazito je oštetio odnose između Bošnjaka, Hrvata i Srba u toj zemlji.

Domovinski je rat, u sinergiji s ratom u susjednoj zemlji, rezultirao velikim brojem poginulih⁶⁸ i ranjenih (među kojima je bilo mnogo žrtava ratnih zločina), na različite načine poremetio uobičajene životne tokove građana, u kombinaciji s drugim čimbenicima izazvao veliko gospodarsko i društveno nazadovanje,⁶⁹ intenzivirao je društvenu prisutnost nacionalizma koji je u prošlom desetljeću bio vodeća ideologija vladajuće stranke, uz ostale čimbenike stvorio uvjete za različite malverzacije

67 Građanski se rat u znanstvenoj literaturi uglavnom određuje kao rat između skupina unutar jedne zemlje za političku moć u kojem suprotstavljene strane pripadaju istom načinu življenja (kulturi), narodu ili društvu. James Fearson, profesor na Sveučilištu Stanford, u svom zapaženom članku "Iraq's Civil War" još je jednostavnije definirao građanski rat kao "nasilni sukob unutar zemlje u kojem se bore organizirane skupine s ciljem da preuzmu središnju vlast ili vlast u nekoj regiji, ili da promijene vladajuću politiku" (Fearson, 2007.). O detaljnoj analizi rata u Hrvatskoj prema različitim tipologijama vidjeti u Žunec, 2007.

68 Dokumentiranje ljudskih gubitaka u ratu od 1991. do 1995. metodom osobne identifikacije još nije dovršeno. Prema povjesničaru Ivi Goldsteinu, općenito se može utvrditi da je u ratu poginulo 22.283 osobe. Od toga je na hrvatskoj strani stradalo 8147 vojnika i 6605 civila. Na srpskoj strani bila su 6222 poginula od toga gotovo dvije trećine vojnici a nešto više od trećine civili. Uz usmrćene treba dodati i nestale kojih je na kraju 2007. godine bilo 1918. (Goldstein, 2008: 751)

69 Procjenjuje se kako su materijalne štete rata u Hrvatskoj iznosile oko 32 milijarde američkih dolara; 1993. je bruto društveni proizvod iznosio samo 37 posto od onoga tri godine ranije; zaposlenost je pala za trećinu (za čak oko 600.000 ljudi) razine zaposlenosti prije rata; u ratu je uništena trećina privrednih kapaciteta zemlje, i slično (Tomić-Koludrović, Petrić, 2007.).

u privatizaciji i pretvorbi u devedesetima,⁷⁰ funkcionirao kao povoljno društveno tlo za totalitarne i autoritarne tendencije u vladajućoj politici i društvu tijekom toga desetljeća, i slično. Riječju, rat je na hrvatsko društvo ostavio teške materijalne, emocionalne, socijalne, političke i druge posljedice.

S obzirom na uočenu intenzivnost i proturječnost važnih društvenih procesa i zbivanja, moguće je razlikovati četiri razdoblja društvenoga konteksta suočavanja s prošlošću u suvremenoj Hrvatskoj. Zbog dominantnoga utjecaja (promjena) društvenoga konteksta moguće ih je motriti i kao četiri razdoblja razvoja toga fenomena. Ovdje ukratko navodimo ključna obilježja tih razdoblja.

Prvo razdoblje trajalo je od izbijanja prvih sukoba 1990. godine do nekoliko mjeseci nakon akcije Oluja, dakle do jeseni 1995. godine. U tom je razdoblju suočavanje s prošlošću bilo znatno otežano, i to ponajprije zbog atmosfere nasilja i uvjeta rata te zbog izrazite etnifikacije politike i društva, te nacionalizirajuće države kao uvjeta koji su bili vrlo nepovoljni za demokratizaciju društva (Vrcan, 1999.). Zbog nedostatka političke volje, ne samo (zakonodavne, izvršne i sudske) vlasti nego i dijela oporbe, bilo je izrazito otežano javno isticanje postojanja ratnih zločina počinjenih s hrvatske strane – vodeći su političari u nas tada isticali gotovo isključivo zločine koje su učinili neprijatelji – te nastojanje da se poduzme suočavanje s tim zločinima. U to su se vrijeme pravosudni organi u Hrvatskoj gotovo isključivo bavili zločinima koje su počinili srpski pobunjenici .

Nedostatak senzibiliteta i spremnosti za suočavanje sa zločinima počinjenih “s naše strane” izražavao je tada i veći dio medija te javnosti; aktivnosti suočavanja s prošlošću poduzimali su uglavnom razmjerno malobrojni aktivisti udruga za zaštitu ljudskih prava uz izvjesnu potporu iz inozemstva, te neki novinari (najizrazitije oni koji su svoje tekstove i priloge objavljivali i emitirali u “Slobodnoj Dalmaciji” do proljeća 1993., „Novom listu”, tjednicima “Globus” i posebno “Feral Tribuneu”, i „ARKzinu” te Radiju 101) i pojedini istaknuti intelektualci. Treba pritom istaći kako su i zbivanja u Hrvatskoj i susjednima u sukobe uključenim zemljama zorno pokazala kako je rat izrazito nepovoljan ambijent za razvoj demokracije, snaženje pravne države i zaštitu ljudskih prava, pa svime time i za suočavanje s prošlošću.⁷¹

Drugo je razdoblje vremenskoga konteksta suočavanja s prošlošću u nas od kraja 1995. godine do političkih promjena početkom 2000. godine. Tada je civilno društvo ponešto osnažilo i postalo društveno utjecajnije, te time i učinkovitije u suočavanju s prošlošću: npr., izvještaj Hrvatskoga helsinškog odbora za ljudska prava “Vojna operacija ‘Oluja’ i poslije”, kao vjerojatno najvažnija publikacija za suočavanje s prošlošću na ovom području, nesebičnim naporom aktivista za ljudska prava pripremljen je upravo krajem toga razdoblja („Vojna operacija ‘Oluja’ i poslije”, 2001.). Organizacije za ljudska prava tada su imale potporu mnogih međunarodnih čimbenika, ali ne i državne vlasti koja se trudila održati stari politički kurs obilježen tendencijama autoritarizma i totalitarizma, etnifikacijom politike i nacionalizirajućom državom,⁷² te drugim političkim i društvenim okolnostima koje su nepovoljne za uspješno provođenje aktivnosti suočavanja s prošlošću.

Prestankom oružanih sukoba (posebno mirnom reintegracijom Hrvatskoga Podunavlja 1998. godine), povećanjem utjecaja međunarodnih političkih aktera na politiku i vlast (što ocjenjujemo kao posebno važnim), kao i postupnim snaženjem demokratski orijentiranih snaga u hrvatskom društvu, uvjeti za provođenje tih aktivnosti ipak su postali manje nepovoljni nego u „olovnom dobu” prve polovine i sredine toga desetljeća.

70 Vojmir Franičević, istaknuti profesor ekonomije, u svojoj je analizi ekonomskih aspekata prvoga desetljeća tranzicije u Hrvatskoj ustvrdio: “Kontekst novonastale nacionalne države, uspostavljene raspadom jugoslavenske federacije, rata, razaranja, nacionalne euforije i otvorenog nacionalizma pokazat će se odlučnim u evoluciji hrvatskog tipa kapitalističkog tržišnog sustava. Tako je hrvatska tranzicijska politika tijekom 90-ih godina dobila svoju specifičnu aromu ortakluka, nepotizma, korupcije, državnog klijentelizma, instrumentalizacije države u partikularne svrhe i pompoznosti. Taj je kontekst posebice utjecao na privatizaciju i (re)distribuciju bogatstva, obilježja poduzetništva i poduzetničkog ponašanja(...), no što je najvažnije, utjecao je na samu državu i oblike vladanja, utemeljene na širokim diskrecijskim ovlastima i stvaranje specifičnog tržišta renti” (Franičević, 2002.).

71 Vesna Pusić je u svojoj knjizi “Demokracije i diktature” upozorila: “Ali upravo su ratna opasnost i sam rat ono što je nacionaliste dovelo na vlast i pomoglo im da na vlasti i ostanu. Osjećaj kolektivne ugroženosti bio je politički saveznik autoritarnih nacionalista. On im je poslužio kao opravdanje za odbacivanje čak i demokratske retorike, koja i onako nije bila skladna s njihovim političkim ciljevima. Nova elita moći došla je demokratskim izborima na vlast, ali je nisu činili demokrati” (Pusić, 1998: 177).

72 Istaknuti sociolog Srđan Vrcan upravo je u to vrijeme u uvodnom tekstu zbornika radova o izborima u Hrvatskoj 1995. i 1997. godine ustvrdio kako je “očito da je politička volja koja je u hrvatskom prostoru postala dominantnom i koja je faktično odredila matricu tranzicijskih procesa istodobno i politički izraz radikalne etnifikacije politike i nacionalizirajuće države, ali i njihov glavni politički akter i promicatelj” (Vrcan, 1999: 26). Međutim, na kraju toga teksta Vrcan najavljuje kako je jedan od temeljnih uvjeta demokratizacije hrvatskoga društva u tome da se “izvanjskim i unutarnjim pritiscima stvore okolnosti koje će prisiliti i ne-demokrate da se, ponašajući se racionalno – prema načelu da se više isplati dobiti nešto nego riskirati i izgubiti sve – priklone volens-nolens promicanju daljnje demokratizacije društva, i to ponajprije i ponajviše da se priklone praktičnoj demontaži dosadašnjega autoritarnoga i autokratskog načina vladanja društvom” (Vrcan, 1999: 38).

Treće je razdoblje vremenski locirano od izbora 3. siječnja 2000. (na kojima je pobijedila koalicija lijevoga centra) do kraja 2003. godine. U tom su razdoblju društvene okolnosti za provedbu suočavanja s prošlošću postale uočljivo pogodnije nego u drugom razdoblju: ta je koalicija uglavnom vladala na demokratski način, za predsjednika Republike je izabran Stipe Mesić kao dosljedni protivnik politizacije vojske (posebno je važna njegova odluka o umirovljenju skupine generala 29. rujna 2000. godine) i uvjereni zagovaratelj suočavanja s prošlošću i procesa demokratizacije u cjelosti. Mediji su bili puno nezavisniji nego ranije, nevladine udruge za zaštitu ljudskih prava imale su veći prostor za djelovanje, vlast je s nešto manje podozrenja nego ranije surađivala s međunarodnim čimbenicima na tom planu, i sl.

Ipak, ni nova vlast nije pružala dostatnu potporu za to vezanim aktivnostima, što pokazuju tadašnje znatne teškoće u suradnji Vlade Republike Hrvatske i Haaškoga suda. Uz ostale razloge, Vlada Ivica Račana nije odlučno djelovala na tom planu i zato što je bila izložena snažnom pritisku ekstremne desnice i dijela braniteljskih udruga (zaprečavanje prometnica u okolici Sinja i veliki skup "Svi smo mi Mirko Norac" održan 10. veljače 2001. u Splitu, i dr.) kojoj je izvjesnu potporu davao veći dio tadašnje oporbe uključujući HDZ predvođen Ivom Sanaderom, te neki novinari i pripadnici hrvatskih tajnih službi.

Četvrto razdoblje počinje od povratka HDZ-a na vlast krajem 2003. godine i još uvijek traje. U tom se razdoblju intenziviraju aktivnosti suočavanja s prošlošću, i to ponajprije zbog promjene službenoga odnosa vladajućega HDZ-a (kao stranke desnoga centra koja zbog svoje nacionalne određenosti realno ima veći prostor djelovanja na tom području) prema ratnim zločinima, suradnji s Haaškim sudom, odnosima sa srpskom manjinom i nekim drugim uvjetima koji na ovaj ili onaj način utječu na te aktivnosti. Te su promjene uvjetovane različitim transformacijama u hrvatskoj politici i društvu, među kojima treba posebno istaći daljnje konsolidiranje demokracije, otpočinjanje pregovora za pristupanje zemlje Europskoj uniji i vojnom savezu NATO, stanovito osnaženje nacionalne ekonomije (što je posebno izraženo u kontinuiranom rastu društvenoga bruto proizvoda i smanjenju nezaposlenosti), smanjenje pojava ugrožavanja ljudskih prava, itd.

Ipak, može se ocijeniti kako se pomaci nabolje u proradi prošlosti u nas još uvijek puno više konstruiraju "odozgo", prema napucima pa i pritiscima EU i drugih međunarodnih političkih aktera, nego stvaraju "odozdo" tj. uslijed autonomnoga djelovanja tuzemnih aktera. Također, moguće je uočiti kako su ti pomaci puno prisutniji na načelnoj političkoj razini odnosno u istupima predsjednika Vlade i njegovih najbližih suradnika te nositelja sudske vlasti, nego na razini stvarnoga života tj. u pravnom, političkom i drugom djelovanju među nasilnom prošlošću pogođenim pojedincima i skupinama. Promjene i teškoće u konkretnom odvijanju suočavanja s prošlošću bile su i još uvijek su posebno izrazite u vezi s bijegom generala Ante Gotovine 2001. godine i njegovim uhićenjem na Kanarskim otocima u Španjolskoj 7. prosinca 2005. godine. Te su promjene i teškoće u posljednje vrijeme najprisutnije u vezi s kontroverznim procesuiranjem saborskoga zastupnika Branimira Glavaša koji je optužen za ratni zločin počinjen u Osijeku.⁷³

Promjene u odnosu javnosti prema suočavanju s prošlošću u posljednjih nekoliko godina mogu se opisati kroz pokazatelje vezane za broj prosvjednika: 10. veljače 2001. na splitskoj Rivi na skupu "Svi smo mi Mirko Norac" okupilo se oko 100.000 građana Splita i mjesta Dalmacije te Bosne i Hercegovine; devet dana kasnije na kontra-skupu "Moj glas za pravnu državu" koji je održan na Trgu Bana Josipa Jelačića u Zagrebu puno manji (oko 10.000), ali nipošto zanemarivi broj; 23. ožujka 2003. pred zgradom Županijskoga suda u Rijeci, kada je sutkinja Ika Šarić izicala presudu optuženima za zločine nad srpskim civilima u Gospiću, okupilo se tek (u usporedbi sa skupom na splitskoj Rivi) oko tisuću prosvjednika.

Dakle, usprkos izvjesnim promjenama nabolje u posljednjih osam godina, ocjenjujemo kako društveni kontekst u nas danas prema izvjesnim svojim obilježjima još nije dostatno povoljan za kvalitetno provođenje aktivnosti suočavanja s prošlošću, tj. da su u društvenom životu prisutna različita ograničenja za te aktivnosti. Ovdje ukratko prezentiramo neka od tih obilježja koja prema našem mišljenju posebno utječu na suočavanje s prošlošću u Hrvatskoj.

⁷³ Rasprava o ukidanju imuniteta Branimiru Glavašu, tijekom 21. sjednice Hrvatskog sabora održane 15., 17. i 22. studenoga, vođena je u vrijeme kada je Glavaš štrajkao glađu, a njegovo se zdravstveno stanje pogoršalo. To je utjecalo na porast tenzija u Hrvatskom saboru, uz ostalo i zato što je Glavaš do 2005. godine bio istaknuti član HDZ-a. Raspravu su obilježile oštre reakcije većeg broja zastupnika na izlaganja zastupnika koji su upozoravali na ratne zločine počinjene protiv Srba u Hrvatskoj, o čemu svjedoče transkripti s te sjednice. Kao i u ranijim sličnim prigodama, najviše reakcija izazvao je govor Damira Kajina (IDS), koji je rekao da je zločine u Osijeku trebalo sankcionirati čim su se dogodili, jer bi to spriječilo zločine protiv Srba u drugim dijelovima Hrvatske – u Sisku, Gospiću, Pakračkoj poljani i drugdje. Na to je reagiralo nekoliko zastupnika HDZ-a. Darko Milinović je zamjerio Kajinu što je spomenuo Gospić, ali ne i druge lokacije u okolini toga grada, one na kojima su srpske snage izvršile zločine protiv Hrvata. Josip Đakić je također upozorio na više mjesta u kojima su stradali Hrvati, a koje Kajin nije spominjao.

Zlatko Kramarić (HSL) primijetio je da u Hrvatskoj "intelektualna, akademska javnost nije iznjedrila jednog Carla Jaspersa", odnosno osobu s moralnim autoritetom koja bi govorila o zločinima hrvatske strane u ratu i o raznim oblicima odgovornosti za te zločine. Kramarić je dodao da se "mi moramo suočiti i s tamnim stranama naše ratne nedavne prošlosti. ... Naša povijest upravo je povijest potiskivanja i to onda upravo djeluje i na mitizaciju naše društvene svijesti, povijesne svijesti. Upravo zbog toga mitomanskog odnosa, ona upravo čitav niz događaja ili likova iz naše povijesti sasvim drugačije ili krivo interpretira... Mi još nemamo hrabrosti da progovorimo o žrtvama." Na Kramarićev govor odmah je reagirao Ivan Lončar (nezavisni zastupnik) riječima da se Hrvatska suočila s tamnom stranom svoje prošlosti, a tu tamnu stranu čine zločini Srba protiv Hrvata (Tranziciona pravda, 2008.)

Prvo takvo obilježje su **promjene u socijalnoj stratifikaciji hrvatskoga društva** u posljednjih osamnaest godina u Hrvatskoj. Još su u prvoj polovini prošloga desetljeća neki istaknuti sociolozi (npr. Županov, 1995.), analizirajući tadašnje posebno tegobne društvene prilike, upozoravali kako se socijalna struktura u nas uslijed posljedica rata i pretvorbe vlasništva izrazito bipolarizira, tj. da dolazi do znatnoga osiromašenja i deklasiranja srednjega sloja pa su na društvenoj sceni najvidljiviji pauperizirani i brojni niži sloj s jedne strane i nova politička i gospodarska elita s druge strane. Slično nekim drugim autorima (Malenica, 2007.) ocjenjujemo kako se srednji sloj u Hrvatskoj ipak održao, ali je pretrpio teške udare koji su doveli do sljedećih promjena: malobrojniji je nego prije dvadesetak godina; znatno mu je opao životni standard, pa njegovi pripadnici imaju puno manje mogućnosti za provođenje svoga načina življenja i korištenje statusnih simbola (npr. imaju slabije mogućnosti da šalju djecu na studije, rijeđe putuju u inozemstvo, manje kupuju knjige...); srednji sloj još uvijek ima razmjerno malen utjecaj na politička i društvena zbivanja, i sl.

Ovdje posebno ističemo promjene koje su zadesile srednji sloj zato što su njegovi pripadnici u nas, slično mnogim drugim zemljama u kojima se to suočavanje odvijalo ili se još uvijek odvija, najvjerojatnije zainteresiraniji za suočavanje s prošlošću od ljudi iz drugih društvenih slojeva: profesionalci koji žive od svoga znanja i rada više od ostalih pripadnika društva drže do poštivanja zakona; tolerantniji su prema drugima i drugačijima; veću važnost daju stjecanju znanja i pripadajućem razmišljanju o društvenim zbivanjima; skloniji su komuniciranju s pripadnicima drugih kultura i ljudima iz drugih zemalja; više od ostalih građana posjeduju znanja i vještine koje su posebno korisne u aktivostima suočavanja s prošlošću; prisutniji su u aktivnostima civilnoga društva kao području društvenoga života u kojem se politička sinteza građana ostvaruje izvan vlasti i tržišta te koje je usmjereno ostvarenju općega dobra, itd.

Raznovrsne teškoće i problemi kojima je izvrnut srednji sloj prema našem mišljenju nepovoljno djeluju na učinkovitost aktivnosti suočavanja s prošlošću. Ipak, moguće je uočiti kako mnogi pripadnici toga sloja, ponajprije aktivisti nevladinih organizacija i neki profesionalci (novinari, znanstvenici, pa i pojedini suci i odvjetnici...) daju posebno veliku potporu tim aktivnostima i pridonose njihovom unapređenju. Isto tako, treba istaći kako srednji sloj u Hrvatskoj posljednjih nekoliko godina pokazuje izvjesne znakove materijalnoga i kulturnoga oporavka, što se zbiva istovremeno s nekim pomacima nabolje u suočavanju s prošlošću.

Ocjenjujući kako je zbog rata "i ekonomsko i socijalno raslojavanje hrvatskoga društva bilo drukčije nego u onim tranzicijskim zemljama koje u ovom razdoblju nisu bile zahvaćene ratnim događajima", Inga Tomić-Koludrović i Mirko Petrić ističu, slično nekim drugim autorima (Cvjetičanin, Katunarić, 1998: 17), da je u Hrvatskoj došlo do promjena u višem sloju koji je sada sastavljen od nove političke elite i novih bogataša (Tomić-Koludrović, Petrić, 2007: 869). Moguće je uočiti kako posebno snažne otpore suočavanju s prošlošću u nas, slično nekim susjednim zemljama, pružaju tzv. novi bogataši, tj. neki pojedinci i interesni klanovi koji su se veoma okoristili u bjelodano nemoralnoj i društveno štetnoj pretvorbi i privatizaciji.

Neki od politički oktroiranih dobitnika tranzicije aktivnosti suočavanja s prošlošću najvjerojatnije doživljavaju kao izravno ugrožavanje svojih materijalnih i političkih interesa, uz ostalo vjerojatno i zbog procjene kako politička i društvena klima koja pogoduje krivičnom progonu optuženih za ratne zločine može pogodovati i poduzimanju korjenite revizije pretvorbe i privatizacije. S tim je često povezano radikalno desničarsko opredjeljenje koje najvjerojatnije posebno rašireno među osobama koji su se naglo obogatili tijekom prošloga desetljeća.

Naposlijetku, treba upozoriti kako su mnogi pripadnici nižega sloja (nezaposleni, znatan dio umirovljeničke populacije, nemali broj deprivilegiranih branitelja, i drugi), zaokupljeni nastojanjima da prežive u teškim uvjetima, pa nemaju dovoljno vremena, informacija i drugih resursa za stjecanje pobližega uvida u narav i aktivnosti suočavanju s prošlošću. S tim u posrednoj vezi, moguće je uočiti kako su mnogi pripadnici nižega sloja osobito podložni populističkom manipuliranju političkih aktera koji se opiru proradi prošlosti obilježene ratnim zločinima i nasiljem.

Drugo je važno obilježje društvenoga konteksta koje znatno utječe na aktivnosti suočavanja s prošlošću u **promjenama društvenih vrijednosti i sustava tih vrijednosti**. Prema uvidu nekih sociologa (Tomić-Koludrović, Petrić, 2007.; Ilišin, 1998.; Županov 2002.) te su promjene u suvremenom hrvatskom društvu kompleksne i kontradiktorne. Zbog toga i drugih razloga može se ocijeniti kako je složen i prijeporan i utjecaj promjena društvenih vrijednosti i ukupnoga sustava društvenih vrijednosti na suočavanje s prošlošću u nas danas.

U izlaganju osnovnih značajki onih promjena vezanih za društvene vrijednosti i pripadajući sustav koje su utjecale i još uvijek utječu na odnos građana Hrvatske prema suočavanju s prošlošću služimo se ponajprije analizama pok. Josipa

Županova. Taj je sociolog od prve polovine devedesetih godina prošloga stoljeća do prve polovine ovoga desetljeća u nekim svojim tekstovima prezentirao lucidnu raščlambu dinamike dominantnih ideja vodilja u našem društvu u tom razdoblju. U svojoj knjizi "Poslije potopa" (Županov, 1995.) analizirao je promjene dominantnih vrijednosti na tri razine: individualnoj (uočio kako na toj razini dominira vrijednost individualnoga utilitarizma, tj. stjecanja materijalnih i drugih dobara); nacionalnoj (na kojoj su najistaknutije vrijednosti heroizam tj. herojski kodeks⁷⁴ i domoljublje); socijetalnoj (gdje dominiraju radikalni egalitarizam, solidarnost i autoritarnost). Suočavanje s prošlošću u suvremenoj Hrvatskoj, moguće je uočiti, ometa izrazito isticanje vrijednosti domoljublja (takvo isticanje treba označiti pojmom nacionalizam) i herojskog kodeksa, s obzirom da su osobe koje posebno intenzivno prihvaćaju te ideje vodilje najvjerojatnije manje spremne na priznanje i osuđivanje ratnih zločina počinjenih "s naše strane". Treba pritom istaći kako je takav utjecaj nacionalizma i herojskoga kodeksa na suočavanje s nasiljem i zločinima iz prošlosti prisutan i u mnogim drugim zemljama, što je moguće izravno povezati s još uvijek raširenim tradicionalnim shvaćanjem povijesti koje u prvi plan ističe kolektiv, političke vođe i junake, a izrazito zanemaruje pojedince, "obične ljude" i žrtve.

Za predmet ovoga istraživanja posebno su važni teorijski uvidi Josipa Županova vezani za vrijednosne orijentacije u suvremenoj Hrvatskoj koji su prezentirani u njegovoj knjizi "Od komunističkog pakla do divljeg kapitalizma" (Županov, 2002.). Županov u svojoj analizi koristi dvije dihotomije vrijednosnih orijentacija. U prvoj dihotomiji operira se razlikama između individualizma (individualističkih vrijednosti tj. onih u kojima je naglasak na "Ja" svijest) i kolektivismu (kolektivističkih vrijednosti – naglasak na "Mi" svijest). U drugoj dihotomiji, za koju Županov smatra kako nije manje važna od prve, istaknute su opreke između transcendentálnih (ili kvazitranscendentálnih) vrijednosti u kojima se ističu neke svete dakle neupitne kvalitete i pragmatičnih vrijednosti koje su vezane za činjenice tj. za stvarnost. Kao zoran primjer transcendentálnih vrijednosti on ističe domoljublje: "Pogaziti tu vrijednost znači počiniti izdaju, a za nacionalnu državu izdaja je ekvivalentna 'smrtnom grijehu'" (Županov, 2002: 203).

Županov uočava kako su, u načelu, kolektivističke vrijednosti kvazitranscendentálne, a neke čak transcendentálne naravi, dok su individualističke vrijednosti pragmatične. No, on upozorava kako nije moguća transformacija (kvazi)transcendentálnih vrijednosti u pragmatične, ali je moguće obrnuto – transformacija pragmatičnih individualističkih vrijednosti u transcendentálne (primjer za posljednje nalazi u tome da je vrijednost ljudskih prava i sloboda u Europskoj uniji, ranije pragmatična, postala transcendentálna).

Velika je uporabljivost kombiniranoga korištenja tih dviju dihotomija u analizi suočavanja s prošlošću u suvremenoj Hrvatskoj i utjecaja obilježja društvenoga konteksta na to suočavanje. Ponajprije je moguće uočiti kako kolektivističke transcendentálne vrijednosti domoljublja, Domovinskoga rata (koja se npr. u javnosti izražava u čestim izjavama branitelja i drugih aktera prema kojima je za njih taj rat "svet") i herojskoga kodeksa uopće ne mogu ili pak jako teško mogu zadobiti individualističku pragmatičku narav. Također, može se primijetiti kako nastojanja Europske unije i drugih čimbenika međunarodne zajednice, pa i domaćih aktivista civilnoga društva, na promociji suočavanja s prošlošću koje je važan sastojak ljudskih prava kao transcendentálne individualističke vrijednosti ne mogu imati uspjeha među mnogim građanima Hrvatske koji prihvaćaju sasvim drugačije transcendentálne vrijednosti koje su uz to kolektivističke naravi. Naposljetku, treba uočiti kako izrazita raširenost individualističkih pragmatičnih vrijednosti također u nekim aspektima i područjima nije pogodna za prihvaćanje i podržavanje suočavanja s prošlošću: zločine i nasilje mnogi izravni sudionici rata te ljudi iz mjesta i krajeva Hrvatske koji su bili posebno pogođeni ratom doživljavaju i interpretiraju ponajviše ili isključivo na temelju svoga (osobnoga, obiteljskoga, grupnoga) tegobnoga iskustva kojemu nipošto ne žele biti ponovno izloženi.

Valja naposljetku upozoriti kako je Županov prije šest godina iznio mogućnost da se u budućnosti u nas, na prvi pogled neočekivano, može dogoditi da "kolektivističke transcendentálne vrijednosti budu odbačene, a individualističke transcendentálne vrijednosti ne budu prihvaćene. Prevlast bi tada dobio sirovi pragmatizam i utilitarizam oportunitizma kao glavna i jedina vrijednosna orijentacija" (Županov, 2002: 208). Moguće je primijetiti kako na suočavanje s prošlošću u Hrvatskoj u posljednjih nekoliko godina znatno utječe sirovi pragmatizam i utilitaristički oportunitizam, ali najizrazitije na razini vladajuće i druge – to suočavanje načelno podržavaju i neki istaknuti pripadnici stranaka radikalno desnoga usmjerenja – političke elite koja time uz ostalo nastoji zadobiti potporu utjecajnih europskih i drugih međunarodnih političkih aktera.

Među građanima je stanje u vezi s vrijednosnom osnovom suočavanja s prošlošću još složenije. U tom smislu, posebno treba istaći rascjep između (skupina) građana koji toj problematici pristupaju slijedom svoga prihvaćanja dviju vrsta

⁷⁴ Županov ustvrđuje kako je u mirnodopsko vrijeme herojski kodeks "latentan (ili se nakon rata, transformira u autoritarnost), ali se u kriznim vremenima opet aktivira. Na taj se kodeks moramo osloniti ne samo u ratu, već i u prvim godinama mirnodopske obnove, budući da protestantska etika i marljiv metodički rad nije dio naše tradicije" (Županov, 1995: 175).

transcendentalnih vrijednosti: jedni (primjerice, velik broj aktivista udruga branitelja) svoj odnos prema ratnim zločinima i suočavanju s prošlošću formiraju na osnovu kolektivističkih transcendentalnih vrijednosti poput domoljublja i herojskoga kodeksa, dok drugi (npr. mnogi aktivisti udruga za ljudska prava) polaze od individualističkih transcendentalnih vrijednosti kao što su ljudska prava i pravda, i to ne samo aktivisti u široj javnosti poznatih profiliranih organizacija za ljudska prava već i malih lokalnih inicijativa poput Luči iz Berka koja je na prvi dan predizborne šutnje obljepila mjesto s plakatima s jasnom antiratnom porukom, što je izazvalo kritike ali i odobravanje (Škrabalo, 2004: 41).⁷⁵

Lako je uočiti kako istinskoga dijaloga između tih dviju velikih i utjecajnih skupina građana u nas danas uopće nema ili ga pak ima malo,⁷⁶ što znatno ometa suočavanje s prošlošću kao društveno zbivanje koje znatno ovisi o kvaliteti dijaloga između različitih pojedinaca i skupina.

Treća se važna karakteristika društvenoga konteksta suočavanja s prošlošću u suvremenoj Hrvatskoj odnosi na **retradicionalizaciju društva** koja je u nas bila posebno vidljiva tijekom 90-ih, a u nekim aspektima još uvijek znatno utječe na društvene prilike u nas. Istovremeno, na taj kontekst utječu i neka obilježja **modernizacije hrvatskoga društva**.

Vesna Pusić je u svojoj knjizi „Demokracija i diktature“ prepoznala više oblika izražavanja retradicalizacije u Hrvatskoj: „mitologizaciju povijesti, glorifikaciju nacije kao temelja političkog i individualnog identiteta, zamjenu zahtjeva za građanskom lojalnošću formaliziranom u građanstvu – zahtjevom za mitsko-emotivnom lojalnošću izraženom u žrtvovanju ili spremnosti na žrtvu. Na nivou strukturiranja državne vlasti ta se retradicalizacija očituje u državnom paternalizmu: ustrojstvo patrijahalne obitelji preslikava se na političke odnose u državi. Vršilac najviše izvršne vlasti preuzima na sebe ulogu oca nacije. To mu omogućava da patronizira i marginalizira parlament, predstavničko tijelo njegove bučne i neodgovorne dječegradašana“ (Pusić, 1998: 37-38). Ti su oblici na ovaj ili onaj način utjecali na ratna i poratna zbivanja u nas, a time i na suočavanje s prošlošću; ponajprije se to odnosi na mitologizaciju povijesti odnosno težnju za ispravljanjem povijesnih nepravdi, isticanje i glorifikaciju nacije i primitivizaciju društvenoga života. Treba pritom ponajprije uzeti u obzir kako je odnos prema prošlosti u Hrvatskoj, kao i u drugim poratnim zemljama jugoistočne Europe, tijekom prošloga desetljeća političkim elitama često služio u svrhu političke instrumentalizacije te da i posljednjih godina možemo uočiti prisutnost takve instrumentalizacije.⁷⁷

Retradicalizacija i u današnjem hrvatskom društvu dolazi do izražaja u mnogim političkim i društvenim artefaktima i zbivanjima. Ponajprije se to odnosi na još uvijek vidljivo isticanje nacionalizma pa pokadšto i šovinizma u javnosti, što znatno ometa proces suočavanja s ratnim zločinima koje su počinili Hrvati. Također, moguće je uočiti kako konzervativni krugovi iz vodstva Katoličke crkve imaju velik utjecaj na politički i društveni život, i to uglavnom oni krugovi koji su neskloni suočavanju s prošlošću.⁷⁸ S tim u vezi, treba upozoriti kako su neki istaknuti pripadnici crkvene hijerarhije u nas nespremni slijediti poruke Ivana Pavla II. koje su bile usmjerene međureligijskom približavanju kao načinu prevladavanja međuetničkih neprijateljstava⁷⁹ i nedvosmisleno se u javnosti založiti za kažnjavanje svih ratnih zločina pa i onih koji su počinjeni s hrvatske strane. Za

75 Berak je dan prije parlamentarnih izbora 2003. osvanuo obljepjen plakatima s dvije fotografije: spomenika žrtvama iz drugog svjetskog rata te spomenika žrtvama iz recentnog rata s porukom „Nečija djeca.“ te praznim mjestom za fotografiju iz godine u budućnosti i pitanjem „Čija djeca?“. Autorica plakata pozvana je na informativni razgovor u policiju.

76 Stoga su osobito vrijedni naponi usmjereni na otvaranje i razvijanje komunikacije između različitih aktera, poput rada s braniteljima Mirovnih timova Centra za mir, nenasilje i ljudska prava Osijek, posebice u Okučanima od 1998. do 2003., te IZMIRa, u kojemu branitelji i mirovni aktivisti u tijeku posljednje četiri godine nastoje uspostaviti međusobni dijalog i zajedno raditi na izgradnji mira.

U poticanju regionalnog dijaloga među veteranima i aktivistima za ljudska prava ključnu su ulogu odigrale organizacije Centar za nenasilnu akciju iz Sarajeva i Beograda, MIRamiDA Centar iz Grožnjana te Društvo za zaštitu mentalnog zdravlja ratnih veterana i žrtava ratova 1991.- 1999. iz Novog Sada. Stavovi, mišljenja i životne priče sudionika i sudionica rasprava prikazani su u nizu dokumentarnih filmova Nenada Vukosavljevića iz Centra za nenasilnu akciju kao i u nagrađivanom dokumentarnom filmu „Tri“ hrvatskog redatelja Gorana Devića.

77 Sudionici međunarodne znanstvene konferencije „Kultura sjećanja: povijesni lomovi i svladavanje prošlosti“ koja je održana u studenom 2006. u Banja Luci, pošli su od teze prema kojoj se „povijesno sjećanje i pamćenje koriste u političkoj borbi za legitimaciju vlastitu i delegitimaciju protivničke pozicije (...) interpretacija prošlosti služi kao političko oružje, a njezin je borbeni karakter i danas prisutan u nacionalističkom političkom diskursu“ (Cipek, Milosavljević, 2007.).

78 Posljednjih je godina bilo u nas više javnih istupa pripadnika hijerarhije Katoličke crkve u kojima je došla do izražaja nesklonost prema suočavanju s prošlošću. Primjerice, Mile Bogović, Gospićko-senjski biskup, na skupu „Haaški sud – zajednički zločinački pothvat – što je to“ koji je u organizaciji Hrvatskoga kulturnog vijeća održan 7. lipnja 2006. godine, osudio je individualizaciju krivnje za ratne zločine kao „đavolski čin“, te istaknuo kako ta individualizacija služi za kriminalizaciju Hrvatske. On je rekao kako se isto događalo i u slučaju Branimira Glavaša, u vezi s kojim se „upiralo prstom u još nedokazanu krivnju“, te u tom sklopu upozorio kako je pravna država funkcionirala i kad su razapinjali Isusa (nav. prema: Pavić, 2006).

79 Primjerice, Ivan Pavao II. je u svojoj propovijedi na Hipodromu u Zagrebu 11. rujna 1994. rekao: „U ovim krajevima danas stavljenim na toliku kušnju, vjera mora ponovo postati snaga koja ujedinjuje i daje dobre plodove, poput rijeka koje protječu ovim zemljama. Kao Sava, koja izvire u Sloveniji, protječe vašom domovinom, nastavlja uz bosansko-hercegovačku granicu te u Srbiji utječe u Dunav. Dunav je druga velika rijeka koja povezuje hrvatsku i srpsku zemlju s velikim zemljama Istočne, Centralne i Zapadne Europe. Te dvije rijeke se susreću, isto kao što su pozvani na susret razni narodi koje one povezuju. To posebno moraju ostvariti dvije kršćanske Crkve, Istočna i Zapadna, koje upravo u tim krajevima oduvijek žive zajedno“ (Papa Ivan Pavao II: 1994: 24). Devet godina poslije toga, on je u propovijedi u Zračnoj luci Osijek 7. lipnja 2003. godine ustvrdio: „Nakon teških vremena rata, što je u stanovnicima ovoga kraja ostavio duboke i još uvijek nezaliječene rane, zalaganje za pomirbu, solidarnost i društvenu pravdu zahtijeva hrabrost pojedinaca prožetih vjerom, otvorenih bratskoj ljubavi, osjetljivih na obranu dostojanstva osobe stvorene na sliku Božju.“

razliku od toga, neki su istaknuti katolički teolozi i svećenici u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori⁸⁰ jasno osudili sve zločine počinjene u posljednjim ratovima i Drugom svjetskom ratu.⁸¹ U ovom sklopu nužno treba istaći kako i vodstvo Srpske pravoslavne crkve, ne samo u Hrvatskoj nego i drugdje, uglavnom nije spremno za suočavanje s prošlošću.

Nije potrebno posebno obrazlagati kako je širenje nacionalizma, kao izraza retradicionalizacije hrvatskoga društva i drugih društvenih procesa te zbivanja, u prošlom desetljeću znatno utjecalo na smanjivanje međusobne tolerancije između ovdašnjih Hrvata i Srba. Prema uvidu hrvatsko-američkoga tima sociologa kojega sastavljaju Duško Sekulić, Randy Hodson i Garth Massey⁸² u razdoblju između 1989. i 1996. godine u Hrvatskoj došlo je do znatnoga pojačanja netolerancije. Prema njima, individualnu su netoleranciju (koja je prije oružanih sukoba održavala stabilnu razinu i kao takva nije prethodila tom sukobu) povećale posljedice rata, pa su ponudili sljedeće osnovno objašnjenje te promjene: "Najrazvidniji mehanizam objašnjenja utjecaja rata na toleranciju svakako je osobni doživljaj rata i ratno iskustvo. Postavimo li hipotezu da je razina netolerancije kod nekih ljudi porasla zbog osobne izloženosti ratu, trebala bi biti utvrđena statistički značajna razlika u netoleranciji između onih koji su bili pogođeni ratom i onih koji nisu" (Sekulić, Hodson, Massey, 2004: 148).

No, smatrajući kako se povećana netolerancija ne može u potpunosti objasniti neposrednim ratnim iskustvom i posljedicama etničke homogenizacije te drugih strukturalnih promjena vezanih za rat, ti su autori krenuli korak dalje i utvrdili kako je rat "proizveo promjene u netoleranciji na kolektivnoj razini, a koje su neprimjetne ako koristimo objašnjenja na individualnoj razini. Učinci rata daleko su širi od osobnog iskustva ili čak osobnih psiholoških posljedica rata" (Sekulić, Hodson, Massey, 2004: 165). Polazeći od teorijskoga doprinosa američkoga sociologa Herberta Blumera prema kojemu se predodžbe i definicije vezane za netoleranciju stvaraju u javnoj domeni, s ključnom ulogom velikih događaja, Sekulić, Hodson i Massey prepoznali su rat kao takav veliki događaj, te dali sljedeće plodno objašnjenje: "Javno tumačenje rata, stvaranje javne slike o 'drugima' i guranje etničko-nacionalnih interpretacija u prvi plan situacijskih definicija, povećali su važnost 'nacionalnoga' i, shodno tome, netoleranciju prema onima koje se doživljavalo opasnim ili su doista bili opasni" (Ibid: 167). Objašnjenja te trojice sociologa su nedvojbeno plodna za analizu odnosa (mnogih) pripadnika dviju najvećih etničkih skupina u Hrvatskoj prema nasilju i zločinima iz nedavne prošlosti: treba uzeti u obzir kako na taj odnos utječu osobna iskustva vezana za rat, ali i kolektivno konstruirane i prihvaćene interpretacije vezane za ratna zbivanja i pripadajuće predodžbe o drugoj etničkoj skupini.

U ovom sklopu smatramo korisnim upozoriti kako je jedan od najuočljivijih oblika izražavanja tradicionalne kulture u Hrvatskoj, pa time i retradicionalizacije, sadržan u utjecaju (ostataka) dinarske ili plemenske kulture. Tu je kulturu još tridesetih godina prošloga stoljeća lucidno analizirao Dinko Tomašić. Taj je istaknuti sociolog i etnolog ustanovio kako pri prijelazu iz plemenske kulture u kapitalističko društveno uređenje i zapadno-europsku civilizaciju dolazi do formiranja gornjih slojeva od vojnika, trgovaca i profesionalaca-političara koji su proizašli iz plemenske kulture. Tomašić je upozorio kako država koju oni vode (ako zadrže kulturne i psihičke osobine plemenske kulture) može imati obilježja od kojih su neka veoma znakovita za kontekst suvremenoga hrvatskog društva: militarizam i nacionalni imperijalizam kao vodeće vrijednosti društvenoga života; odsustvo objektivne znanosti; nemoguća ili znatno ograničena primjena demokratskih načela u praksi; pojava urotništva; težnja za vlašću pod svaku cijenu, jer je vlast vodeća društvena vrijednost; pomanjkanje samokritike i vlastito precjenjivanje; potcjenjivanje i netolerancija protivnika; slabo razvijen osjećaj odgovornosti; pomanjkanje humanih osjećaja; sila kao glavno sredstvo vladanja, a prevara kao društveno dopušten način ponašanja; naglašene društvene privilegije koje daju snažan poticaj pojedincima u njihovoj težnji da se ističu i da vode, itd. (Tomašić, 1997.).

Ocjenjujemo kako neka od tih obilježja (npr. netolerancija prema protivnicima, militarizam, pojava urotništva, ograničena primjena demokratskih načela u društvenoj praksi...) znatno ometaju aktivnosti suočavanja s prošlošću u Hrvatskoj, što je posebno dolazilo do izražaja tijekom prošloga i početkom ovoga desetljeća kao razdoblja koje je određeno upravo prelaskom Hrvatske u kapitalizam i zapadno-europsku demokraciju.

⁸⁰ Knjiga "Kurosavin nemir svijeta" koju je napisao don Branko Sbutega (preminuo 2006. godine), dugogodišnji župnik Crkve svetoga Stasije u Dobroti kraj Kotora, vrhunski je doprinos suočavanju s prošlošću u Jugoistočnoj Europi (Sbutega, 2006.).

⁸¹ Tako je fra Luka Markešić, profesor na Franjevačkoj teologiji u Sarajevu i predsjednik Hrvatskoga narodnog vijeća u BiH, u intervjuu tjedniku Feral Tribune sredinom 2007. godine ustvrdio: "Nažalost, u našoj javnosti redovno se samo oni drugi nazivaju zločincima. A naši, međutim, o našima se govori samo pod zajedničkim nazivnikom zločina"(...) Ranije je vladala šutnja oko Bleiburga, sad nam se nameće šutnja o Jasenovcu. Kad me pitate kako treba govoriti, ja kao kršćanin držim da se u prvom redu treba moliti, držim da se treba moliti i u Jasenovcu, i to ne ovako skromno kako se tek počinje s tim" (Markešić, 2007.).

⁸² Randy Hodson je profesor sociologije na državnom sveučilištu u Ohio, a Garth Massey je također profesor sociologije i direktor programa međunarodnih studija na sveučilištu Wyoming.

S druge strane, treba istaći kako na društvene prilike u današnjoj Hrvatskoj, uz retradicionalizaciju, utječe i njoj obrnut proces – modernizacija.⁸³ Taj se proces, prema Josipu Županovu, u nas ponajprije izražava u sve intenzivnijem korištenju novih tehnologija (telekomunikacija, kompjutorske tehnologije, Interneta...), prihvaćanju individualističkih vrijednosti slobode medija, prava manjina i sličnih, te sličnih promjena u načinu življenja (Županov, 2002: 127-128). Na temelju doprinosa nekih istaknutih stranih sociologa (Crook, Pakulski, Waters, 1992.) moguće je ustanoviti kako modernizacija (koja ima tri osnovna obilježja: diferencijaciju, racionalizaciju i komodifikaciju) u suvremenom društvu, pa slijedom toga i u hrvatskom, sve više prerasta u postmodernizaciju. Radi se o procesu koji je određen hiperdiferencijacijom (izrazitim odvajanjem različitih dijelova društva), hiperracionalizacijom (sve većim korištenjem ciljno-racionalnih pristupa, znanosti i tehnologije) i hiperkomodifikacijom društva (sve izrazitijim pretvaranjem različitih aspekata društvenog života u robu). Navedena i druga obilježja procesa modernizacije i postmodernizacije imaju raznovrstan utjecaj na suočavanje s prošlošću u Hrvatskoj, što je ponajprije prisutno kod mladih. Naime, pripadnici mladog naraštaja, posebno oni koji žive u velikim gradovima, više od starijih pripadnika društva prihvaćaju individualističke vrijednosti odnosno vrijednosti vezane za privatnost (samosvojnost, privatnost, materijalni položaj, dokoličarenje, profesionalnih uspjeh)⁸⁴, koriste se novim tehnologijama (uz ostalo, dostupnije su im informacije o zbivanjima iz ratne prošlosti) (Potočnik, 2007), imaju ciljno-racionalni pristup životu (slijedom kojega prihvaćaju suočavanje s nasilnom prošlošću kao racionalnu aktivnost koja može pridonijeti boljoj budućnosti ili ih pak uopće nije briga za zbivanja iz ratne prošlosti), i slično. No i među mladima ima razmjerno mnogo zagovaratelja tradicionalističke kulture, pa u tom sklopu i onih koji prihvaćaju selektivan i etnocentristički odnos prema nasilju i zločinima iz prošlosti.⁸⁵

S tim u vezi treba upozoriti kako u nas razlike između tradicionalnoga i (post)modernoga načina življenja, te u tom sklopu između retradicionalizacije i modernizacije, nisu tako jasne kao što se na prvi pogled čini. Srđan Vrcan je uočio kako se modernizacija "...shvaća i kao proturječan proces u kojem se moderno i predmoderno povezuju i prepleću tako da se predmoderno u nekim svojim elementima uključuje u svijet moderne te postaje sastojak moderne društvene normalnosti, pa služi – izravno i neizravno – i modernim institucionalnim aranžmanima. A to znači da se predmoderno, pa i protumoderno u kontekstu modernizacije ne tretiraju samo kao relikv prošlosti, i to samo na podlozi rubnih i još neuklonjenih kulturnih ostataka predmodernosti, nego se održavaju i obnavljaju na tlu i u okviru modernosti" (Vrcan, 2006: 79). Moguće je uočiti više primjera ispreplitanja predmodernoga i modernoga koji su važni za suočavanje s prošlošću u suvremenoj Hrvatskoj, a ovdje u tom smislu navodimo samo upotrebu rock'n rolla kao modernoga glazbenoga stila u Marka Perkovića Thompsona, te znalačko korištenje Interneta od strane nekih radikalno desnih i suočavanju s prošlošću evidentno nesklonih pojedinaca, skupina i organizacija.

Četvrto važno obilježje društvenoga konteksta može se sagledati u **neuravnoteženosti razvoja različitih gradova, područja i regija Hrvatske**. Neuravnoteženost ekonomskoga, kulturnoga i drugoga razvoja znatno utječe na kakvoću suočavanja s prošlošću u zemlji, i to poglavito u krajevima koji su bili zahvaćeni ratom. Usprkos izvjesnih poboljšanja, gospodarsko, kulturno i na drugo nazadovanje posebno je vidljivo u područjima Hrvatske koja su od 1991. do 1995. bila u sastavu samoproglašene Republike Srpske Krajine (ukupno oko 26% hrvatskoga teritorija).

Nepovoljne gospodarske i druge društvene prilike u Istočnoj Slavoniji, Lici, sjevernoj Dalmaciji i nekim drugim krajevima⁸⁶ nisu samo vezane za izravnu izloženost tih područja ratu i njegovim raznovrsnim posljedicama koje će zbog svoje težine još dugo biti prisutne. Te su teškoće, moguće je ocijeniti, uz druge razloge uvjetovane i rigidnom centralizacijom Hrvatske koja potencira znatne razvojne razlike između metropole i okolnoga područja s jedne strane, i istočnih i brdskih dijelova zemlje s

83 Sažeta definicija modernizacije prezentirana je u Harper Collins Rječniku sociologije: "Modernizacija je svekoliki socijetalni proces, koji uključuje industrijalizaciju, putem kojega ranije agrarna povijesna i suvremena društva postaju razvijenima" (Jary, Jary, 1991.).

84 Socijalni psiholog Furio Radin u zaključku svoga teksta "Vrijednosti mladih Hrvata", u kojem je analizirao rezultate istraživanja stavova i mišljenja mladih u Hrvatskoj 2004. godine i usporedio ih s rezultatima analognih istraživanja provedenih od sredine osamdesetih godina prošloga stoljeća, ustvrđuje: "Danas kao i jučer, ako izuzmemo atipične vrijednosti medijskog uspjeha, dobro su prihvaćene individualne vrijednosti i vrijednosti obitelji, koje karakteriziraju privatnost, dok su slabije rangirani ciljevi koji označavaju život u zajednici, odnosno društvenost hrvatske mladeži" (Radin, 2007.).

85 Na koncertima Marka Perkovića Thompsona, popularnoga glazbenika koji u svojim pjesmama posebno ističe etnocentrističke pa i ekstremističke poruke, najviše se okupljaju upravo mladi, a među njima ima i onih koji ističu ustaška obilježja.

86 Teo Matković s Pravnoga fakulteta u Zagrebu upozorava kako su visokoj deprivaciji izložena područja Dalmatinskoga zaleđa, Istočne, pa i središnje Hrvatska (npr. županija poput Zagrebačke) koja ne profitiraju u istoj mjeri, ako uopće profitiraju, od općega pozitivnog ekonomskog razvoja u Hrvatskoj u posljednjih pet godina (nav. prema: Gatarić, 2008).

druge strane,⁸⁷ pri čemu u priobalnom dijelu Hrvatske prihodi od razmjerno razvijenoga turizma funkcioniraju kao socijalni stabilizator inače uglavnom (osim Istre) teških gospodarskih i socijalnih prilika.⁸⁸

U istočnom i središnjem dijelu Hrvatske posebno raširena socijalna deprivacija kao i niska razina ne samo materijalnoga, nego i kulturnoga i socijalnoga kapitala stvara, uz ostale čimbenike, povoljne uvjete za održanje međuetničke netrepeljivosti i političkoga radikalizma. Prema iskustvima aktivista za ljudska prava jedno je javno zagovarati suočavanje s prošlošću u Zagrebu ili Rijeci, drugo je to činiti u Splitu ili Dubrovniku, a sasvim treće u Gospiću ili Vukovaru. Takve je neujednačenosti moguće lako uočiti i u nejednakim odnosima (nekih) sudaca i drugih pravosudnih organa, pa i drugih aktera, u različitim gradovima prema suđenjima za ratne zločine, što se u javnosti tumači kao glavni razlog zbog kojega su neka važna suđenja za ratne zločine "premještena" iz jednoga grada u drugi (primjerice, iz Gospića u Rijeku).⁸⁹ Tako svojevrsna "geografska sudbina"⁹⁰ žitelja područja posebno zahvaćenih ratom nastavlja utjecati na mnoge od njih i u poraću: "nacionalni poredak stvari"⁹¹ pa i tinjajući međuetnički konflikti posebno se izražavaju u selektivnom odnosu tamošnjih Hrvata i Srba prema ratnim zločinima i žrtvama tih zločina te ratnoj prošlosti u cjelosti.

Naposlijetku, peto obilježje društvenoga konteksta suvremenoga hrvatskog društva koje utječe na suočavanje s prošlošću vezano je za **istovremeno odvijanje procesa otvaranja i zatvaranja društva**, odnosno okolnost da ono ima značajke i otvorenoga i zatvorenoga društva.⁹² Ocjenjujemo kako prve značajke uglavnom ostvaruju pozitivan utjecaj na suočavanje s prošlošću, dok značajke zatvorenoga društva u tom pogledu ponajprije imaju negativan utjecaj.

Koja su (idealtipska) obilježja otvorenoga, a koja zatvorenoga društva? Prema teorijskom konceptu filozofa Karla Raimunda Poppera, otvoreno je društvo utemeljeno na razumu i slobodi, ali i na odgovornosti ljudi prema sebi i drugima; u njemu pojedinac (kao središnji društveni akter) može aspirirati da mijenja historiju, a budućnost je prepoznata kao inherentno nepredvidljiva tj. nezadana; u otvorenom društvu svi oblici znanja i sve politike mogu biti otvoreno kritizirani, a istine i informacije su dostupne svima; građani su suočeni s osobnim odlukama; otvoreno se izražavaju socijalne razlike i napetosti, itd. (Popper, 2003.).

Američki milijarder George Soros, svjetonazorski sljedbenik Karla R. Poppera i osnivač utjecajne međunarodne zaklade „Otvoreno društvo“, u svojoj je knjizi „Doba pogrešivosti“ dodatno pojasnio to određenje iznoseći kako „otvorena društva prepoznaju svoju pogrešivost, zatvorena društva je poriču“. Kritički razmatrajući političke i društvene promjene u SAD nakon terorističkih napada 11. rujna 2001. Soros upozorava: „...istina može biti manipulirana. Kako bismo ustrajali u traganju za istinom, moramo shvatiti kako lažne metafore i druga pogrešna shvaćanja mogu imati nenamjeravane štetne posljedice“ (Soros, 2006: XXIII-XXIV).

Popper ističe kako otvorenom društvu prijete opasnost da se pretvori u "apstraktno društvo" u kojem ljudi imaju vrlo malo prisnih međusobnih kontakata ili ih uopće nemaju (Popper, 2003: 154). Zatvoreno je društvo sasvim drugačije od toga; ono je "magijsko ili plemensko kolektivističko društvo (...) tvori poluorgansku cjelinu čije članove drže na okupu poluorganske veze – srodstvo, život u zajednici, zajednički naponi, zajedničke opasnosti, zajedničke radosti i zajedničke nevolje (...) njegove institucije, uključujući i njegove kaste, nedodirljive su – one su tabu" (Popper, 2003: 154). Naravno, zatvoreno društvo

87 Branko Grčić, splitski profesor ekonomije, ilustrirao je u listopadu 2007. godine goleme razlike između regija podatkom kako u Zagrebu proračunski prihod iznosi devet i po tisuća kuna po stanovnika, dok je u nekim malim općinama u provinciji taj prihod od sto do dvjesto kuna (Grčić, 2007.).

88 Podaci o broju nezaposlenih u hrvatskim županijama 2007. godine pokazuju kako Istra, slično Zagrebu, ima čak nižu registriranu nezaposlenost (Istra 6,3 posto, a Zagreb 6,5 posto) nego što je prosjek takve nezaposlenosti u Europskoj Uniji (gdje je bez posla 6,8 posto radnoaktivnog stanovništva). Za razliku od toga, registrirana nezaposlenost u Splitsko-dalmatinskoj županiji je 19,2 posto, u Šibensko-kninskoj 20,8 posto, a primjerice u Virovitičko-podravskoj i Vukovarsko-srijemskoj županiji čak 26,9 posto odnosno 28,4 posto (prosjeck registrirane nezaposlenosti u Hrvatskoj bio je 2007. godine 14,7 posto) (Gatarić, 2008).

89 Hrvatske organizacije za ljudska prava koje prate ta suđenja u svom su izvještaju s tog praćenja za 2006. godinu istakle: "Unatoč formiranju četiri istražna centra za ratne zločine (Osijek, Rijeka, Split i Zagreb), započete istrage i sudski procesi se odvijaju na županijskim sudovima prema mjestu izvršenja zločina. Najveći broj suđenja se stoga održava pred županijskim sudovima u Vukovaru, Osijeku, Zadru, Šibeniku, Sisku, i Karlovcu. Iako bi za lokalnu zajednicu bilo najbolje da se suđenja počinjena u toj zajednici i procesuiraju, kadrovski i tehnički kapaciteti sudova, i veliki pritisci lokalne sredine na sudove i na svjedoke, predstavljaju ozbiljnu prepreku nepristranom i objektivnom suđenju. U tijeku 2006. godine održana su ukupno 23 suđenja za ratne zločine u Hrvatskoj, pred devet županijskih sudova. Od toga, 18 procesa vođeno je protiv pripadnika srpskih formacija, a pet protiv pripadnika vojno-policijskih snaga Republike Hrvatske" (Grupa organizacija za ljudska prava, 2006.).

90 Srpski književnik Miloš Crnjanski efektno je izrazio kako u ratu, naročito u građanskom, čovjek nema svoju, već "neku geografsku sudbinu" (Crnjanski, 1987).

91 Kruno Kardov je svom tekstu o posljedicama rata na društveni život u Vukovaru objavljenom 2002. godine dijagnosticirao kako u tom ratom najviše pogođenom gradu dominira "nacionalni poredak stvari" prema kojemu je "nacija univerzalna forma koja je duboko povezana sa specifičnim lokalitetima i teritorijem te utemeljena u jasno razgraničenoj kulturi" (Kardov, 2002: 105). Takav poredak "nalaže opredjeljivanje i kategorijalnu čistoću. U njemu su ljudi ukorijenjeni u nacionalnu zemlju, a granice između grupa su jasno čitljive i nepremostive; to je epistemološko polje na kojem počiva današnji život u gradu. Uspostavljen neposredno prije rata, internaliziran i intenziviran praktičnim posljedicama vlastitih aksioma tijekom rata (etničko čišćenje) te učvršćen u predeintegracijskom periodu, nacionalni poredak stvari je i dalje temelj spoznavanja i djelovanja" (Kardov, 2002: 107).

92 Pretpostavku kako hrvatsko društvo ima obilježja i otvorenoga i zatvorenoga društva potvrdili smo, zajedno s ostalim istraživačima, u svome radu na projektu Indeks otvorenoga društva kojega je 2005. proveo Institut otvoreno društvo Hrvatska (Goldstein, 2005), a 2006. godine i DEMO, Institut za demokraciju (Indeks otvorenosti društva Hrvatska 2006.). Taj se indeks izrađuje kombinacijom kvantitativne i kvalitativne metodologije: na temelju intervjua s ekspertima i korištenjem metode studije slučaja.

nije usmjereno ili je izrazito manje od drugih društava usmjereno na komunikaciju s drugim društvima i pripadnicima tih društava.

Sociolog Aleksandar Štulhofer je u uvodnom tekstu studije "Indeks otvorenosti društva – Hrvatska 2006." istaknuo kako se veća otvorenost jednoga društva spram drugoga ponajprije izražava u dva uvjeta: prvi, u otvorenijem je društvu manje prisutna diskriminacija građana od strane institucija; drugi se uvjet odnosi na to da u otvorenijim društvima građani imaju bolji nadzor nad institucijama (Štulhofer, 2006.).

Nije teško uočiti na koje načine simultano otvaranje i zatvaranje hrvatskoga društva utječe na (uspješnost) aktivnosti suočavanja s prošlošću. Otvaranje društva u tom smislu ponajviše dolazi do izražaja kod slijedećih čimbenika i zbivanja: djelovanje mnogih pojedinaca i skupina (ponajprije nevladinih organizacija) koji prema historiji imaju aktivan odnos i znaju kako budućnost nije zadana odnosno da jučerašnji sukobi s drugim narodima ne moraju biti prepreka za buduću obostrano korisnu suradnju⁹³; angažman razmjerno nemaloga broja novinara i intelektualaca koji su spremni u javnosti iznositi informacije i interpretacije vezane za ratne zločine i druge traume vezane za ratnu prošlost upozoravajući pritom na za to vezanu pogrešivost političkih aktera i (dijela) javnosti; prisutnost mnogih pripadnika društva koji zagovaraju slobodu, ali i odgovornost prema pripadnicima drugih etničkih skupina, i slično.

S druge strane, bjelodana je prisutnost različitih oblika zatvaranja suvremenoga hrvatskog društva koji su štetni za suočavanje s prošlošću. Prije svega, treba upozoriti kako je u nas dolazilo pa i još uvijek razmjerno često dolazi, posebno u područjima koja su bila izravno ugrožena ratom, do pojava diskriminacije žrtava nasilja i zločina iz rata pa i pripadnika njihovih obitelji (primjerice, vidljivih u odnosu prema obiteljima srpskim civila ubijenih 1991. u Osijeku ili tretiranju obitelji Ljubice Solar koja je ubijena u rujnu 1991. u Sisku) od različitih institucija. Također, neprihvatanje ili slabo prihvaćanje (slobode, prava...) drugih i drugačijih koje je karakteristično za zatvoreno društvo jasno u nas dolazi do izražaja u nekim važnim aspektima međudnosa između pripadnika dviju najbrojnijih etničkih skupina, posebno onim aspektima koji se tiču ratnih zločina i suočavanja s prošlošću.

Povezano s time, treba upozoriti kako na aktivnosti suočavanja s prošlošću u samostalnoj Hrvatskoj utječe pojava koju je Popper nazvao "paradoksom slobode",⁹⁴ uslijed koje snažni i pripadnici većine tiraniziraju slabe i pripadnike manjine, što se može prepriječiti samo ostvarenjem načela kako "nitko ne bi smio biti u *milosti* drugih, nego bi svi trebali imati *pravo* da budu zaštićeni od strane države" (Popper, 2003: 120). Upravo je pravo pripadnika nekih manjina i drugih ljudi da ih država zaštiti od tiraniziranja onih koji su nastojali koristiti svoju neograničenu (individualnu, kolektivnu...) slobodu bilo posebno ugroženo u Hrvatskoj za vrijeme rata i u neposrednom poraću; sve je jasnije kako su institucije (zakonodavne, izvršne i sudske) vlasti jedine koje mogu garantirati kako se zločini neće ponoviti.

Naposljetku, treba i u ovom sklopu istaći kako široko prihvaćanje kolektivističkoga nacionalizma odnosno šovinizma ili druge političke ideologije i pripadajućega političkoga autoritarizma te totalitarizma, koje najizrazitije dolazi do izražaja u zatvorenim društvima, funkcionira kao ključna prepreka za uspješno suočavanje s prošlošću, što se posljednjih desetljeća jasno pokazalo u zbivanjima u našoj zemlji kao i u mnogim drugim zemljama.

U uvodnom dijelu ovoga izvještaja nastojali smo iznijeti i obrazložiti razloge i ideje zbog koji je *Documenta* – Centar za suočavanje s prošlošću pokrenula istraživanje odnosa hrvatske javnosti i aktera prema suočavanju s prošlošću. Temeljna nam je nakana bila prikupiti relevantne podatke vezane za stavove i mišljenja javnosti i aktera o (povijesno motreno) nedavnom ratu, njegovim žrtvama i preživjelima, ratnim zločinima i njihovom procesuiranju, te drugim važnim aspektima suočavanja s prošlošću u poratnoj Hrvatskoj. Ovo istraživanje ponajprije shvaćamo kao važan dio širih nastojanja *Documente* i drugih organizacija za zaštitu ljudskih prava da se potakne proces suočavanja s prošlošću u nas i u okolnim zemljama; provedeno je u svrhu upoznavanja s osnovnim obilježjima toga procesa i promicanja javne diskusije o za to vezanim činjenicama i interpretacijama.

Pritom smo pošli od uvjerenja kako precizno utvrđene činjenice o ratnim zločinima mogu voditi ka procesuiranju zločina koje su počinili pripadnici različitih strana: počinitelje tih zločina treba dovesti pred lice pravde usprkos još uvijek raširenoj nelagodi oko procesuiranja zločina na "našoj" strani i pripadajućega nedostatka političke volje; nužno je prevladati poteškoće oko prihvaćanja individualizacije krivnje za ratne zločine, što uz ostalo zahtijeva prepoznavanje razlike između krivnje

⁹³ Na primjer, Nijemci i Francuzi su se međusobno borili u nekoliko velikih i krvavih ratova, a u posljednjih više od pola stoljeća vrlo dobro surađuju na različitim područjima.

⁹⁴ Popper je upozorio kako je neograničena sloboda samodokidajuća: "Neograničena sloboda znači da je snažan čovjek slobodan da tiranizira slabog te da ga liši njegove slobode. To je razlog zbog kojeg zahtijevamo da država u određenoj mjeri ograniči slobodu, tako da sloboda svakoga bude zaštićena zakonom" (Popper, 2003: 120).

i odgovornosti. I ono što smatramo temeljnim: negativnu prošlost treba na osnovu utvrđenih činjenica prihvatiti onakvu kakva je god bila, te inzistirati da u središtu suočavanja s prošlosti budu žrtve prema kojima treba pokazati nepodjeljeno uvažavanje.⁹⁵

Slijedom toga, u suradnji s agencijom Puls sredinom 2006. godine provedeno je višedimenzionalno istraživanje. Ono se sastojalo od tri dijela: kvalitativnoga ispitivanja mišljenja i stavova za suočavanje s prošlošću važnih skupina građana koje je provedeno metodom fokus grupa, kvalitativnoga istraživanja mišljenja i stavova kreatora javnog mnijenja koje je provedeno metodom dubinskih intervjua, te velikoga kvantitativnog istraživanja (metodom ankete) stavova građana provedenoga na reprezentativnom uzorku građana Hrvatske, u što je bio uključen uzorak građana srpske etničke pripadnosti.

Ističemo kako je za valjano praćenje promjena stavova i mišljenja građana i aktera potrebno provesti longitudinalno istraživanje: takvo istraživanje u Hrvatskoj, pa zasigurno i u (nekim) susjednim zemljama, treba provoditi u širim vremenskim razmacima kako bi se ostvario iznimno koristan uvid u dinamiku mišljenja i stavova vezanih za suočavanje s prošlošću. Slijedom toga, ovom istraživanju, uz ostalo, pristupamo kao prvoj fazi većega projekta. Napominjemo kako je od provođenja istraživanja i pisanja ovoga izvještaja do njegovog objavljivanja prošlo nešto više vremena nego je prvotno planirano. Tekstovi su završeni početkom 2008. godine te se stoga u njima ne nalaze izvori koji su postali dostupni javnosti nakon tog perioda, no isto je tako bila želja autora da se tekst objavi u svom izvornom obliku bez naknadnih preinaka budući da vjerujemo kako je i on svojevrsan dokument vremena. Usprkos tom vremenskom odmaku mišljenja smo da vrijednost i značaj podataka koji se ovdje nalaze nije značajno umanjena. To je tim više tako jer se strukturni elementi vezani uz procese suočavanja s prošlošću u Hrvatskoj i regiji u posljednjih nekoliko godina nisu značajno promijenili. Tako se može steći dojam da se i danas u javnosti vode iste ili slične rasprave iako možda s drugim društvenim akterima i drugačijim naglascima, a što pokazuje u kojoj mjeri su prošlost i sadašnjost isprepletene kako u političkom i ekonomskom tako i u širem društvenom segmentu koji se tiče različitih kolektivnih identiteta.

Koncept istraživanja osmislili su Vesna Teršelič (*Documenta*), mr. sc. Marina Škrabalo (MAP Savjetovanja), prof. dr. sc. Dražen Lalić (Fakultet političkih znanosti), Kruno Kardov (Odsjek za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu) i Dragan Bagić (Agencija Puls i Odsjek za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu). Istraživanje je proveo tim Pulsa kojega su vodili Dragan Bagić i Lea Šiljak.

U ime *Documente* kao naručitelja istraživanja i u svoje ime zahvaljujemo se članovima tima Agenciji Puls i u tom sklopu zasebno Lei Šiljak i Draganu Bagiću, autoru pogovora prof. dr. sc. Ozrenu Žunecu, te recenzentima prof. dr. sc. Vjeranu Katunariću (Odsjek za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu) i doc. dr. sc. Tvrtku Jakovini (Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta). Također, našu su veliku zahvalnost zaslužili svi građani koji su pristali na intervjuiranje i otvoreno iznijeli svoje stavove i mišljenja u vezi s važnom i složenom temom suočavanja s prošlošću u nas, kao i sudionice i sudionici okruglog stola posvećenog interpretaciji preliminarnih rezultata istraživanja koji je održan ujesen 2006. godine u Zagrebu. Na različite su nam načine pomogli i neki dragi prijatelji: Nikolina Židek koja radi u Veleposlanstvu Republike Hrvatske u Madridu, novinar Novoga lista Tihomir Ponoš i neki drugi. Naposljetku, ali nipošto manje važno, posebnu zahvalu upućujemo Veleposlanstvu SAD-a u Republici Hrvatskoj i fondaciji Charles S. Mott koji su financirali provedbu istraživanja i publiciranje njegovih rezultata: jako smo se trudili da to "ulaganje" poboljša uvjete za unapređenje suočavanja s prošlošću i ukupno promicanje općega dobra u Hrvatskoj.

---

⁹⁵ Jan T. Gross, poljsko-američki sociolog i povjesničar te autor niza studija o ratnim i poratnim zločinima nad Židovima u Poljskoj, reagirao je na javne osude njegove posljednje knjige "Strah: antisemitizam u Poljskoj nakon Auchwitza" (2006.) u kojoj je opisao zlostavljanja i pogrome od sredine 1945. do ljeta 1946. godine koje su počinili Poljaci: "Za mene je poduka u tomu da moramo govoriti istinu. Moramo znati povijest, znati svoju prošlost... Sve moramo učiniti da događaji poput ovog masakra postanu poznati i budu opisani. Natovariti laž povrh ubojstva je doista previše" (navedeno prema: Banac, 2008.).

METODOLOGIJA

Kruno Kardov
Dražen Lalić

Istraživanje⁹⁶ odnosa građana Hrvatske prema nedavnoj ratnoj prošlosti, uključivo i percepciju ratnih zločina te stavove i mišljenja o suđenjima za ratne zločine, podijeljeno je u nekoliko istraživačkih etapa. U prvoj je fazi provedeno kvalitativno istraživanje metodom fokusnih grupa na tri ciljane skupine: opća populacija, populacija branitelja i populacija civilnih žrtava rata. U drugoj je fazi provedeno kvalitativno istraživanje metodom polustrukturiranih intervjua s kreatorima javnog mnijenja: političarima, novinarima, nezavisnim intelektualcima te aktivistima građanskih organizacija za ljudska prava i organizacija branitelja i žrtava rata. U posljednjoj je fazi provedeno kvantitativno istraživanje metodom ankete (osobnog intervjua u kućanstvima ispitanika), i to na tri (pod)uzorka: reprezentativnom uzorku građana Hrvatske i reprezentativnim uzorcima građana srpske i građana hrvatske nacionalnosti iz područja izravno zahvaćenih ratom.

U sljedećim poglavljima, koja se bave analiziranjem i interpretiranjem rezultata, naročita je pažnja usmjerena na podatke prikupljene anketama i fokusnim grupama s obzirom da su te dvije istraživačke dionice ne samo sadržajno najviše povezane, nego su u ovom slučaju i metodološki upućene jedna na drugu. Naime, iz razloga što dosad nisu provedena sustavna istraživanja suočavanja s prošlošću u Hrvatskoj i u susjednim zemljama, prije kreiranja anketnog upitnika valjalo je "skenirati" različita mišljenja i stavove, kao i procese među ciljanim skupinama. Utoliko su podaci prikupljeni tijekom grupnih diskusija sa žrtvama, braniteljima kao i "običnim" građanima bili izrazito važni u početnom stadiju istraživanja u kojem su se razvijali koncepti i formulirala pitanja za njegov kvantitativni dio. Iako se rezultati dobiveni metodom fokusnih grupa ne mogu generalizirati na opću populaciju, za razliku od rezultata anketnog istraživanja na reprezentativnom uzorku građana, vrijednost se diskusija u fokusnim grupama u ovom istraživanju pokazala višestrukom. One su istraživačima omogućile dohvat različitih gledišta, kao i uvide u grupne mehanizame i kompleksne procese usuglašavanja stavova koji su naročito prisutni u sferi prorade ratne prošlosti. Dakle, osim činjenice da su ti podaci bili korisni kod pripreme anketnog upitnika kao i kod kasnije interpretacije podataka kvantitativnog dijela istraživanja, rasvjetljavanje emocionalnih reakcija na određene teme kao i uvidi u procese pregovaranja vlastitih iskustava pridonijeli su da se na te podatke može gledati i kao na dragocjene samostalne rezultate te se stoga u ovom izvještaju kombinirano prikazuju s ostalim rezultatima istraživanja.

---

96 U rada se iscrpno koriste podaci prezentirani u izvješćima o istraživanju koje je za potrebe Documente po narudžbi izradila agencija Puls.

1. METODOLOGIJA KVALITATIVNOG ISTRAŽIVANJA

Kvalitativno je istraživanje provedeno u šest gradova pri čemu se u odabiru mjesta održavanja fokusnih grupa kao temeljni kriterij uzimala blizina/udaljenost od ratnih događanja. Tako su se fokusne grupe provele u sljedećim gradovima i sljedećim vremenskim redoslijedom: Zagreb, Vukovar, Pula, Sisak, Knin i Split. Ukupno je realizirano deset fokusnih grupa, od kojih je svaka imala osam sudionika i dva stručna moderatora s iskustvom rada sa žrtavama rata i braniteljima odnosno emocionalno visoko obilježenim temama. Te su grupne rasprave održane u razdoblju od 27. siječnja do 5. veljače 2006. godine; svaka je diskusija, uz prethodno dobiveni pristanak sudionika, snimana video- i audioopremom. Naknadnim preslušavanjem tih snimaka dobiveni su prijepisi kako bi se koristili u daljnjoj obradi.

Sudionike fokusnih grupa regrutirala je agencija Puls koja za tu svrhu koristi svoju mrežu anketara-regrutera, i to na način da se slučajno odabranim anketarima dao zadatak da u krugu svojih poznanika pronađu jednu osobu koja zadovoljava prethodno odabrane kriterije regrutacije. Svaki je anketar-regruter pri tome mogao regrutirati samo jednu osobu kako bi se spriječilo sudjelovanje međusobno bliskih ljudi u istoj grupi. Sve su fokusne grupe, osim dviju grupa branitelja, bile spolno mješovite, a četiri grupe sa sudionicima opće populacije bile su homogene s obzirom na dob i obrazovanje (tablica 1 prikazuje strukturu fokusnih grupa). S obzirom na osnovna obilježja ciljnih skupina, održane su dvije grupe s braniteljima: jedna s dragovoljcima i jedna s mobiliziranim braniteljima. Temeljni kriterij odabira u obje grupe bio je sudjelovanje u vojnim ili policijskim postrojbama u razdoblju između 5. kolovoza 1990. godine i 15. siječnja 1992. godine i to u najkraćem trajanju od sto dana. Nadalje, četiri grupe činile su civilne žrtve rata, a načelo homogenosti u tim grupama zadovoljen je s obzirom na nacionalnost ispitanika i stupanj ratnog stradavanja. Dvije su diskusijske grupe održane s "teškim žrtvama" rata (obitelji poginulih i nestalih, osobe s visokim stupnjem invaliditeta, osobe koje su preživjele zatočeništvo) s ispitanicima hrvatske i s ispitanicima srpske nacionalnosti te također dvije grupe s "lakšim žrtvama" rata (osobe nižeg stupnja invaliditeta, osobe koje su ostale bez imovine, osobe koje su bile u progonstvu dulje od šest mjeseci) s ispitanicima hrvatske i s ispitanicima srpske nacionalnosti. Po dvije fokusne grupe provedene su u Vukovaru, Puli, Kninu i Splitu, a po jedna grupa održana je u Zagrebu i u Sisku.

TABLICA 1. STRUKTURA FOKUSNIH GRUPA (27. 1. – 5. 2. 2006.)

GRUPA	MJESTO ODRŽAVANJA	SUDIONICI	SPOLNA STRUKTURA	DOBNA STRUKTURA	OBRAZOVNA STRUKTURA
FG1	ZAGREB	BRANITELJI-DRAGOVOLJCI	MUŠKARCI	30 – 65	-
FG2	VUKOVAR	ŽRTVE RATA HRVATSKE NACIONALNOSTI – T	MJEŠOVITA	30 – 65	-
FG3	VUKOVAR	ŽRTVE RATA SRPSKE NACIONALNOSTI – T	MJEŠOVITA	30 -65	-
FG4	PULA	OPĆA POPULACIJA	MJEŠOVITA	55+	NSS
FG5	PULA	OPĆA POPULACIJA	MJEŠOVITA	18 –35	VSS
FG6	SISAK	OPĆA POPULACIJA	MJEŠOVITA	35 -55	SSS
FG7	KNIN	ŽRTVE RATA HRVATSKE NACIONALNOSTI – L	MJEŠOVITA	30 – 65	-
FG8	KNIN	ŽRTVE RATA SRPSKE NACIONALNOSTI – L	MJEŠOVITA	30 – 65	-
FG9	SPLIT	OPĆA POPULACIJA	MJEŠOVITA	35 -55	VSS
FG10	SPLIT	BRANITELJI-MOBILIZIRANI	MUŠKARCI	30 – 65	-

Grupne su se diskusije odvijale o nekoliko osnovnih tema:

- odnos prema bližoj hrvatskoj prošlosti
- doživljaj i karakter rata u Hrvatskoj

- percepcija žrtava rata i odnos prema žrtvama
- percepcija ratnih zločina i njihova procesuiranja
- odnos prema različitim oblicima suočavanja s prošlošću.

Druga je dionica kvalitativnog dijela istraživanja provedena metodom polustrukturiranih intervjua s kreatorima javnog mnijenja odnosno istaknutim javnim osobama koje su se u svojem dosadašnjem djelovanju bavile temama odnosa hrvatskih građana spram nedavne ratne prošlosti. Dakle, u obzir su uzete one skupine kreatora javnog mnijenja koje su izravno zainteresirane za temu suočavanja s prošlošću, kao što su aktivisti udruga branitelja i žrtava rata, aktivisti udruga za ljudska prava te skupine koje su o ovoj temi raspravljale u okviru svoje profesije, kao što su novinari i novinski komentatori, nezavisni intelektualci i znanstvenici te političari. Unutar svake od ovih skupina sudionici su odabrani prema dva kriterija. Prvi se kriterij odnosio na iznošenje jasnih stavova u javnosti kao i sudjelovanja u javnim raspravama, a drugi na zastupljenost sudionika različitih političkih orijentacija.

Intervjui su provedeni tijekom svibnja i lipnja 2006. godine, a njihovo prosječno trajanje bilo je 45 minuta. Ukupno je održano 12 intervjua, i to sa sljedećim javnim osobama:

1. Aktivisti braniteljskih udruga i udruga žrtava
  - Ivan Pandža (Zajednica udruga HVIDR-a Grada Zagreba)
  - Ivan Pšenica (Savez udruga obitelji nestalih u Domovinskom ratu)
2. Aktivisti udruga za ljudska prava
  - Tin Gazivoda (Hrvatski Helsinški odbor, Centar za ljudska prava)
  - Gordana Stojanović (Koalicija za promociju i zaštitu ljudskih prava)
3. Urednici i komentatori
  - Sanja Modrić (Jutarnji list)
  - Milan Ivkošić (Večernji list)
  - Boris Rašeta (Identitet, Feral Tribune)
4. Nezavisni intelektualci
  - Ivo Goldstein (Odsjek za povijest, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)
  - Josip Jurčević (Institut društvenih znanosti Ivo Pilar)
5. Političari
  - Ante Đapić (Hrvatska stranka prava – HSP)
  - Vesna Pusić (Hrvatska narodna stranka – HNS)
  - Milorad Pupovac (Samostalna demokratska srpska stranka – SDSS, Srpsko narodno vijeće)

Sve intervjuje vodila je ista osoba. Razgovori su se vodili o dvije osnovne tematske cjeline: žrtve rata i odnos prema žrtvama; shvaćanje, važnost i potreba suočavanja s prošlošću u Hrvatskoj.

2. METODOLOGIJA KVANTITATIVNOG ISTRAŽIVANJA

Kvantitativno je istraživanje realizirano metodom ankete, pri čemu je anketni intervju u prosjeku trajao četrdeset minuta. Upitnik je izrađen nakon kvalitativnog dijela istraživanja (upitnik je u cijelosti dostupan u Dodatku III.), a provedbu na terenu organizirala je agencija Puls sa 60 anketara iz različitih dijelova zemlje koji su za to imali posebno organiziranu pripremu. Istraživanje je provedeno između 19. lipnja i 6. srpnja 2006. godine, a obuhvaćalo je tri zasebna (pod)uzorka građana Hrvatske: uzorak opće populacije, uzorak građana srpske nacionalnosti iz ratom zahvaćenih područja te uzorak građana hrvatske nacionalnosti iz ratom zahvaćenih područja.

Prvi je reprezentativni uzorak građana Hrvatske starijih od 18 godina u sklopu kojega je anketirano 700 ispitanika. Reprezentativnost ovoga uzorka osigurana je prema sljedećim obilježjima:

- Regija – korištena je klasifikacija u kojoj se razlikuje šest tradicionalnih regija: *Slavonija* (Vukovarsko-srijemska županija, Osječko-baranjska, Brodsko-posavska i Požeško-slavonska županija), *Sjeverna Hrvatska* (Krapinsko-zagorska županija, Varaždinska, Međimurska, Križevačko-koprivnička i Virovitičko podravska županija), *Zagreb i okolica* (Grad Zagreb i Zagrebačka županija), *Lika i Banovina* (Ličko-senjska županija, Karlovačka županija i Sisačko-moslavačka županija), *Istra, Primorje i Gorski kotar* (Istarska i Primorsko-goranska županija) i *Dalmacija* (Zadarska županija, Šibensko-kninska, Splitsko-dalmatinska i Dubrovačko-neretvanska županija)
- Veličina naselja – korištena je klasifikacija od četiri kategorije: naselja do 2000 stanovnika, naselja od 2000 do 10 000 stanovnika, naselja od 10 000 do 100 000 stanovnika i naselja veća od 100 000 stanovnika
- Spol
- Dob
- Obrazovanje.

U istraživanju je korišten slučajni dvoetažno stratificirani uzorak, i to prema regiji i prema veličini naselja (22 stratuma). Slučajnost uzorka osigurana je sljedećim postupcima:

1. slučajni izbor naselja unutar stratuma
2. slučajni izbor kućanstva korištenjem *random walk* metode, pri čemu su anketari birali svako šesto kućanstvo s desne strane ulice počevši od početne točke. Adrese početnih točaka su odabrane metom slučajnog izbora iz baze svih adresa u Hrvatskoj (*random starting points* metoda)
3. slučajni izbor osobe u kućanstvu prema unaprijed propisanom postupku upotrebom tablica za slučajni izbor ispitanika (Toldahl-Carter-Bryantova metoda).

Realizirani se uzorak statistički značajno razlikuje od planiranoga s obzirom na dob, spol i obrazovanje ispitanika, što je posljedica odbijanja sudjelovanja u istraživanju. Stopa odbijanja u ovom istraživanju iznosila je 40%, no valja imati na umu kako se ona ne razlikuje od prosjeka u drugim istraživanjima u vezi s politički i društveno osjetljivim temama koje provodi agencija Puls. Odstupanja strukture uzorka prema dobi, spolu i obrazovanju u odnosu na strukturu populacije otklonjena su ponderiranjem podataka. Također, nacionalni sastav uzorka opće populacije nije kontroliran tako da su u ovom uzorku u manjoj mjeri nadzastupljeni ispitanici hrvatske nacionalnosti, a podzastupljeni ispitanici srpske nacionalnosti. No kako se radi o maloj razlici u broju ispitanika (oko 15 ispitanika, to jest 2% uzorka), navedena razlika nije mogla značajno utjecati na rezultate istraživanja.

Drugi poduzorak čini reprezentativan uzorak građana srpske nacionalnosti starijih od 18 godina s područja koja su bila neposredno zahvaćena ratom, odnosno područja koja su bila pod kontrolom Republike Srpske Krajine, kao i područja koja su neposredno graničila s njom. Unutar ovoga uzorka anketirano je 150 ispitanika srpske nacionalnosti, i to iz sedam županija: Vukovarsko-srijemska županija, Osječko-baranjska, Karlovačka, Sisačko-moslavačka, Ličko-senjska, Zadarska i Šibensko-kninska županija. Unutar ovoga područja živi oko 60% ukupne populacije građana srpske nacionalnosti u Hrvatskoj, pa valja napomenuti kako ovaj uzorak reprezentira njih, a ne sve građane srpske nacionalnosti u Hrvatskoj. Omjer između

ispitanika iz područja Istočne Slavonije koje je zahvaćeno mirnom reintegracijom te ispitanika iz područja Zapadne Slavonije, Like, Banovine i Dalmacije koja su bila obuhvaćena operacijama Bljesak i Oluja odgovara stvarnom omjeru građana srpske nacionalnosti koji žive u tim područjima.

Treći poduzorak obuhvaća građane hrvatske nacionalnosti starije od 18 godina također iz ratom pogođenih područja. Anketirano je 150 ispitanika iz istih županija, među kojima su anketirani i ispitanici srpske nacionalnosti u drugom poduzorku. Istraživanjem su obuhvaćeni ispitanici s područja cijelih županija, bez obzira je li dio županije bio okupiran ili ne, a zastupljenost ispitanika iz pojedine županije odgovara proporcionalnom udjelu građana hrvatske nacionalnosti u toj županiji. U istraživanju su sudjelovali ispitanici hrvatske nacionalnosti bez obzira jesu li u istom mjestu živjeli prije rata ili su se doselili nakon završetka rata.

Postupak izbora ispitanika u drugom i trećem poduzorku proveden je prema sličnim pravilima kao i uzorak za opću populaciju, s razlikom da je korišteno dodatno izdvajajuće pitanje o nacionalnosti ispitanika, a umjesto tablica za slučajni izbor ispitanika korištena je metoda posljednjeg rođendana. Stopa odbijanja među ispitanicima drugog i trećeg poduzorka bila je nešto veća (50%) nego ona u općoj populaciji.

U obradi podataka za dvije ciljne skupine, osim ispitanika iz drugog i trećeg poduzorka, uključeni su ispitanici iz ratom pogođenih područja koji su obuhvaćeni uzorkom opće populacije. Zbog toga je ukupna veličina uzorka za ciljnu skupinu građana srpske nacionalnosti iz ratom obuhvaćenih područja u obradi iznosila 155 (150 iz dodatnog poduzorka i 5 iz uzorka za opću populaciju), a za skupinu građana hrvatske nacionalnosti iz ratom obuhvaćenih područja 314 (150 iz dodatnog poduzorka i 164 iz uzorka opće populacije).

Ovako dizajnirano istraživanje omogućuje ne samo pregled stavova građana Hrvatske i generalizacije na razini opće populacije, nego daje i mogućnost usporedbe i uvida u disonantnost stavova i percepcije nekih problema kod Hrvata i Srba s područja neposredno pogođenih ratom. Stavovi ovih dviju skupina naročito su važni s obzirom na činjenicu da su građani iz tih područja najviše stradali u ratu te da na tim područjima različiti načini odnošenja spram prošlosti imaju izravne posljedice na ukupnu strukturu društvenog života postratnih zajednica. Konkretni ciljevi i tematski blokovi koje se nastojalo obuhvatiti ovim dijelom istraživanja su sljedeći:

- stavovi i mišljenja, te informiranost o procesima suočavanja s prošlošću, odnosno različitim događajima i iskustvima rata u Hrvatskoj
- percepcija žrtava i preživjelih kod opće populacije i ciljnih skupina
- stavovi i mišljenja o različitim načinima podrške žrtvama i preživjelim te vidljivost žrtava u javnosti
- percepcija ratnih zločina počinjenih tijekom rata nad Hrvatima i nad Srbima kod opće populacije i ciljnih skupina
- stavovi i mišljenja o procesuiranju ratnih zločina.

U radu su prikazani osnovni rezultati istraživanja s usporedbama među poduzorcima te analizama razlika među pojedinim sociodemografskim skupinama. Statistička značajnost razlika testirana je t-testom proporcija za slučajeve gdje se uspoređuju dvije proporcije za isti odgovor u dvije skupine, hi-kvadrat testom za slučajeve analize cjelokupne kontingencijske tablice, t-testom za testiranje razlika aritmetičkih sredina između dvije grupe i jednosmjernom analizom varijance za testiranje razlika aritmetičkih sredina među tri i više grupa. Kao kriterij za značajnost razlika svugdje je korištena granica vjerojatnosti od 95%, a u tablicama su statistički značajne razlike od interesa za ovo istraživanje označene masnim pismom. Većina analiza prema sociodemografskim obilježjima provedena je samo na uzorku opće populacije, a detaljni prikaz svih rezultata, uključujući i one koji zbog ograničenog prostora ovdje nisu navedeni, kao i tekstovi intervjua s kreatorima javnog mnijenja mogu se naći na internetskoj adresi organizacije *Documenta* – Centar za suočavanje s prošlošću (<http://www.documenta.org>).

3. PROBLEMI U PROVEDBI ISTRAŽIVANJA

Istraživanje stavova i mišljenja o temama koje gotovo nikoga ne ostavljaju ravnodušnim, kao i rad s izrazito ranjivim skupinama poput civilnih žrtava rata, zahtijevao je ulaganje posebne pažnje u svaku od dionica istraživanja. Najveći je izazov u istraživanju bila priprema i provedba fokusnih grupa s obzirom da su one održavane s osobama koje imaju izravna iskustva rata, bilo kao branitelji ili kao civilne žrtve. Zbog zahtjevnosti i osjetljivosti tema, fokusne su grupe moderirale dvije osobe s prethodnim iskustvom istraživačkoga rada s takvim skupinama. Intervjuirani građani su tijekom diskusija bili otvoreni u iznošenju vlastitih razmišljanja, čak i u većoj mjeri nego su istraživači prvotno predviđali.

Sve su fokusne grupe provedene uspješno: sudionici su bili pristupačni, a ozračje je tijekom diskusija unatoč osjetljivim temama bilo opušteno. Sudionici se nisu ustručavali od iznošenja svojih stavova i mišljenja. Ipak je bilo, kao što se vidi u izloženim rezultatima, različitih načina izbjegavanja odgovora što je ponajprije vezano za psihološke mehanizme negiranja, a ne izbjegavanja iznošenja svojih stavova i mišljenja. Iako su tijekom diskusija zabilježene intenzivnije emocionalne reakcije, nijedanput se nije doveo u pitanje nastavak diskusije ili video- i audiosnimanja. Najburnija su reagiranja sudionika, koja su otežavala moderiranje, bila tijekom diskusije branitelja-dragovoljaca u Zagrebu, no ona su bila u funkciji izražavanja svojih stavova i mišljenja te nisu utjecala na otvorenost drugih sudionika ili sigurnost moderatora. U svim se slučajevima ponajprije imala na umu dobrobit samih sudionika fokusnih grupa; naročito se u radu s grupama težih žrtava uzela u obzir jednkrotnost prisutnosti istraživača u njihovim životima što je zahtijevalo osobit oprez u moderiranju s obzirom da su neka pitanja imala karakter "hodanja po rubu" traumatičnoga iskustva. U svakom slučaju, spajanje istraživačkog i "terapijskog" karaktera fokusnih grupa nije se uvijek moglo izbjeći jer su u nekim grupama (kao što su žrtve rata) motivacije istraživača bile različite od motivacije ispitanika koje su često bile vezane za želju da se u javnosti iznesu i zabilježe osobne priče i osobna iskustva vezana za rat.

Tijekom provedbe kvantitativnog dijela istraživanja bilo je mnogo manje problema i etičkih dvojbi, što je najviše vezano za činjenicu da se tom metodom ne zahvaća duboko u ispitanikove osjećaje i prošla iskustva. Osnovni problem s kojim se istraživački tim susreo u tom dijelu istraživanja ticao se vrijednosno neutralnog oblikovanja anketnih pitanja s obzirom da je pitanja trebalo standardno oblikovati za sve ispitanike. Istovremeno su istraživači bili svjesni da određeni pojmovi koji su danas općeprihvaćeni kod građana hrvatske nacionalnosti mogu imati vrijednosnu obojenost koja može utjecati na percepciju pristranosti istraživača kod građana srpske nacionalnosti (odnosno građana hrvatske nacionalnosti), pa prema tome i utjecati na iskrenost njihovih odgovora. Tako se, na primjer, jedan od problema u ovom području odnosio na opravdanost upotrebe termina Domovinski rat tijekom istraživanja, čega su istraživači bili svjesni još u prvoj fazi provedbe kvalitativnog dijela istraživanja. Ne ulazeći u širu diskusiju o tome koliko je taj termin danas oznaka samo za rat u Hrvatskoj te ima li još uvijek djelatnu snagu u oblikovanju stavova spram ratnih događanja (npr. mlađi sudionici fokusnih grupa istovremeno su koristili taj termin i bili vrlo kritični prema nekim ratnim zbivanjima), valja napomenuti da se termin Domovinski rat nije koristio u intervjuima s građanima srpske nacionalnosti. U anketnom se upitniku njegovu upotrebu nastojalo svesti na najmanju mjeru i to samo u slučajevima gdje je bilo nužno za jednoznačno razumijevanje pitanja (termin se u upitniku pojavljuje dva puta).

Zbog navedenih problema smatrali smo naročito korisnim angažiranje agencije Puls, budući da pretpostavljamo da građani agencije za ispitivanje javnog mnijenja percipiraju manje pristranim od nevladinih organizacija ili državnih odnosno javnih institucija.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Kruno Kardov

1. SUOČAVANJE S PROŠLOŠĆU

U posljednje se vrijeme pojam suočavanje s prošlošću vrlo često koristi u javnom diskursu u različitim kontekstima te je stoga opravdano postaviti pitanje na koji se način razumijeva njegovo značenje. U dijelu ovoga istraživanja provedenoga metodom fokusnih grupa, na primjer, pokazalo se da je taj termin intervjuiranim prilično apstraktan i nejasan. Tijekom diskusije sudionici su najčešće u kontekstu značenja termina i važnosti suočavanja s prošlošću koristili sintagme "govor istine", "prava istina", "treba se znati" i druge, s tim da pri tome nisu dovodili u pitanje svoju perspektivu i svoje razumijevanje prošlih događaja. Slično tome, na pitanje treba li se Hrvatska suočiti s prošlošću davali su socijalno poželjan pozitivan odgovor; istovremeno, izostala je njihova jasna artikulacija o osnovnim obilježjima toga procesa ili o zbivanjima iz hrvatske prošlosti koja danas zahtijevaju naročitu pažnju i proradu. U skladu s tim često se izražavao stav kako "istinu" ne treba zaboraviti, ali da valja gledati u budućnost, o čemu govore i sljedeći primjeri:

Treba se suočavati, ali i treba ići naprijed. Da se neka istina zna. Ne smije se zaboraviti, ali se mora ići naprijed. **(SPLIT, BRANITELJI)**

Treba se okrenuti budućnosti. Ipak, budućnost je ona koja nešto donosi, a prošlost je prošla. Okrenuti se privredi. **(PULA, STARIJI)**

Najbolje je prošlost po mogućnosti zaboraviti. Ali da povijesno bude zapisano što je značajno. **(KNIN, ŽRTVE RATA HRVATSKE NACIONALNOSTI)**

Prošlost se ne treba zaboraviti. Djecu treba učiti, da pamte. Ja ne znam što je vama. Neka uči, neka pamti zašto se rodio u Splitu, a ne u Kninu. On mora zapamtiti to. "Dida, zašto sam se rodio u Splitu?" A šta ću ja, hoću mu lagati. Zbog čega sam ja došao u Split? **(KNIN, ŽRTVE RATA HRVATSKE NACIONALNOSTI)**

Čovjek bez prošlosti je čovjek bez budućnosti. **(SISAK)**

Iako su u diskusijama često napominjali kako treba pamti prošle događaje, sudionici fokusnih grupa u pravilu nisu dovodili u pitanje svoje poglede na prošlost. To se naročito otkriva u diskusijama o načinu na koji valja govoriti o ratu pri čemu je prevladavao stav da se treba govoriti u pozitivnom kontekstu, s time da su mlađi sudionici češće uzimali u obzir različite perspektive te zadržavali ponešto kritičniji stav. Također, sudionici srpske nacionalnosti isticali su da valja uzimati u obzir i stradavanja Srba te da je to jedini pravi način dolaska do istine.

U našoj javnosti se ne zna o Domovinskom ratu skoro ništa, a da ne govorim u svijetu, a to treba sve... mi ne trebamo braniti generala, ne, mi samo trebamo istinu, mi ne trebamo nikog braniti, jer Oluja nije zločinačka organizacija da se brani, samo treba istinu. **(ZAGREB, BRANITELJI)**

Ljudi moraju postati svjesni da je bilo 19 : 19, a ne 19 : 1. Znači, prihvatiti te stvari. Ovako, medij je strahovito moćan pogotovo među hrpetinom ljudi po nekakvim selima koji jedino stoje ispred televizije. I kad im plasiraš neke stvari po 19 : 1, znači Srbi su radili klanja, a mi smo bili dobri, mirni anđelčići i nismo imali krvave ruke. Onda će oni reći: "gle,

stvarno je tako". A ako stalno čuju da je bilo 19 : 19, ili možda manje, znači klali smo kao i oni ili možda nešto manje, ali smo klali. **(PULA, MLADI)**

Ja bih volio govoriti o Domovinskom ratu, ali to je moja povijest. Problem je što bi mi trebali imati hrvatsku povijest, a ona se gubi. Ja bih volio pričati dio te svoje povijesti u kontekstu hrvatske povijesti. Ako se priča o Oluji, ja mogu pričati svojem djetetu što sam ja radio u Oluji, ako se priča o Bljesku, što sam radio u Bljesku. Ali u kontekstu da je to bio narodno-oslobodilački rat, da je to bio moj Domovinski rat. I onda ću ja njemu sa srcem pričati. A teško je sad pričati djetetu o sudjelovanju u jednom ratu kad se pljuje po tom ratu. Onda ja ne znam što više da kažem kad je u javnosti neka teza da to nije baš bio čisti rat, ratni zločini, a ja sam sudjelovao u tome. E, zato treba jedna hrvatska povijest, prava hrvatska povijest i onda ću ja biti sretan, onda ću ja svojem djetetu reći da sam ja bio dio te povijesti: "Tata ti je, sine, branio Sisak, tu i tu". Onda ja mogu njega nadopunjavati, a što sad. Ja kažem da sam bio u Petrinji, a on kaže da je tamo ubijeno 150 Srba i pita: "Tata, jesi li ti ubijao?" **(SISAK)**

U stvari Domovinski rat je, kako god okrenete, u svim negativnim kontekstima. Hoćete politički, hoćete o vojnim invalidima, o ratnim zločinima, kad god se spominje Domovinski rat ne govori se o pozitivnom dijelu, nego stalno izlaze negativni dijelovi i u tome je problem. **(SISAK)**

Ali taj Domovinski rat je ušao u fazu goleme kritike. I to uzima svak sebi za pravo od novinara, političara, umjetnika. On isto treba jednu dimenziju, Domovinski rat. Povjesničari, oni koji uređuju udžbenike, oni koji na televiziji vode uređivačku politiku neka govore nešto pozitivno. Ne govorim ja da to bude sve u superlativu, sve naj, naj. Ali treba nešto pozitivno da mlađe generacije nešto znaju. **(SPLIT, OPĆA POPULACIJA)**

Svako realno sagledavanje, to je najbitnije. Sve ostalo je manje bitno. Ako se realno stvari postavljaju, sve će biti u redu. Dokle god se barata brojkama o nestalim osobama, a spominju se samo neke nestale osobe, onda je to tragedija. Upravo je to problem u ovom našem društvu. **(VUKOVAR, ŽRTVE RATA SRPSKE NACIONALNOSTI)**

Pa mislim da treba da bude samo istina. Da ne bude samo jedna strana koja je unesrećena, samo jedna strana koja je poginula, koji su nestali. Ne može biti samo jedna strana nego trebaju obadvije. Znači, treba biti realno da bi stavili sve na svoje mjesto, onda će se tek vidjeti koja je strana zapravo izgubila. Koju imovinu, tko je počeo, a tko nije, ali do tada se istina ne zna. Na papir pa vidjeti, a ne ovako. **(VUKOVAR, ŽRTVE RATA SRPSKE NACIONALNOSTI)**

Treba što prije zaboraviti, kad je Drugi svjetski rat '45. završio, o tome se nije govorilo, u tom periodu se više nije spominjao rat. Država je stvarala, zapošljavala, otvarala nova radna mjesta, tako bi se trebalo danas. **(KNIN, ŽRTVE RATA SRPSKE NACIONALNOSTI)**

Slična su mišljenja izražena i u raspravi o poučavanju pripadnika mlade generacije o zbivanjima iz prošlosti putem školskih udžbenika, pri čemu se naglašavala važnost uspostavljanja općeg stava ili okvira unutar kojih bi se govorilo o ratnim događanjima.

Čije činjenice? To je problem. Gospođa je sama rekla, jedne godine u udžbeniku piše ovo, druge godine ono. Činjenica je ovo, ali činjenica je i ono. Čija činjenica? Tu je problem, što mi nemamo jedan generalni stav, i da nam to nitko više ne dira, tu je problem. **(SISAK)**

Što je bilo poslije Drugog svjetskog rata? Neki borci su bili pozitivni, neki negativni. To tako ne može biti. Ima istine o Domovinskom ratu, ali u globalu. Ne možete vi reći da je Domovinski rat bio mračna mrlja na hrvatskoj prošlosti. Ima načina u pozitivnom smislu učiti. Ima onih koji se bave edukacijom, koji se bave pedagogijom. **(SPLIT, OPĆA POPULACIJA)**

Trebamo učiti djecu da se za svakog Srbina ne kaže da je četnik. **(KNIN, ŽRTVE RATA SRPSKE NACIONALNOSTI)**

Tematski vrlo sličan set pitanja postavljen je u dionici istraživanja koja je realizirana metodom polustrukturiranih intervjua s istaknutim javnim osobama. Pokazalo se da intervjuirani kreatori javnoga mnijenja, za razliku od sudionika fokusnih grupa, imaju čvrsto izgrađene stavove te vrlo slično razumijevaju značenje pojma suočavanje s prošlošću. Ustanovljene razlike između pojedinih intervjuiranih javnih osoba više su rezultat različitog tumačenja nekih događaja iz nedavne hrvatske prošlosti, a manje se odnose na pridavanje različitih značenja tom i drugim pojmovima. Tako većina intervjuiranih javnih osoba procese suočavanja s prošlošću vrednuje pozitivno u smislu da ih smatraju potrebnim i bitnim za razvoj hrvatskog društva. Ostali o suočavanju s prošlošću imaju drukčije mišljenje. Primjerice, političar Ante Đapić te procese vidi kao suvišne i nepotrebne, a novinar Milan Ivkošić kao nešto što sprječava gledanje u budućnost.

Sljedeći dijelovi intervjua mogu poslužiti kao ilustracije različitih stavova o potrebi suočavanja s prošlošću u Hrvatskoj kao i primjeri naglašavanja različitih događaja i epizoda iz povijesti. Kako bi se poboljšao uvid u slojevitost razmišljanja o suočavanju s prošlošću te što vjernije prikazao odnos intervjuiranih javnih osoba koje utječu na javno mnijenje prema tom suočavanju, ovdje prenosimo poduže izvatke s napomenom da se cjeloviti intervjui nalaze na internetskim stranicama *Documente*.

ANTE ĐAPIĆ (POLITIČAR, HSP)

Nisam o tome nikada razmišljao na takav način, da bih mislio kako kao narod imamo ikakvih problema u novijoj prošlosti s kojima bismo se morali suočiti. Nacionalnu katarzu prošli smo '90. godine kada je akumulirana energija hrvatskog naroda provalila u jednom nezapamćenom povijesnom jedinstvu, kada je dio građana bio spreman dati sve za Hrvatsku, a drugi je nije bio spreman rušiti. Tu je prvi put postignut općenacionalni konsenzus. Ujedinila nas je velikosrpska politika Slobodana Miloševićeva. Dakle, kada govorimo o suočavanju s novijom hrvatskom prošlošću, možemo se suočiti s njom samo kroz teme koje smo maloprije raščlanjivali. [...] Kada se spomene suočavanje s prošlošću i pritom misli na hrvatsku državu ili naciju, onda to ima apriori negativnu konotaciju, da se moramo suočiti s nečim ružnim. Pojave koje su se zacijelo zbivale na marginama viteške, časne i pobjedonosne obrane nemaju veze s hrvatskom prošlošću, nego s pojedincima koji nisu bili dio politike, dio sustava, onoga što je hrvatski narod želio, mislio, osjećao. Svaki zločin je za osudu, pa tako i onaj koji se eventualno zbije na marginama. [...] Neke nevladine udruge pokušavaju nam nametnuti temu otvaranja prema prošlosti. Odbijam tezu da se moramo s nečim suočiti, jer je apsurdna. Hrvatski se narod nema što suočavati sa svojim činima i odlukom da stvori svoju državu. Pojedini incidenti posve su predimenzionirani i dio su kriminala s kojima se mora baviti hrvatsko pravosuđe.

MILAN IVKOŠIĆ (NOVINAR I KOLUMNIST, VEČERNJI LIST)

U dobrom dijelu javnosti postoji teza da bi se Hrvatska trebala suočiti s prošlošću, s Domovinskim ratom u kojem su i Hrvati pravili zločine. Međutim, toliko je nabujala količina tekstova i govora o hrvatskom zločinima da ja smatram da je potrebno jedno drugo suočavanje s prošlošću, a to je suočavanje Hrvatske sa svojom velikom pobjedom u Domovinskom ratu, sa svojim žrtvama. Ne kažem da treba zanemariti i zločine koji su Hrvati napravili, ali uglavnom se govori o hrvatskim zločinima, već godinama i godinama. [...] Mediji stvaraju sliku o prošlosti, ali ja mislim da je to suočavanje s prošlošću trebalo davno učiniti, možda prije pet, šest godina, možda i još prije. I prestati govoriti o zločinima u Domovinskom ratu, čak i o srpskim zločinima, o agresiji prestati govoriti. I o hrvatskim zločinima [...] Ja mislim da je već vrijeme da nam rat postane uspomena. Sve ovo o čemu mi govorimo vrti se oko nekih prava, suđenja.

To bi jednostavno trebalo prepustiti pravosuđu. [...] Ja mislim da je Hrvatskoj potrebno suočavanje s budućnošću. I vrijeme je da se prošlost prepusti prošlosti. [...] Kada se vi stalno suočavate s prošlošću i sa žrtvama Domovinskog rata, s ratnim zločinima i s jedne i druge strane, stalno živite u zarobljeništvu te prošlosti.

VESNA PUSIĆ (POLITIČARKA, HNS)

To je prepoznavanje nekih bitnih karakteristika, odrednica te prošlosti. [...] Uviđanja onoga u čemu smo se mi kao politička nacija, ljudi u Hrvatskoj, u čemu smo se postavili dobro, u čemu smo se postavili loše, što se iz toga da naučiti, i ono što je bitno koliko-toliko uspostaviti zdrave temelje za ići naprijed. [...] Mislim da je jednim dijelom već obavljeno, jednim dijelom će se događati na drugim razinama, suočavanje s prošlošću može ići kao dio prakticirajuće aktualne politike, to se nadam da smo obavili. A onda može ići kao dio različitih društvenih procesa, pa ako hoćete i povijesne analize, recimo rasprava oko obrazovnih programa koja su jednim dijelom suočavanja s prošlošću, repopulacija ili investiranje u pojedine, sada napuštene, dijelove Hrvatske.

MILORAD PUPOVAC (POLITIČAR, SDSS)

Prije svega, trebalo bi izaći iz prošlosti pa ćemo se imati s čime suočiti. [...] Mi imamo manje sadašnjosti nego što imamo prošlosti. Kao što smo u vrijeme komunizma više živjeli u budućnosti nego u sadašnjosti. Tako da u ovoj ideologiji, od početka 90-ih naovamo, ima više prošlosti nego sadašnjosti. Mi se moramo osloboditi prošlosti da bi se mogli suočiti. Moramo to odmaknuti od sebe. Moramo je učiniti prošlošću. S druge strane, moramo ono što nam se događalo u zadnjih desetak godina, koje u mnogo čemu još nije postalo prošlost, prestati proglašavati historijskim.

SANJA MODRIĆ (NOVINARKA, JUTARNJI LIST)

Iskreno, mene taj pojam iritira. [...] Zato što kada kažemo suočavanje s prošlošću, netko se s nečim treba suočiti, a to onda ispada da imamo nešto što smo osobno loše napravili. I ako idemo iz Ja pozicije, ja se nemam potrebu suočavati ni s čim. Mislim da sam bila dovoljno odgovorna za sve svoje postupke od '91. do sada i ne vidim razlog zašto bih se suočavala. [...] Možda je pametnije ili sretnije reći suočavanje s događanjima, uzrocima, posljedicama. [...] Naravno da je potrebno. [...] Mi se stalno vraćamo na Drugi svjetski rat jer su ostali neki repovi iz onoga rata. Neki kažu da je ovaj rat bio nastavak onoga rata. Ja ne bih voljela da se budući rat vodi zbog toga što se u ovom periodu nisu otvorila neka pitanja.

IVAN PŠENICA (SAVEZ UDRUGA OBITELJI NESTALIH U DOMOVINSKOM RATU)

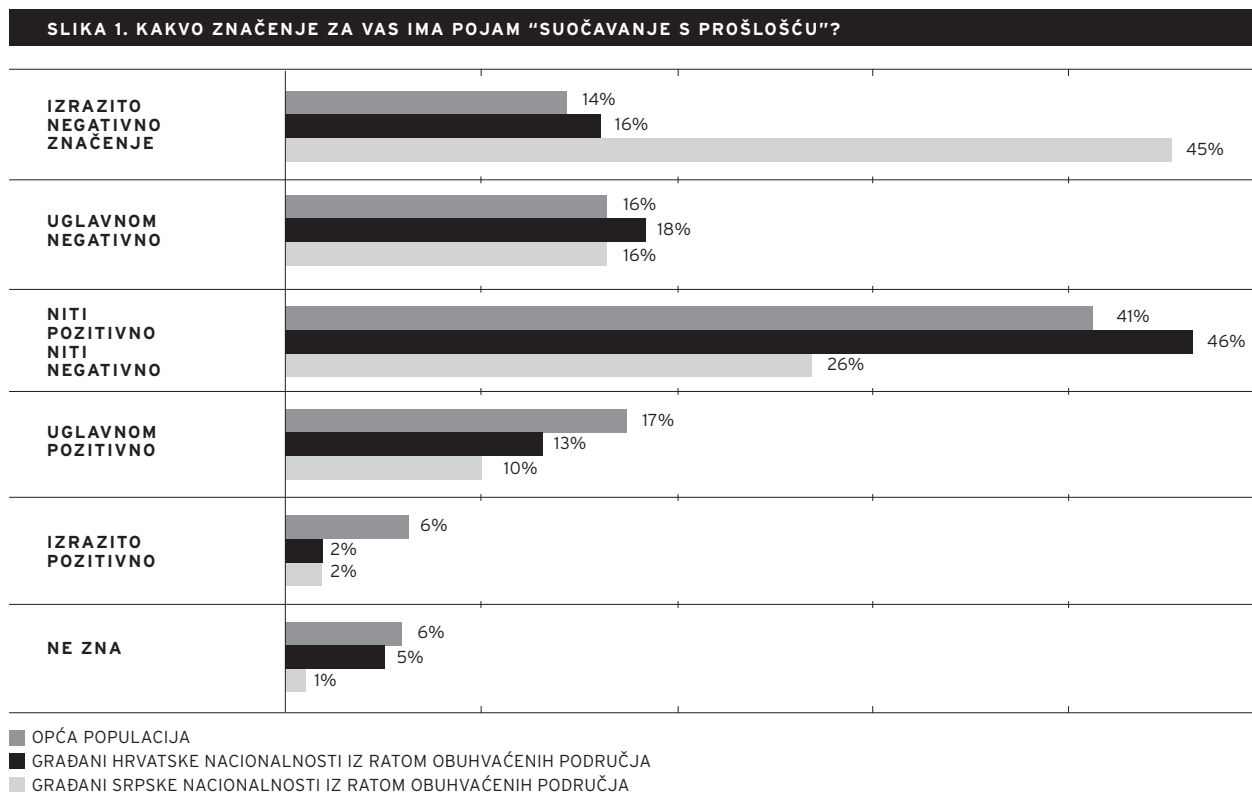
Suočavanje s prošlošću je to da pogledamo što se dogodilo. Ja govorim za prošlost koja nam se dogodila 1991. Treba svatko sa svoje strane pogledati koliko je pridonio. Ja osobno kao dragovoljac, branitelj i zatočenik srpskog logora mogu otvorenih očiju pogledati svakog prijatelja Srbina, a i neprijatelja. Činio sam samo ono što sam smatrao moralnim, što se smatralo potrebnim da bi se obranio moj dom, moja ulica, moj grad i moja Domovina i prema tome nikakvo zlo drugoj strani nisam činio niti želio činiti, kao i velika većina mojih suboraca.

JOSIP JURČEVIĆ (ZNANSTVENIK, INSTITUT IVO PILAR)

Suočavanje s prošlošću je prvenstveno objektivno sagledavanje toga što se dogodilo, i to od općeg konteksta i svih silnica i čimbenika koji su u tome sudjelovali do toga da se napravi hijerarhija važnosti aktera na razini institucija i na razini pojedinaca. A sve to se može u velikoj mjeri rekonstruirati raspoloživom znanstvenom metodologijom i izvorima. Za suočavanje s prošlošću prihvatljiva je jedino istina koja se temelji na objektivno utvrđenim činjenicama, a ne istine kakve netko sebi proizvoljno zamišlja ili konstruira, što se do sada uglavnom – i to ne slučajno – događalo. [...] U Hrvatskoj je svakako potrebno suočavanje s prošlošću, i to ne samo s nedavnom ratnom prošlošću, nego i s cijelom prošlošću proteklih stoljeće i pol od kada približno datiraju ozbiljniji počeci konstituiranja hrvatskog građanskog identiteta.

S obzirom na ustanovljenu polifoniju stavova i naglasaka prisutnih kod istaknutih javnih osoba koje pridonose demokratskom dijalogu o suočavanju s prošlošću u javnoj sferi, vrijedilo je ostvariti uvid u stavove i mišljenja hrvatskih građana o toj problematici. Imajući u vidu nalaze dobivene tijekom diskusija u fokusnim grupama, anketno je istraživanje ponajprije usmjereno na ispitivanje percepcije termina "suočavanje s prošlošću" u javnosti, s tim da su pitanja ispitanicima prethodno kontekstualizirana objašnjenjem da se pod time podrazumijevaju "proces razjašnjavanja nasilne prošlosti u nekom društvu, posebice ratnih zločina, na razini državnih institucija, društva u cjelini i pojedinaca".

Kako je prikazano na slici 1, za 30% ispitanika koji reprezentiraju opću populaciju, pojam "suočavanje s prošlošću" ima isključivo negativno ili uglavnom negativno značenje. Za samo 23% taj pojam ima izrazito pozitivno ili uglavnom pozitivno značenje. Registriran je razmjerno velik broj onih za koje pojam suočavanje s prošlošću nema ni pozitivno niti negativno značenje što upućuje na slabu upoznatost građana s tim konceptom.

Promatranjem odgovora ispitanika iz dviju ciljnih skupina, mogu se uočiti statistički značajne razlike: ispitanicima srpske nacionalnosti iz ratom pogođenih područja pojam suočavanje s prošlošću znatno češće (ukupno 61%) ima negativno značenje nego ispitanicima iz opće populacije (ukupno 20%), ali i anketiranim Hrvatima iz ratom zahvaćenih područja (ukupno 34%). Također su uočene razlike i u percepciji toga pojma unutar iste etničke skupine (tablica 3), pa su tako ispitanici srpske nacionalnosti iz Podunavlja pozitivnije shvaćali taj pojam u odnosu na Srbe s područja zahvaćenih Olujom i Bljeskom. Jednako tako Hrvati iz ratnih područja zahvaćenih operacijama Bljesak i Oluja taj su termin doživljavali pozitivnije nego Hrvati iz ostalih dijelova Hrvatske.

TABLICA 2. KAKVO ZNAČENJE ZA VAS IMA POJAM "SUOČAVANJE S PROŠLOŠĆU"? (PROSJEK PREMA NACIONALNOSTI)

SKALA OD 1 "IZRAZITO NEGATIVNO ZNAČENJE" DO 5 "IZRAZITO POZITIVNO ZNAČENJE"		PROSJEK
OPĆA POPULACIJA		2,85
NACIONALNOST	HRVATI	2,82
	SRBI	2,06
	OSTALI	3,21

IZ ANALIZE SU ISKLJUČENI ISPITANICI KOJI SU ODGOVORILI "NE ZNAM"

TABLICA 3. KAKVO ZNAČENJE ZA VAS IMA POJAM "SUOČAVANJE S PROŠLOŠĆU"? (PROSJEK UNUTAR ISTE ETNIČKE SKUPINE)

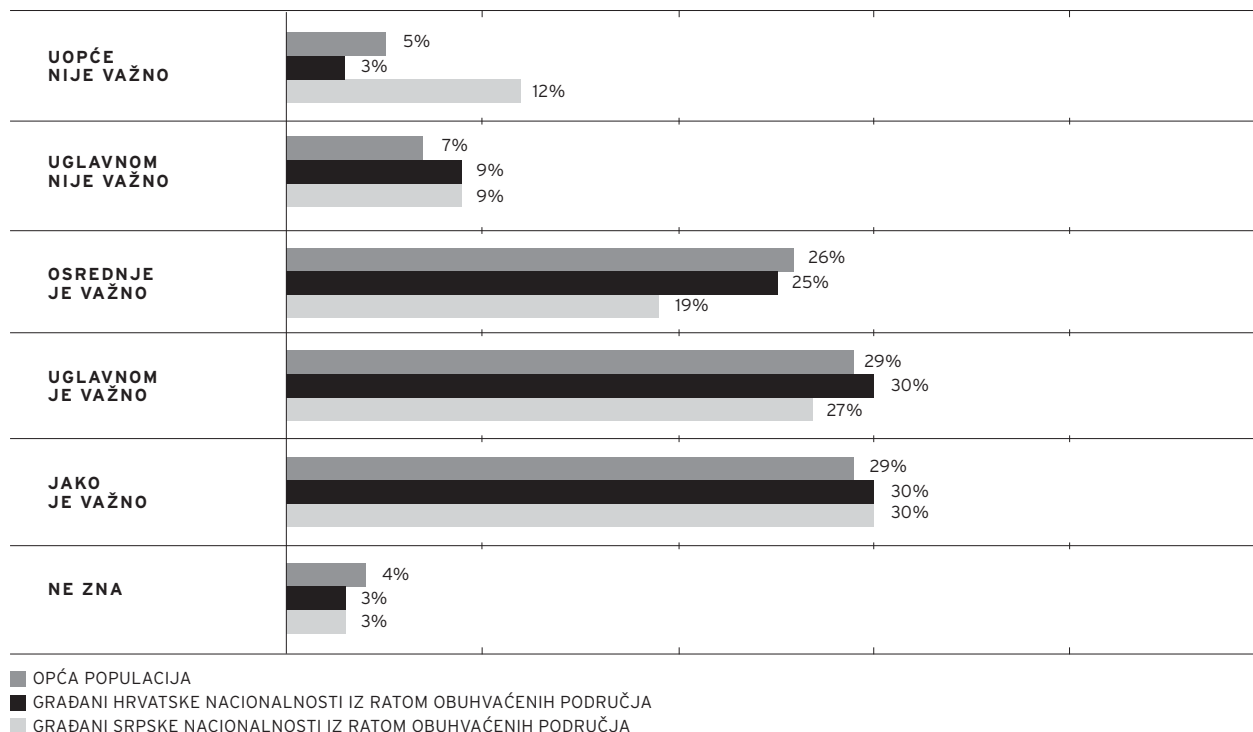
SKALA OD 1 "IZRAZITO NEGATIVNO ZNAČENJE" DO 5 "IZRAZITO POZITIVNO ZNAČENJE"		PROSJEK
OPĆA POPULACIJA		2,85
USPOREDBA UNUTAR ISPITANIKA SRPSKE NACIONALNOSTI	GRAĐANI SRPSKE NACIONALNOSTI IZ PODUNAVLJA	2,46
	GRAĐANI SRPSKE NACIONALNOSTI S PODRUČJA OBUHVAĆENIH BLJESKOM I OLUJOM	1,67
USPOREDBA UNUTAR ISPITANIKA HRVATSKE NACIONALNOSTI	GRAĐANI HRVATSKE NACIONALNOSTI IZ RATOM OBUHVAĆENIH PODRUČJA	2,66
	GRAĐANI HRVATSKE NACIONALNOSTI S PODRUČJA ZAHVAĆENIH BLJESKOM I OLUJOM	2,91

IZ ANALIZE SU ISKLJUČENI ISPITANICI KOJI SU ODGOVORILI "NE ZNAM"

Ti rezultati upozoravaju kako građani pojam "suočavanje s prošlošću" gledaju ponajprije na osnovi svojega iskustva rata te slijedom ishoda rata. Na pitanja otvorenoga tipa "Zbog čega pojam 'suočavanje s prošlošću' za Vas ima negativno/pozitivno značenje?" najveći dio onih koji su pojmu pridavali negativno značenje naveo je odgovore vezane za rat te ljudske i materijalne gubitke, dok su oni koji su tom pojmu pridavali pozitivno značenje navodili općenite, načelne odgovore poput "da se raščisti", "zbog povijesti" i dr. Također, kao razlog pridavanju negativnog značenja velik broj anketiranih Srba je u odgovorima posebno izdvajao izbjeglištvo što nam ujedno nudi i djelomično objašnjenje zbog čega Srbi iz Podunavlja pozitivnije percipiraju taj pojam od Srba iz područja zahvaćenih akcijama Bljesak i Oluja. Za razliku od toga, kako je vidljivo iz tablice 3, Hrvati s područja zahvaćenih Bljeskom i Olujom percipirali su taj pojam pozitivnije od ostalih što može sugerirati snagu utjecaja konačnoga ishoda rata. Naime za tu su populaciju operacije Bljesak i Oluja u određenoj mjeri mogle imati funkciju prisvajanja i *zatvaranja iskustva* iz prošlosti pri čemu je nedvosmisleni završetak znatno ublažio negativna ratna sjećanja. Takav je završetak za Hrvate s tih područja imao izravan osloboditeljski i slavljenički karakter. Za razliku od njih, Hrvati iz Podunavlja nisu imali jasnu prekratnicu koja bi im omogućila razdvajanje ratnog i postratnog životnog i vremenskog razdoblja.

Unatoč činjenici da suočavanje s prošlošću kod anketiranih ima više negativno nego pozitivno značenje, taj su proces oni ipak smatrali važnim za održanje mira u Hrvatskoj (slika 2). Više od polovine građana suočavanje s prošlošću ocijenilo je važnim, za samo ukupno 12% to suočavanje (uopće ili uglavnom) nije bilo važno, a 26% ih je odgovorilo kako je ta važnost osrednja. Pri tome nisu uočene statistički značajne razlike s obzirom na ciljane skupine. No anketirani građani Istre, Primorja i Gorskog kotara dali su statistički značajno veće ocjene važnosti suočavanja s prošlošću od građana iz drugih dijelova Hrvatske, kao što je slučaj i sa starijim građanima (stariji od 60 godina) u odnosu na mlađe.

SLIKA 2. KOLIKO JE, PREMA VAŠEM MIŠLJENJU, SUOČAVANJE S PROŠLOŠĆU U HRVATSKOJ VAŽNO ZA ODRŽAVANJE MIRA U HRVATSKOJ?

Slično su građani ocijenili i važnost suočavanja s prošlošću za održanje mira u regiji. Tako je ukupno 59% iz općega uzorka to suočavanje ocijenilo jako važnim ili uglavnom važnim, dok se samo ukupno 11% izjasnilo kako to suočavanje uglavnom nije važno ili uopće nije važno za održanje mira u regiji. Na ovom su pitanju ustanovljene iste razlike s obzirom na dob kao i u pitanju važnosti za mir u Hrvatskoj, a prisutne su i razlike između građana iz urbanih i građana iz ruralnih dijelova zemlje, pri čemu su posljednji suočavanje s prošlošću ocijenili manje važnim od stanovnika gradova.

Unutar ovoga tematskog bloka nastojalo se utvrditi i u kojoj su mjeri ispitanici upoznati s različitim aktivnostima koje čine sastavni dio rada na prošlosti (tablica 4). Sa svim su prezentiranim aktivnostima ispitanici u pravilu upoznati te ih većina smatra kako one čine sastavni dio suočavanja s prošlošću. Jedina je iznimka lustracija za koju gotovo polovica (49%) uopće nije čula. Najviše je ispitanika u proces suočavanja s prošlošću uvrstila istrage i suđenja (84%), te prikupljanje dokumentacije (83%). Nešto manji postotak ispitanika (oko 80%) među aktivnosti koje spadaju u proces suočavanja s prošlošću uključio je i odštete obiteljima žrtava, stradalnika i sudionika rata, utvrđivanje političke odgovornosti pojedinih dužnosnika i institucija za stvaranje atmosfere u kojoj su bili mogući ratnih zločina, te postavljanje spomen-obilježja. S druge strane, organiziranje komemoracija kao i komisije za istinu i pomirenje kao dio suočavanja s prošlošću prepoznalo je 65% odnosno 61% anketiranih. Općenito vrlo mali broj ispitanih građana (uglavnom do 10%) navedene aktivnosti nije smatrao sastavnim dijelom suočavanja s prošlošću.

TABLICA 4. MOLIM VAS DA MI ZA SVAKU OD SLJEDEĆIH AKTIVNOSTI KAŽETE JESTE LI ČULI ZA NJU TE AKO JESTE, PRIPADA LI ONA U SUOČAVANJE S PROŠLOŠĆU ILI NE?

	SPADA U SUOČAVANJE S PROŠLOŠĆU	NE SPADA U SUOČAVANJE S PROŠLOŠĆU	ČUO JE ALI NE ZNA DA LI SPADA U SUOČAVANJE S PROŠLOŠĆU	NIJE ČUO
ISTRAGE I SUĐENJA ZA RATNE ZLOČINE KAKO BI SE UTVRDILA KAZNENA ODGOVORNOST	84%	7%	7%	3%
PRIKUPLJANJE DOKUMENTACIJE I SVJEDOČANSTAVA O ČINJENICAMA	83%	7%	7%	3%
ODŠTETE OBITELJIMA ŽRTAVA, STRADALNICIMA I SUDIONICIMA RATA	79%	10%	8%	3%
UTVRĐIVANJE POLITIČKE ODGOVORNOSTI POJEDINIH DUŽNOSNIKA I INSTITUCIJA ZA STVARANJE ATMOSFERE U KOJOJ SU BILI MOGUĆI RATNI ZLOČINI	78%	9%	8%	4%
POSTAVLJANJE SPOMEN-OBILJEŽJA	76%	11%	9%	3%
SUSTAVNO PRIKUPLJANJE OSOBNIH SJEĆANJA NA RAT	72%	13%	10%	6%
ORGANIZIRANJE KOMEMORACIJA	65%	16%	12%	7%
KOMISIJE ZA ISTINU I POMIRENJE	61%	13%	12%	15%
LUSTRACIJA	34%	8%	9%	49%

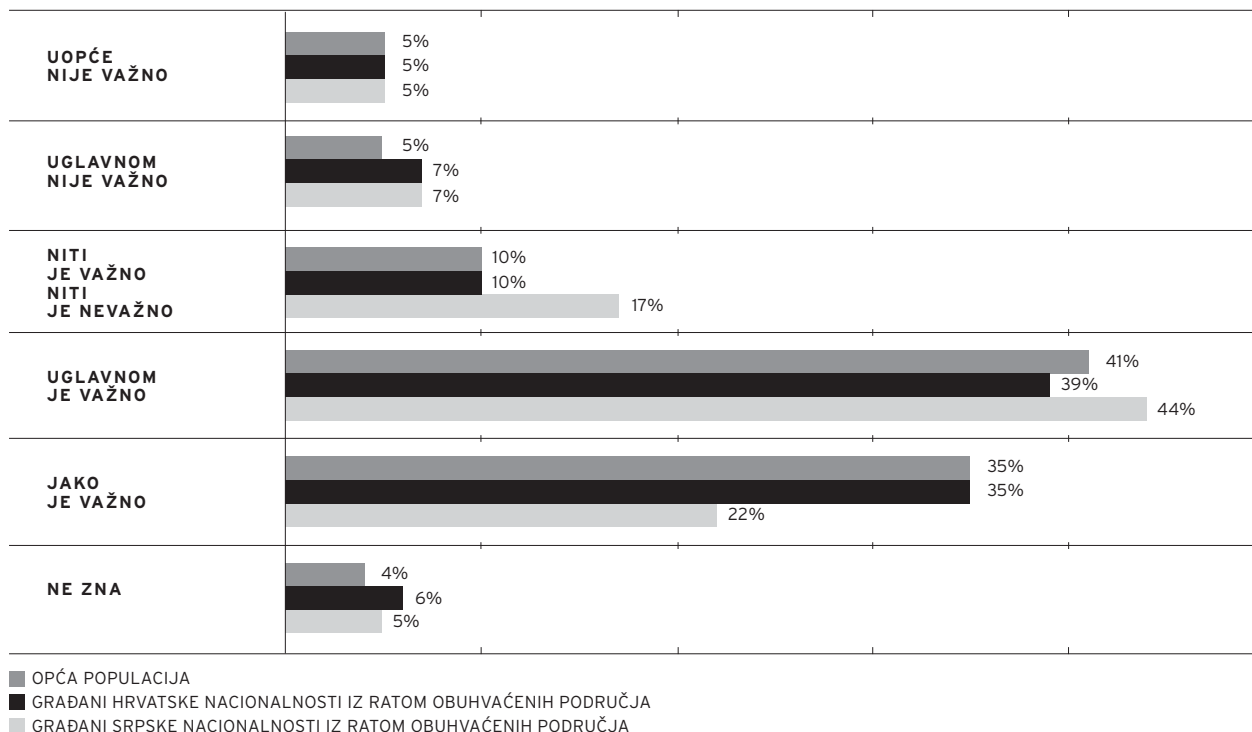
SAMO ISPITANICI IZ OPĆE POPULACIJE. MOGUĆA ODSTUPANJA OD UKUPNIH POSTOTAKA KOD OVIH I SVIH SLJEDEĆIH REZULTATA POSLJEDICA SU ZAOKRUŽIVANJA.

Analiza odgovora ispitanika s obzirom na njihovu etničku pripadnost (ciljne skupine) sugerira kako se oni međusobno uglavnom ne razlikuju znatnije u ocjenama aktivnosti suočavanja s prošlošću. Jedine su znatnije razlike uočene u vezi s odštetama, organiziranjima komemoracija te postavljanjem spomen-obilježja, pri čemu Hrvati iz ratom zahvaćenih područja, u odnosu na Srbe, u većem broju smatraju da su te aktivnosti sastavni dio procesa suočavanja s prošlošću. Te razlike ne treba objašnjavati nekom većom upoznatošću Hrvata s tim aktivnostima, budući da su podizanje spomenika, komemoracije i odštete svakako građanima puno bliže nego utvrđivanje političke odgovornosti. Uvjetovanost tih razlika ponajprije bi valjalo tražiti u dosadašnjoj praksi suočavanja s prošlošću u Hrvatskoj i percepciji Srba o realnoj mogućnosti za ostvarivanje svake od tih aktivnosti. Dosadašnji pokušaji podizanja spomenika i komemoracija srpskih civilnih žrtava rata u Hrvatskoj redovito su izazivali kontroverze u javnosti kao i protivljenje lokalnoga hrvatskog stanovništva. S druge strane, aktivnosti kojima su se obilježavale hrvatske žrtve drugačije su od hrvatskih građana percipirali građani srpske nacionalnosti koji su te aktivnosti vjerojatno smatrali više političkima nego usko vezanima za proces prorade prošlosti.

S obzirom na druge socio-demografske karakteristike ispitanika vrijede općenite razlike za većinu ponuđenih aktivnosti: češće svrstavanje aktivnosti pod proces suočavanja s prošlošću primijećeno je kod obrazovnijih i mlađih anketiranih kao i stanovnika gradova. Također, nisu ustanovljene značajne razlike u percepciji tih aktivnosti s obzirom na pozitivan odnosno negativan stav građana o samom pojmu "suočavanje s prošlošću", s tim da su oni ispitanici koji su bili ravnodušni spram tog pojma u manjoj mjeri ponuđene aktivnosti svrstavali pod proces suočavanja s prošlošću. To je u skladu s prethodno iznesenom pretpostavkom da se iza ravnodušnosti zapravo krije slaba upoznatost sa značenjem te sintagme.

Na poslijetku, istraživanje je pokazalo da je za izrazitu većinu ispitanika, to jest za njih ukupno 76%, poimenično utvrđivanje imena i okolnosti stradavanja žrtava i stradalnika s obje strane jako ili uglavnom važno za proces suočavanja s prošlošću. S tim u vezi utvrđene su razlike između građana hrvatske nacionalnosti: oni koji nemaju izravnih osobnih ratnih iskustva poimenično utvrđivanje imena i okolnosti stradavanja smatrali su manje važnim od ispitanika koji su bili ranjeni ili im je stradao netko iz uže obitelji.

SLIKA 3. KOLIKO JE VAŽNO POIMENIČNO UTVRĐIVANJE IMENA I OKOLNOSTI STRADANJA ŽRTAVA I STRADALNIKA S OBIJU STRANA ZA SUOČAVANJE S PROŠLOŠĆU?

KOMENTAR

Rezultati istraživanja vezani za percepciju važnosti i potrebe suočavanja s prošlošću dali su početni pregled pretežno načelnih stavova i mišljenja građana, na osnovi čega su otvorena neka dodatna pitanja. Jedan od osnovnih nalaza u ovom tematskom dijelu istraživanja, koji je važan za sve aktere koji se zanimaju za procese prerade prošlosti, jest podatak da je sintagma suočavanje s prošlošću građanima prilično nejasna. Usprkos tome što je ona posljednjih godina često korištena u javnoj sferi, pokazalo se da velik broj građana ne razumije u potpunosti tu sintagmu i osnovna obilježja procesa koji ona označava. Problem je djelomice i u činjenici da taj naziv objedinjuje različite aktivnosti na različitim razinama (od društvenih institucija do obitelji i pojedinaca) pa se može koristiti od aktera koji često imaju suprotstavljene političke orijentacije, kao što se može koristiti i neovisno o različitosti tumačenja prošlih događaja. Dakle, trebalo bi imati na umu da je suočavanje s prošlošću pojam koji se može upotrebljavati unutar uskog kruga ljudi, ali da nije jednoznačno prihvaćen u javnosti. Kod velikog broja građana on priziva negativno značenje, pri čemu su građani suočavanje s prošlošću skloni gledati iz vlastite perspektive i ratnih događaja koji su imali izravne negativne posljedice na njihov život. Oni koji su ga pak ocijenili pozitivno, bili su skloniji stavljati naglasak na one procese suočavanja s prošlošću koji se primarno odnose na opću društvenu razinu. Osobna perspektiva kao i vlastita energija i emocionalni troškovi koje zahtijeva taj proces pokazali su se dakle bitnim faktorom u ocjenjivanju pozitivnog ili negativnog značenja toga pojma, pri čemu valja istaknuti da su neovisno o zahtjevima koje bi suočavanje s prošlošću moglo stavljati spram njih osobno ispitani građani ocjenjivali da je to suočavanje važno za budući mir u Hrvatskoj i u regiji.

Nadalje, razlike koje su uočene između građana iz područja zahvaćenih Olujom i Bljeskom te područja koje je obuhvaćeno procesom mirne reintegracije, kao i razlike i među Srbima i među Hrvatima, otvorile su pitanja koja zahtijevaju dodatna istraživanja o utjecaju načina rješavanja sukoba na cjelokupni odnos spram (ratne) prošlosti. Pri tome bi valjalo pokušati

razgraničiti subjektivnu i objektivnu razinu viktimizacije odnosno postavlja se pitanje koliko su razlike određene vlastitim negativnim iskustvima, a koliko su negativna iskustva mogla biti (individualno i kolektivno) oblikovana jednoznačno obilježenim završetkom rata. Slijedom toga, otvara se pitanje: koje sve posljedice na građane i njihov odnos spram prošlosti mogu imati procesi koji destabiliziraju nastale kognitivne okvire unutar kojih su se prošli događaji tumačili te u kojoj mjeri su suđenja za ratne zločine u suprotnosti sa sadržajem prethodno izgrađenih okvira. Pokušaji nalaženja odgovora na neka od tih pitanja prezentirani su u sljedećim poglavljima i rezultatima istraživanja.

2. ŽRTVE RATA

U različitim se dionicama ovoga istraživanja ispitivala percepcija žrtava rata, to jest načini na koje građani i istaknute javne osobe sagledavaju i definiraju žrtve te koju vrstu podrške bi po mišljenju građana žrtve danas trebale imati.

Jedan od općenitih problema u sferi istraživanja žrtava rata je u različitom shvaćanju i korištenju koncepta žrtve ne samo između znanstvenih i izvanznanstvenih krugova nego i između pojedinih znanstvenih disciplina te različitih društvenih sustava. Tako se može koristiti pravna definicija žrtve (rata) istaknuta u međunarodnim konvencijama, zakonima i statutima sudova za ratne zločine; moguće je prikloniti se nekom od pristupa unutar viktimologije; može se usvojiti socio-kulturološki pristup u kojemu žrtva nije samo tehnički pojam i vrijednosno neutralna kategorija, već je to znatno socijalno konstruirana kategorija, često ispunjena moralnim značenjem. Tako u pregledu viktimoloških podataka vezanih za rat u Hrvatskoj Ksenija Turković navodi da se "na početku bilo kojeg istraživanja mora usvojiti činjenica da ne postoji apsolutni koncept ratne viktimizacije sa zatvorenim podjelom. Podjela ratne viktimizacije je stvar dogovora i do određenog stupnja se može razlikovati od stvarnog sukoba" (Turković, 2002: 203). Usvajajući viktimološki pristup, autorica navodi nekoliko razloga zbog kojih je teško ustanoviti jasne i konačne oblike viktimizacije: prvo, zbog mnogobrojnih različitih oblika uslijed kojih ljudi pate u ratu; drugo, nije svaka viktimizacija u ratu nastala i uslijed rata; treće, uvijek postoje preklapanja različitih oblika viktimizacije kao na primjer progono i gubitak članova obitelji; četvrto, teško je odrediti početak i kraj rata kao i ustanoviti u kojoj mjeri se određene patnje nakon rata mogu smatrati sastavnim dijelom samoga rata kao što je, na primjer, često slučaj s posttraumatskim stresnim poremećajem (Turković, 2002).

Ovo se istraživanje znatno temelji na shvaćanju žrtve i viktimizacije kako ga je definirala Ksenija Turković (2002), a kojega su u svojem komparativnom istraživanju žrtava rata preuzeli, u ponešto modificiranoj verziji, Kiza i suradnici (2006).⁹⁷ Prema tom shvaćanju, viktimizacija je neželjeni napad na tijelo žrtve koji rezultira povredom uključujući tjelesnu ili psihičku povredu, finacijski gubitak, emocionalnu patnju, uništenje temeljnih vrijednosti, narušavanje temeljnih prava i destabilizaciju društvenog sustava. Nadalje, ratna je viktimizacija ona koja je uzrokovana ratom ili dolazi kao posljedica rata, što znači da je rat dominantni ili jedan od značajnih čimbenika bez kojega do viktimizacije ne bi došlo; rat je uzrok povećanja vjerojatnosti viktimizacije koja se mogla dogoditi i bez njega, ali ne u tako velikoj mjeri. Isto tako, žrtve rata su osobe, skupine, zajednice i društva koji su trpjeli štetu ili gubitak uslijed ratne viktimizacije (Turković, 2002; Kiza i sur., 2006).

Kako se može primijetiti, to je prilično široko određenje žrtava rata unutar kojega se mogu razlikovati žrtve u užem i u širem smislu. Prva bi kategorija uključivala ubijene, ranjene, mučene, nestale i zatočene osobe, te prognane i izbjegle, i slično, dok bi druga, šira kategorija, sadržavala osobe kojima su uskraćivana temeljna prava, pate od stresa, uslijed su rata izgubile posao itd. (Turković, 2002). Prednost takvoga određenja žrtava rata je prvenstveno u tome da su njime obuhvaćene kategorije koje se u drugim definicijama često izostavljaju, a koje se u hrvatskoj javnosti ipak mogu percipirati kao žrtve, zbog čega ih je trebalo uključiti u okvire ovoga istraživanja. Primjerice, to je slučaj s osobama koje su svjesno, svojom voljom i aktivno sudjelovale u borbama, zbog čega se često izostavljaju iz uže kategorije žrtava te se ne smatraju nevinim žrtvama. U hrvatskom jeziku i u nekim kategorizacijama takvo se razlikovanje kategorija žrtava može naći, na primjer, u pojmovima "žrtva" i "stradalnik" pri čemu se pod potonjim podrazumijevaju žrtve rata koje su aktivno sudjelovale u oružanom sukobu (Graovac, 2006). Valja imati na umu kako se status žrtava može dodatno ograničavati s obzirom na niz daljnjih kriterija u različitim podjelama, pa se tako katkad razlikuju žrtve koje su posredno pridonijele počinjenju nekog zločina⁹⁸ ili osobe koje su osumnjičene da su počinile zločin, ali koje postaju žrtvama uslijed kasnijeg mučenja. Usvajanje široke definicije žrtve, prema tome, omogućuje da se u istraživanju obuhvate različita shvaćanja. Osim toga, ovako postavljena široka definicija je važna i iz razloga što se status žrtve može priznati i neizravnim žrtvama kao što su članovi obitelji, osobe koje pate od sekundarnog posttraumatskog stresnog poremećaja, te se također omogućuje priznavanje nasljeđivanja traume pri čemu se može govoriti o drugoj generaciji žrtava.

97 Ta je definicija znatno uskladena s okvirima zacrtanima u Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power (1985).

98 Na primjer, građani srpske nacionalnosti koji su preživjeli granatiranja u vukovarskim podrumima zajedno s Hrvatima i čiji članovi obitelji su često stradali kao civilne žrtve od granata, ali su nakon pada Vukovara i izlaska iz podruma neki od njih prokazivali Hrvate (o tome vidjeti u dokumentarnom filmu "Vukovar – posljednji rez" autora Janka Baljka i Drage Hedla, produkcija B92, iz 2006. godine).

Cilj ovoga istraživanja nije ustanoviti koje su sve skupine građana bile žrtve rata u Hrvatskoj pa stoga ni pristup istraživanja nije primarno viktimološki. Cilj je u tom smislu ponajprije istražiti na koji način građani Hrvatske shvaćaju žrtve rata te kojim je žrtvama odnosno kategorijama građana priznat status žrtve u javnoj sferi. Iz toga je razloga korišten i socio-kulturološki pristup koji uz ostalo omogućuje da se pokuša ustanoviti kako građani rangiraju žrtve, što ne bi bilo izvedivo kad bi taj koncept bio potpuno vrijednosno neutralan. Stoga su u istraživanju postavljena pitanja o “najvećim žrtavama” i “prvenstvenim žrtvama” što je neopravdano iz viktimološke perspektive, ali s obzirom da su ta pitanja prisutna u javnosti, za to vezane stavove i mišljenja bilo je korisno ispitati.

Nastojalo se istražiti koliko je percepcija o žrtvama vezana za poznavanje činjenica poput broja stradalih, te u tom sklopu je li okolnost brojnosti (žrtava) za građane odlučujući faktor u priznavanju statusa žrtve. S tim pitanjem povezani su dodatni problemi koji se tiču ustanovljavanja broja smrtno stradalih i nestalih osoba u ratu u Hrvatskoj. Iako je u prethodnom poglavlju prezentirano kako anketirani građani pitanje utvrđivanja imena smrtno stradalih smatraju vrlo važnim za ukupni proces suočavanja s prošlošću, činjenica je da se tim podacima još uvijek manipulira te da sasvim precizan broj smrtno stradalih u ratu koji bi se temeljio na poimeničnom popisu još uvijek ne postoji. To vrijedi za žrtve koje su stradale na hrvatskoj strani rata, ali i još više za žrtve na srpskoj strani. Prema nekim procjenama, na obje strane u ratu u Hrvatskoj poginulo je ukupno 23 000 – 24 000 ljudi, a od toga oko 15 000 na hrvatskoj i 6000 – 7000 na srpskoj strani (Žunec, 2007).⁹⁹ Broj nestalih se posljednjih godina smanjivao uslijed pronalazaka novih masovnih grobnica i identifikacije tijela, pa se u 2006. godini u Hrvatskoj još uvijek nestalima smatralo 1140 osoba čije su obitelji pokrenule traženje pri Uredu za zatočene i nestale Ministarstva obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti, te još 915 osoba prema podacima Međunarodnog odbora Crvenog križa (Izvešće o traženju zatočenih i nestalih osoba, 2006). Za nestale sa srpske strane katkad se u javnosti koristi i brojka od 2500 nestalih osoba, no metodologija ustanovljavanja toga broja nije poznata.

Kako se pokazali rezultati ovoga istraživanja, nepostojanje jasnih i preciznih podataka o žrtvama i okolnostima stradavanja te za to vezana zbrka imaju posve konkretne posljedice u smislu izrazito loše informiranosti građana o broju žrtava rata u Hrvatskoj.

PERCEPCIJA ŽRTAVA RATA

Tijekom diskusija u fokusnim grupama sudionici su često na općenita pitanja o žrtvama rata izražavali stav kako su svi žrtve, i to najčešće riječima: *svi od djece do staraca* ili jednostavno – *svi*. Takav rezultat ne treba interpretirati ocjenom prema kojoj ondje gdje su svi žrtve nitko nije žrtva, prema analogiji na poznatu argumentaciju Hannah Arendt o krivnji (Arendt, 2003a), nego ponajprije objašnjenjem kako je u nas raširena percepcija o ratu kao društvenom fenomenu koji utječe na sva područja života¹⁰⁰ pa su stoga i životi svih građana (bili) ovako ili onako dodirnuti ratom. Ovakvo objašnjenje potkrepljuju sljedeće izjave sudionika u fokusnim grupama:

Stradavaju mladi ljudi jer se s njima moglo najviše manipulirati. (PULA, STARIJI)

Imate i puno radnika. Ostali su ljudi bez posla. To su sve stradalnici. Neke vrste. Netko tko je imao posao i dobro radio, ostao je bez posla. To je isto posljedica toga rata. (PULA, STARI)

Mislim da je u ovom ratu svatko tko je bio pošten gubitnik. (PULA, MLADI)

⁹⁹ Valja imati na umu da su proteklih godina različiti autori i institucije navodile različite procjene broja žrtava rata u Hrvatskoj. Kratki pregled izvora daje Žunec (2007.), pri čemu uspoređujući različite izvore iznosi procjenu da je na hrvatskoj strani poginulo 14.520 osoba (7.850 vojnika i policajaca te 6.670 civila). Za srpsku stranu Žunec koristi brojku od 6.780 (4.324 vojnih osoba te 2.344 civila) žrtava toga rata, koja se temelji na procjeni različitih izvora uključivo one udruge “Veritas” koja daje iscrpne, iako u mnogo čemu sporne, podatke. Tako se na primjer u popisu *Veritasa* za srpsku stranu poginuli i nestali navode zbirno te se isto tako uzimaju u obzir samo osobe koje su iz Hrvatske, a ne i one koje su poginule u Hrvatskoj ali su došle iz Srbije i Crne Gore. Broj posljednjih se procjenjuje na oko 2.000 (Žunec, 2007.).

¹⁰⁰ Povezano s time, moguće je u sociološkom rakursu motriti rat kao totalni društveni fenomen. Prema konceptu kojega je inaugurirao francuski sociolog Marcel Mauss, a razradio Georges Gurvitch, totalni društveni fenomen je pojava koja ima svoj zatvoren i strukturiran društveni svijet, te koja se reproducira na različitim razinama – kadrovskoj, ekonomskoj, kulturnoj, prostornoj i drugima (Gurvitch, 1966.).

Tek na osnovi tako postavljenih okvira sudionici fokusnih grupa podijelili su žrtve na civilne i vojne, pri čemu se posebno isticala kategorija žrtava koje su izravno stradale. Tako su se najčešće isticali: *civili, vojska, poginuli, mrtvi, invalidi, djeca iz Vukovara, branitelji*, ali i *prognanici, izbjeglice, čovjek bez doma, stradalnici koji su trpjeli usput* i slično. Posebno učestalo upotrebljavane sintagme su *djeca žrtve rata, žene i starci, stari i nemoćni, te nevini civili*. Uz te žrtve, u diskusijama su intervjuirani redovito uz izravne žrtve navodili i njihove obitelji, čime su pokazivali kako prepoznaju i priznaju viktimizaciju neizravnih žrtava:

Hrvati branitelji i njihove obitelji. **(PULA, STARIJI)**

Ljudi koji su sudjelovali u ratu, njihove obitelji, njihova djeca, ljudi koji su se borili sa strane, mora biti netko u pozadini.

(PULA, STARIJI)

Svi koji su izgubili život i njihove obitelji. **(KNIN, ŽRTVE RATA SRPSKE NACIONALNOSTI)**

Takvo shvaćanje žrtava naročito je važno s obzirom da je neizravnim ili posrednim žrtvama često uskraćeno javno priznanje patnje zato što nisu osobno bile suočene s počiniteljem (Ashplant i sur., 2000), iako se pokazalo kako gubitak člana obitelji često ostavlja teže posljedice na preživjele nego različite vrste nasilja kojima su sami bili izloženi (Kiza i sur., 2006). Nadalje, jedan od zanimljivih nalaza iz fokusnih grupa je i borba za vlastiti status žrtve kroz naglašavanje određene kategorije kojoj sam ispitanik pripada, kao i promatranje problema kroz vlastita iskustva rata. To se znatno naslanja na rezultate nekih drugih istraživanja provedenih među žrtvama koja su pokazala kako većina ispitanika nastoji vlastitu patnju ocijeniti ocjenom najvećega mogućeg intenziteta.¹⁰¹ Tako sudionici diskusije srpske nacionalnosti iz Vukovara ratne žrtve razlikuju po sljedećim kategorijama načina stradavanja: *ubijeni, stradali od granate, odvođeni, prognani* i dr., a Srbi u Kninu vide sebe kao žrtve političkih elita, tragičnih okolnosti, kao i politike Slobodana Miloševića:

Srbi koji su živjeli na području bivše Krajine najveće su žrtve u ovom ratu, mnogi od njih izgubili su živote. Prema tome, najveće žrtve ovog rata su Srbi koji su živjeli u Hrvatskoj. **(KNIN, ŽRTVE RATA SRPSKE NACIONALNOSTI)**

Intervjuirani su često navodili osobna iskustva iz rata, te govorili iz lokalne perspektive pri čemu su isticali posljedice rata koje su oni osobno pretrpjeli:

(S)vi oni koji su živjeli na ovom području. **(KNIN, ŽRTVE SRPSKE NACIONALNOSTI)**

Mojem djetetu koje je bježalo u sklonište tako su se tresle ruke da nije mogao otključati vrata. To su djeca [žrtve]. Moja žena, a tu sad govorim o svim ženama, moja žena koja je radila i odjednom granata... tukle su granate. Ona je isto žrtva. Moj kolega koji je radio u željezari isto tako. Moja punica i punac koji su bili doma, granata im je pukla na metar, oni su se zblesirali, popadali u nesvijest... Ne govorim samo o fizičkim, odnosno o tjelesnim, to se zna. Ako govorim o traumama, u Sisku nema tko ih nije doživio. Netko ga [rat] je doživio malo jače, neko malo slabije. Netko je dobio alergiju, otišli živci, netko je obolio od stresa. **(SISAK)**

Mi smo psihički lipo propatili do toga 18. 3. '93. [datum kada im je omogućen izlazak iz Krajine] da sve to što si tada doživio, svi ti stresovi su izašli, recimo, meni osobno, konkretno, tek '96. kad sam došla kući, kad sam počela raditi, kad sam se malo u stanu ustabilila... onda je psihički obolio svekar, '96. je umro, meni je proradila štitnjača, muž je počeo od tada, već od '93. pušiti... tri kutije cigareta mu nisu dovoljne ni dandanas, moja djeca su sve to isto s nama proživljavali... konkretno, u mojoj obitelji psihički smo propatili svi. **(KNIN, ŽRTVE RATA HRVATSKE NACIONALNOSTI)**

101 Pregled različitih istraživanja izložili su Kiza i suradnici (2006), a njihovo je istraživanje provedeno na žrtvama jedanaest zemalja uključujući i Hrvatsku.

A žrtve su i oni kojima je materijalno nestalo. **(KNIN, ŽRTVE RATA HRVATSKE NACIONALNOSTI)**

Sudionici hrvatske nacionalnosti rjeđe su u diskusijama spominjali Srbe u kontekstu govora o žrtvama ili su ih spominjali pretežno na uopćenoj razini; s druge strane, sudionici srpske nacionalnosti puno su više isticali žrtve Srbe, a rjeđe Hrvate.

Svaka majka koja šalje dijete u rat. Svaka majka iz koje god države bila, ona je stradalnica rata. **(PULA, STARIJI)**

Kako kod nas, tako i kod njih. **(PULA, MLADI)**

Majke plaču istim plačem i s jedne i druge strane. I hrvatska i srpska strana je izgubila. **(VUKOVAR, ŽRTVE RATA SRPSKE NACIONALNOSTI)**

Čak mi je žao i Srba koji jednostavno nisu imali sreće i poginuli su. Nisu ljudi krivi, to je ljudsko biće. **(ZAGREB, BRANITELJI)**

Jedan od općenitih rezultata fokusnih grupa vezan je i za dominantno isticanje branitelja kao žrtava u diskusijama sudionika hrvatske nacionalnosti (za razliku od toga Srbi nisu o braniteljima govorili kao o žrtvama), što se potvrdilo i u kasnijem istraživanju na uzorku opće populacije.

S druge strane, intervjui s istaknutim javnim osobama i kreatorima javnog mnijenja pokazali su kako se kao žrtve tretiraju svi građani Hrvatske ili pak primarno građani hrvatske nacionalnosti, a potom i ostali. Drugim riječima, kreatori javnog mnijenja su u ovom istraživanju u pravilu žrtve razumijevali ponajprije slijedom viktimološke perspektive, pri čemu su se žrtve klasificirale s vrijednosno neutralnim kriterijima (uz poneke iznimke), a žrtve su shvaćali u užem i u širem smislu. Osim toga, ustanovljena je nešto rjeđa prisutnost podjele na žrtve i stradale, pri čemu bi se posljednja kategorija shvaćala na neutralan način i obuhvaćala osobe koje su aktivno sudjelovale u oružanom sukobu bez obzira o kojoj se strani u sukobu radilo.

JOSIP JURČEVIĆ (ZNANSTVENIK, IVO PILAR)

Prema civiliziranim standardima, žrtve rata su sve osobe – bez ikakve diskriminacije – koje su na bilo koji način stradale zbog oružanog sukoba, bilo tijekom njegova trajanja ili nakon toga, od izravnih učinaka rata. Smatram kako je taj kriterij općevažeći, što znači da se odnosi i na Hrvatski domovinski rat. Pritom su najveće žrtve osobe koje su smrtno stradale, na bilo kojoj strani, što je uvijek važno naglasiti. Isto tako, civilizacijski standard je da unutar toga treba razlikovati agresora i žrtvu, kao primarni kontekst stradavanja, što je bitno i radi objektivnog sagledavanja događaja i radi preventivnih razloga. [...] Iako su Srbi iz Hrvatske bili većina građana Hrvatske koji su sudjelovali u agresiji na svoju državu, veoma se često ta etiketa iz političkih razloga – na starom načelu podijeli pa vladaj – pripisuje i onim Srbima koji su kao i niz drugih građana mirno proveli rat, čekajući da mogu nastaviti svoj građanski život. [...] U širem smislu se žrtvom srbijanske oružane agresije može smatrati i cjelokupno hrvatsko društvo jer je zbog agresije bilo istrgnuto iz niza razvojnih procesa koji su se događali u velikom dijelu Europe koji nije bio zahvaćen ratom. U ove žrtve rata pripadaju i svi hrvatski građani koji su sudjelovali u agresiji na svoju državu, bez razlike jesu li to učinili na temelju vlastite odluke, ili pod utjecajem mas-psihološkog pritiska ili zbog drugih razloga.

U svakom slučaju, na temelju svega naznačenog opravdano se može zaključiti da su žrtve rata stradale tijekom rata, te da se njihovo stvarno i simboličko stradavanje nastavilo i nakon završetka rata.

BORIS RAŠETA (NOVINAR, IDENTITET, FERAL TRIBUNE)

Žrtve su svi koji su nevini, bez svoje volje, ostali bez krova nad glavom, svi koji su na silu razmješteni, koji su na silu opljačkani, kojima je zapravo bilo koja stvar izvedena na silu, koji nisu bili dobrovoljni sudionici u nekom procesu. I takvih je strašno velik broj. [...] Ne postoji nitko, osim onoga tko je rođen iza rata, koji nije na svojoj koži na ovaj ili onaj način osjetio posljedice. Bilo zbog toga, da mu je smanjen standard, da je bio natjeran na ove ili one mogućnosti, da je bio u zatvoru, da je raseljen, da mu je onemogućen povratak. Golem dio nacije suočen je sa patnjom koja je neposredna posljedica rata.

ANTE ĐAPIĆ (POLITIČAR, HSP)

Cjelokupni hrvatski narod i svi nesrpski građani Republike Hrvatske. Ne volim frazu koja govori da je Hrvatska bila žrtva. No moramo razlikovati pojam žrtve što nalik starozavjetnoj životinji bespomoćno čeka da je se ritualno ubije, zakolje, od pojma naše nacionalne spremnosti na žrtvu. Mi smo bili spremni za rat. Nismo bili oružano spremni, ali psihološki nismo bježali od žrtve, golorukog otpora, kako bismo stvorili svoju slobodnu i demokratsku državu. Žrtva je, dakle, bio hrvatski narod, premda ne volim izraz žrtva, jer nismo bili ovce za klanje koje čekaju da ih netko satara i potuče. [...] Dakle, braniteljska populacija, umirovljenici, obitelji poginulih. Mislim da su to skupine koje su najteže pogodile poteškoće rata. Ovdje se ne može zaobići ni činjenica da je dobar dio srpske nacionalne manjine također svojevrsna žrtva rata i politike koju su dobrim dijelom podupirali. [...] Kada govorimo o žrtvama, ne može ih se posve zaobići samo zbog toga što glavninu svojega teškog i složenog statusa duguju upravo politici koju su mahom podupirali. Činjenica je da su i oni žrtve svojih zabluda, ali ipak žrtve s nerijetko teškim problemima. [...] Teško ih je [stradanja različitih grupa žrtava] uspoređivati, a opet najlakše je pojednostavnjivati, poopćavati i generalizirati. [...] Treba, dakle, uspoređivati i razlikovati skupine žrtava. Branitelji i agresori ne mogu se svrstati u isti koš, a neupitno je da su i jedni i drugi žrtve. Branitelji su žrtve tuđeg zločinačkog djelovanja, agresori vlastitih zabluda i počinjenih zločina koje nose na istraumatiziranoj savjesti. Ako je imaju.

IVAN PŠENICA (SAVEZ UDRUGA OBITELJI NESTALIH U DOMOVINSKOM RATU)

Za mene su žrtve svi koji su poginuli u Domovinskom ratu, neovisno da li je to bio branitelj ili civil, to je žrtva koja je pala u Domovinskom ratu za domovinu Hrvatsku. Kad govorimo o tim žrtvama naravno [...] da su zapostavljene civilne žrtve, to je sigurno. Trebalo bi nešto učiniti da se ispravi ta nepravda prema civilnim žrtvama. [...] Ja sam i sam branitelj i zatočenik i dragovoljac, ali napose sam i roditelj poginulog hrvatskog branitelja, sada već i identificiranog i pokopanog. Ali kad gledam gubitak svojega sina i gubitak sina ili kćerke jednog roditelja koji stjecajem okolnosti nije bio pripadnik Hrvatske vojske, on nema apsolutno ništa od države, a ipak je taj život koji se ugasio u neku ruku za domovinu. [...] Nisu svi [Srbi] napustili Hrvatsku i otišli, mnogi su ostali u svojim kućama, granata je pala i ubila i njih, pala je u sklonište i ubila petero Hrvata i petero Srba, i ubila ih je sve. Svi su oni žrtve Domovinskog rata. Mi ne dijelimo po nacionalnosti, nego po ulozi koju su imali u Domovinskom ratu.

GORDANA STOJANOVIĆ (KOALICIJA ZA PROMOCIJU I ZAŠTITU LJUDSKIH PRAVA)

Ja mislim da smo mi svi žrtve. [...] Žrtve su svi oni koji su izgubili nekoga, svi oni koji su ostali bez posla. Mislim da je u Hrvatskoj vrlo mali broj ljudi koji ne osjećaju posljedice rata – odnosno da su na neki način žrtve. [...] Ja ne bih pravila razliku žrtve i žrtve. Definitivno, oni koji su žrtve, na neki način su izravno pogođeni ratnim događanjima. Ako govorimo o kontekstu agresora, Srbi, i o žrtvama, Hrvati, onda se tu otvara pitanje, a što s onima koji su po nacionalnosti Srbi, a na neki su način uvučeni u rat ili izmanipulirani uslijed nedovoljne informiranosti. I oni su na neki način u statusu žrtve, jer da su svjesno išli u tako agresivan način osvajanja tuđeg teritorija, ne bi tako loše prošli. Izgubili i status i imovinu, nalazili se u izbjegličkim centrima ili bili građani drugog reda u Srbiji i Crnoj Gori.

IVAN PANDŽA (HVIDRA ZAGREB)

Žrtve Domovinskog rata smo mi svi na jedan način, a najviše oni koji su branili Hrvatsku. [...] Opet naglašavam, svi smo mi žrtve. I oni [Srbi]. Jedno su one žrtve koje nisu krive, a drugo su oni koji su žrtve zato što su se pobunili protiv države Hrvatske. To se svakako tumači. [...] Ljudi su svi, kod nas se prečesto samo Srbi spominju, svi smo nastradali. Srbi i svi drugi. Ali, možda da su oni bili lojalni državi, možda ne bi do svega toga došlo. [...] Možda samo treba usporediti razloge stradavanja. Onaj tko je napadao Hrvatsku je nastradao, netko se branio pa je nastradao.

VESNA PUSIĆ (POLITIČARKA, HNS)

Žrtve Domovinskog rata u širokom su smislu na neki način svi. Naravno u prvom redu su ljudi koji su poginuli, pa onda obitelji ljudi koji su poginuli, bilo zato što su bili branitelji ili zato što su stradali kao civili u nekom od oblika rata ili terora od bombardiranja do raznoraznih logora. Nakon toga ljudi kojima je uništena imovina. Nakon toga ljudi koji možda nisu izgubili nikoga, jer nije im uništena ili im je samo djelomično uništena imovina, ali su za vrijeme rata bili na područjima gdje su vođene ratne operacije, sigurno imaju neke posljedice, traumatske od tog iskustva. To su na neki način žrtve koje možete identificirati, a onda je bez daljnega po mojem mišljenju svako društvo koje je prošlo kroz to iskustvo u cjelini na neki način žrtva. Jer je traumatizirano u cjelini. [...] Mislim da je to [uspoređivati kategorije žrtava] opravdano. Nije opravdano u istu kategoriju stavljati politike koje su dovele do toga, ili politike zemalja koje su sudjelovale u ratnim sukobima s tog stanovišta i ljude koji su sudjelovali u tim politikama na različitim razinama.

Za razliku od shvaćanja pojma žrtve rata kao pretežno tehničkoga pojma koji je nerijetko prisutan kod intervjuiranih istaknutih javnih osoba, anketno istraživanje pokazuje kako su građani skloniji razumijevanju žrtava rata kroz socio-kulturološku perspektivu. No prije nego se prikažu rezultati vezani uz percepciju žrtava, valja naglasiti da su građani izrazito neinformirani kada su u pitanju osnovne činjenice poput broja stradalih osoba. Tako je više od polovice ispitanoga uzorka građana (57%) odgovorilo kako ne znaju broj poginulih osoba na hrvatskoj strani (tablica 5). Po 9% ih je napisalo kako je poginulih bilo 15 001 – 20 000 ili 20 000 – 30 000. Od onih ispitanika srpske nacionalnosti koji su odgovorili na to pitanje, 8% je odgovorilo da je na hrvatskoj strani rata poginulo između 10 000 i 15 000, što se ne razlikuje znatnije od procjena građana hrvatske nacionalnosti. Najviše, čak tri četvrtine (76%) anketiranih građana srpske nacionalnosti priznalo je kako ne znaju broj poginulih.

TABLICA 5. KOLIKO JE LJUDI, PREMA VAŠIM INFORMACIJAMA, POGINULO TIJEKOM RATA U HRVATSKOJ NA HRVATSKOJ STRANI?

		N	MANJE OD 1.000	1.000- 5.000	5.001- 10.000	10.001- 15.000	15.001- 20.000	20.001- 30.000	30.001- 50.000	50.001- 100.000	VIŠE OD 100.000	NE ZNA
OPĆA POPULACIJA		700	0%	4%	4%	7%	9%	9%	4%	3%	3%	57%
CILJNA SKUPINA	GRAĐANI HRVATSKE NACIONALNOSTI IZ RATOM OBUHVAĆENIH PODRUČJA	314		4%	6%	9%	9%	6%	3%	4%	2%	58%
	GRAĐANI SRPSKE NACIONALNOSTI IZ RATOM OBUHVAĆENIH PODRUČJA	155	1%	3%	6%	8%	1%	1%	2%	2%	1%	76%

PITANJE JE BILO BEZ PRETHODNO PONUĐENIH KATEGORIJA ODGOVORA

Rezultati su vrlo slični kad su u pitanju procjene broja stradalih u ratu na srpskoj strani (tablica 6). Taj broj ne zna izrazita većina građana iz uzorka opće populacije (čak 87%), dok je isto onoliko građana srpske nacionalnosti koji nisu znali broj poginulih na hrvatskoj strani izjavilo kako ne znaju ni broj poginulih na srpskoj strani (76%).

TABLICA 6. KOLIKO JE LJUDI, PREMA VAŠIM INFORMACIJAMA, POGINULO TIJEKOM RATA NA SRPSKOJ STRANI U HRVATSKOJ?

		N	MANJE OD 1.000	1.000- 5.000	5.001- 10.000	10.001- 15.000	15.001- 20.000	20.001- 30.000	30.001- 50.000	50.0001- 100.000	VIŠE OD 100.000	NE ZNA
OPĆA POPULACIJA		700	2%	3%	2%	3%	0%	0%	1%	1%	0%	87%
CILJNA SKUPINA	GRAĐANI HRVATSKE NACIONALNOSTI IZ RATOM OBUHVAĆENIH PODRUČJA	314	3%	3%	3%	6%	1%	1%	1%	0%	0%	81%
	GRAĐANI SRPSKE NACIONALNOSTI IZ RATOM OBUHVAĆENIH PODRUČJA	155	1%	5%	8%	3%	1%	1%	2%	2%	1%	76%

PITANJE JE BILO BEZ PRETHODNO PONUĐENIH KATEGORIJA ODGOVORA

Što se tiče broja osoba koje se danas vode kao nestale (tablice 7 i 8) također se pokazalo kako je visok postotak onih koji nisu znali odgovor na to pitanje, s razlikom da je taj postotak viši za nestale osobe na srpskoj strani nego za osobe na hrvatskoj strani (87% prema 39%). Analiza odgovora ispitanika iz ciljnih skupina pokazuje i statistički značajnu razliku u vezi s poznavanjem broja nestalih osoba na hrvatskoj strani: anketirani Srbi s ratom pogođenih područja znatno su više odgovarali kako taj broj ne znaju (65%) nego Hrvati s istih područja (41%). Slično tome, više je ispitanika Hrvata nego Srba ispravno procijenilo taj broj (24% prema 15%). Podaci koji se odnose na procjenu broja nestalih sa srpske strane rata prezentiraju statistički značajnu razliku između ciljnih skupina, i to na obrnuti način: Srbi su u većoj mjeri taj broj procjenjivali u skladu s procjenama organizacije "Veritas" nego Hrvati (8% spram 1% Hrvata), s tim da je postotak i jednih i drugih bio vrlo nizak.

TABLICA 7. KOLIKO, PREMA VAŠIM INFORMACIJAMA, IMA OSOBA KOJE SE JOŠ UVIJEK VODE KAO NESTALE NA HRVATSKOJ STRANI RATA U HRVATSKOJ?

		N	MANJE OD 100	100- 300	301- 500	501- 800	801- 1100	1101- 1400	1401- 1700	1701- 2000	VIŠE OD 2000	NE ZNA
OPĆA POPULACIJA		700	0%	0%	2%	2%	9%	28%	7%	4%	8%	39%
CILJNA SKUPINA	GRAĐANI HRVATSKE NACIONALNOSTI IZ RATOM OBUHVAĆENIH PODRUČJA	314	0%	0%	3%	3%	9%	24%	7%	5%	7%	41%
	GRAĐANI SRPSKE NACIONALNOSTI IZ RATOM OBUHVAĆENIH PODRUČJA	155	1%	1%		1%	7%	15%	2%	1%	7%	65%

PITANJE JE BILO BEZ PRETHODNO PONUĐENIH KATEGORIJA ODGOVORA

TABLICA 8. KOLIKO IMA ONIH KOJI SE VODE KAO NESTALI NA SRPSKOJ STRANI?

		N	MANJE OD 100	100- 300	301- 500	501- 800	801- 1100	1101- 1400	1401- 1700	1701- 2000	VIŠE OD 2000	NE ZNA
OPĆA POPULACIJA		700	2%	2%	2%	1%	2%	1%	1%	1%	1%	87%
CILJNA SKUPINA	GRAĐANI HRVATSKE NACIONALNOSTI IZ RATOM OBUHVAĆENIH PODRUČJA	314	3%	3%	4%	2%	4%	2%	2%	1%	1%	79%
	GRAĐANI SRPSKE NACIONALNOSTI IZ RATOM OBUHVAĆENIH PODRUČJA	155	1%	1%	1%	4%	7%	5%	3%	1%	8%	70%

PITANJE JE BILO BEZ PRETHODNO PONUĐENIH KATEGORIJA ODGOVORA

Cjelovito motreni, ti podaci upućuju na izrazito lošu informiranost građana o broju nestalih i poginulih osoba u ratu u Hrvatskoj, i to bez obzira na nacionalnu pripadnost ispitanika i nevezano o kojoj se strani u sukobu radi. Tako je u svim slučajevima registriran izrazito velik broj onih koji su izjavili da ne znaju broj poginulih. Valja ipak napomenuti da je to u skladu s trenutnom odsutnošću precizno ustanovljenog i javnosti prezentiranoga broja žrtava, te da bi s obzirom na različitost procjena kao i raspon varijacija broja žrtava kod različitih autora bilo iznenađujuće da su ovi rezultati drugačiji. Slijedom toga, također je zanimljiv podatak da je mnogo više građana izjavljivalo kako ne znaju broj smrtno stradalih ili nestalih osoba sa srpske strane, nego što je to slučaj sa žrtvama hrvatske strane rata, što bi se najviše moglo protumačiti upravo kao rezultat lošije dokumentiranosti ratnoga stradanja Srba.

Kad je pak u pitanju percepcija žrtava rata (tablica 9), rezultati istraživanja na uzorku opće populacije kao i uzorku Hrvata s područja izravno pogođenih ratnim djelovanjima potvrdili su uvide dobivene u diskusijama fokusnih grupa. Naime, kod opće populacije, nešto više od dvije trećine ispitanika (68%) navodila je branitelje kao jednu od skupina žrtava rata u Hrvatskoj. Nakon branitelja, ispitanici su isticali obitelji ubijenih (56%), vojne invalide (polovina), obitelji nestalih i civilne ratne invalide (po 47%) te poginule i smrtno stradale (43%). Ti su rezultati potvrdili pretpostavke usvojene nakon kvalitativnog dijela istraživanja da su upravo branitelji, odnosno vojne žrtve, najvidljivije skupine u javnosti te da su u svijesti građana one najčešće prisutne kao žrtve rata. Također, slično rezultatima fokusnih grupa, ispitanici građani srpske nacionalnosti iz ratnih područja različito su vidjeli žrtve od Hrvata iz istih područja kao i od opće populacije, pri čemu između posljednje dvije skupine nisu ustanovljene statistički značajne razlike. Tako je razmjerno najveći broj anketiranih (40%) Srba kao žrtve rata navodio poginule i smrtno stradale te sve one građane s materijalnim gubicima (39%), a potom sekundarne žrtve rata i to obitelji ubijenih (34%) i obitelji nestalih (30%). Kod posljednje dvije kategorije, za razliku od prve dvije, registrirane su i statistički značajne razlike.

TABLICA 9. KOJE BISTE SVE SKUPINE NAVELI KAO ŽRTVE I STRADALNIKE RATA U HRVATSKOJ?

	OPĆA POPULACIJA	CILJNA SKUPINA	
		GRAĐANI HRVATSKE NACIONALNOSTI IZ RATOM OBUHVAĆENIH PODRUČJA	GRAĐANI SRPSKE NACIONALNOSTI IZ RATOM OBUHVAĆENIH PODRUČJA
N	700	314	155
BRANITELJI	68%	67%	12%
OBITELJI UBIJENIH	56%	59%	34%
VOJNI INVALIDI	50%	51%	12%
OBITELJI NESTALIH	47%	45%	30%
CIVILNI RATNI INVALIDI	47%	47%	18%
POGINULI/ SMRTNO STRADALI	43%	44%	40%
SVI KOJI SU IZGUBILI KUĆU I SVE ŠTO SU IMALI PRIJE RATA	38%	33%	39%
PROGNANICI I IZBJEGLICE	37%	30%	21%
SVI GRAĐANI HRVATSKE	21%	23%	27%
SVI GRAĐANI KOJI SU OSTALI BEZ POSLA	19%	17%	18%
POVRATNICI	13%	10%	11%
NEŠTO DRUGO	3%	7%	3%
NE ZNA	1%	0%	2%
NITKO	0%	0%	1%

BILO JE MOGUĆE NAVESTI VIŠE RAZLIČITIH ODGOVORA BEZ PRETHODNO PONUĐENIH KATEGORIJA

Iz ovih je podataka vidljivo kako su građani srpske nacionalnosti navodili manji broj različitih kategorija žrtava, zbog čega je i kategorija poginulih koju je navelo najviše ispitanika zastupljena s tek 40%. Razloge za prisutnost manjega broja kategorija vrlo je teško dokučiti iz ovih podataka, pa bi pokušaj objašnjenja trebalo ostaviti u zadatak budućim istraživanjima koja bi mogla dati odgovore je li to posljedica općenito veće nesigurnosti u procjeni statusa žrtava, manje prisutnosti te teme među tom populacijom, slabije medijske obrade ili pak nekoga drugog čimbenika.

Ostali podaci pokazuju prisutnost naglašavanja različitih kategorija žrtava između ciljnih skupina, no treba imati na umu da bi tumačenje tih podataka na način ispravne ili neispravne percepcije žrtava bilo pogrešno. Za percepciju žrtava kod građana karakteristično je da se žrtve ponajviše promatraju iz vlastite perspektive te da je shvaćanje žrtve u javnosti pod utjecajem vidljivosti odnosno prisutnosti određene skupine u određenoj javnoj sferi. Tako su građani srpske nacionalnosti češće isticali žrtve poput ubijenih i nestalih te njihovih obitelji kao i kategoriju osoba koje su izgubile kuće i sve što su imale prije rata, što su ujedno skupine s kojima se u najvećem broju slučajeva mogu poistovjetiti odnosno te skupine žrtava su u većem broju prisutne/priznate kod/od Srba. Za razliku od toga, branitelji i vojni invalidi nisu često navođeni kao žrtve kod ispitanika srpske nacionalnosti, ali su najčešće isticali kao žrtve kod opće populacije i kod Hrvata s ratnih područja. Razlog potonjega može djelomice biti u većoj prisutnosti njihovih današnjih problema u javnosti. Nadalje, promatrajući razlike prema demografskim karakteristikama ispitanika opće populacije, vidljivo je kako su žene nešto više od muškaraca prepoznavale obitelji poginulih kao žrtve rata, te one građane Hrvatske koji su tijekom rata ostali bez posla, što dodatno upućuje na činjenicu da su ispitanici isticali one skupine žrtava koje su bliže njima odnosno njihovoj životnoj situaciji.

Pitanje percepcije različitih kategorija žrtava bilo je bez unaprijed ponuđenih odgovora, pa se njime mjerilo ne samo kako građani percipiraju žrtve, nego i koliko su određene kategorije žrtava vidljive u javnosti te slijedom toga i prisutne u svijesti građana. Ove elemente pokušalo se razdvojiti na način da se nastojalo ustanoviti koje od tih skupina građani smatraju "najvećim" žrtvama rata. Kako se može vidjeti iz tablice 10, ocjene najvećih žrtava podudaraju se s podacima iz prethodnog pitanja, pri čemu ustanovljene statistički značajne razlike potvrđuju prethodno iznesene pretpostavke. Naime, većina ispitanika opće populacije kao i Hrvata iz ratnih područja kao najveće žrtve izdvojila je branitelje, a razlike su prisutne i kod ciljnih skupina s obzirom na ocjenu te kategorije kao i kategorije vojnih invalida. Srbi s ratnih područja, s druge strane, u statistički su značajno većem broju nego Hrvati isticali poginule i one koji su ostali bez svojih kuća.

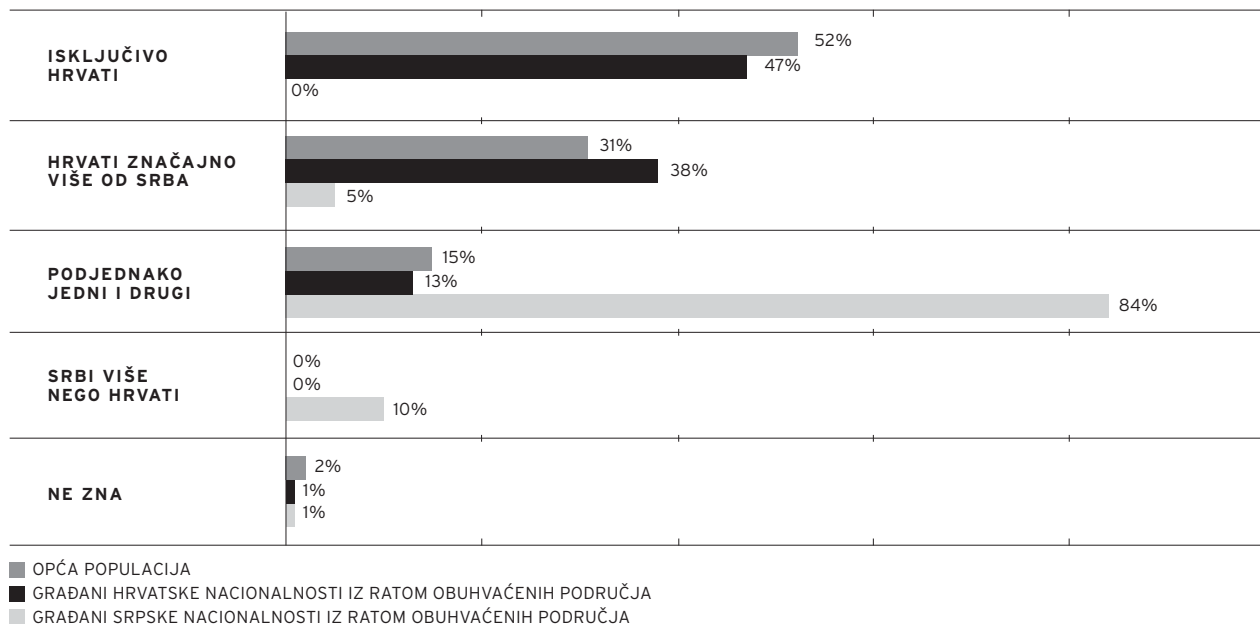
TABLICA 10. KOJU BISTE SKUPINU IZDVOJILI KAO NAJVEĆE ŽRTVE RATA U HRVATSKOJ?

	OPĆA POPULACIJA	CILJNA SKUPINA	
		GRAĐANI HRVATSKE NACIONALNOSTI IZ RATOM OBUHVAĆENIH PODRUČJA	GRAĐANI SRPSKE NACIONALNOSTI IZ RATOM OBUHVAĆENIH PODRUČJA
N	700	314	155
BRANITELJI	28%	27%	2%
POGINULI/ SMRTNO STRADALI	24%	21%	28%
OBITELJI UBIJENIH	18%	18%	21%
VOJNI INVALIDI	11%	16%	1%
SVI KOJI SU IZGUBILI KUĆU I SVE ŠTO SU IMALI PRIJE RATA	8%	7%	22%
CIVILNI RATNI INVALIDI	9%	9%	3%
OBITELJI NESTALIH	5%	6%	11%
PROGNANICI I IZBJEGLICE	6%	2%	4%
SVI GRAĐANI KOJI SU OSTALI BEZ POSLA	3%	2%	3%
NE ZNA	2%	3%	3%
POVRATNICI	1%	1%	5%
NITKO	0%	0%	1%

BIO JE MOGUĆ SAMO JEDAN ODGOVOR

Pitanja percepcije različitih kategorija žrtava do sada su bila zamišljena na neutralan način s obzirom na nacionalnost i stranu u oružanom sukobu. No sljedeće pitanje, kojim se od ispitanika zahtijevala procjena žrtve s obzirom na moralnu sferu, otkriva na koji su način građani ocjenjivali "prvenstvene žrtve" rata, i to u smislu nacionalne pripadnosti. Kako je prikazano na slici 4, za polovinu anketiranih građana iz opće populacije (52%), prvenstvene su žrtve rata u Hrvatskoj bili isključivo Hrvati. Gotovo trećina njih (31%) odgovorilo je da su Hrvati bili značajno više žrtve nego Srbi, njih 15% smatralo je da su žrtve bili podjednako i jedni i drugi, dok nijedan ispitanik opće populacije nije odgovorio kako su Srbi bili više žrtve rata nego Hrvati. Između dviju ciljnih skupina ispitanika mogu se primijetiti značajne razlike: ispitanici hrvatske nacionalnosti i u vezi s tim pitanjem nisu se razlikovali u stavovima od opće populacije. Velika većina građana srpske nacionalnosti iz ratnih područja (84%) odgovorila je pak da su Hrvati i Srbi podjednako žrtve, dok je taj odgovor zaokružilo samo 12% građana hrvatske nacionalnosti. Desetina ispitanika srpske nacionalnosti smatrala je da su Srbi bili više žrtve nego Hrvati, daljnjih 5% da su Hrvati žrtve više od Srba, a samo 1% je odgovorilo da su žrtve bili isključivo Hrvati. Nijedan ispitanik u istraživanju nije ocijenio da su Srbi bili isključive žrtve rata.

SLIKA 4. TKO SU BILI PRVENSTVENE ŽRTVE RATA?

Analiza ovih rezultata s obzirom na različite socio-demografske karakteristike pokazala je neke statistički značajne razlike. Tako su muškarci više smatrali da su isključivo Hrvati bili prvenstvene žrtve rata, kao što su ocjenjivali i stariji ispitanici te ispitanici s osnovnoškolskom naobrazbom. Ispitanici s visokom stručnom spremom češće su prezentirali mišljenje da su Hrvati više žrtve od Srba, a ispitanici iz sjeverne Hrvatske, Istre, Primorja i Gorskog kotara te iz Like i Banovine nešto više od ostalih građana Hrvatske da su prvenstvene žrtve rata bili podjednako Hrvati i Srbi.

Pri interpretiranju valja imati na umu da se tim pitanjem nije mjerila percepcija brojnosti stradalih, nego se radi o kvalifikaciji stradalih kao žrtava što znači stradavanje nevinih, onih koji ničim nisu izazvali ili pridonijeli svojoj patnji. Naravno da na tu ocjenu često utječu usporedbe broja stradalih, no činjenica većeg ili manjeg broja stradalih nema odlučujući faktor u priznavanju statusa žrtve što sugerira i ustanovljeno nepoznavanje broja stradalih u odgovorima na prethodna pitanja. Dakle, moglo bi se tvrditi da je riječ o uključenju određene skupine stradalih u moralnu sferu, pri čemu se tim stradalima priznaje nevinost ili određeni stupnjevi nevinosti. U sljedećim je poglavljima izloženo kako se takva percepcija nevinosti žrtava i moralna pitanja koja za sobom te ocjene povlače, pokazuje ključnom za stavove i mišljenja građana o podršci i odštetama koje žrtve rata trebaju dobiti kao i za cjelokupnu percepciju ratnih zločina i vidljivost tih skupina i njihovih sjećanja u javnoj sferi. Razvidno je da su ispitanici iz uzorka opće populacije, kao i Hrvati s ratnih područja, bili skloniji uključivanju Hrvata u moralnu sferu, dok su Srbi s ratnih područja bili spremniji status žrtve priznavati i Srbima i Hrvatima.

PODRŠKA ŽRTAVAMA RATA

Nakon niza pitanja slijedom kojih se dobio uvid u vidljivost i percepciju žrtava rata, nastojala se utvrditi vrsta i stupnjevi potpore koju bi, prema mišljenju građana, trebale dobiti žrtve. U ovom su se dijelu dodatno potvrdile prethodno iznesene pretpostavke i tumačenja o ambivalentnom statusu stradalih osoba sa srpske strane koje se po neutralnom viktimološkom shvaćanju mogu smatrati žrtvama, ali ih se s obzirom na društvene i političke okolnosti te percepciju njihove pozicije u oružanom sukobu u javnosti razlikuje od ostalih. Budući da različite vrste podrške imaju funkciju ne samo obeštećenja, nego i javnog priznanja statusa žrtve, odgovori na pitanja vezana za stavove i mišljenja o opravdanosti i potrebi podrške omogućuju dodatne uvide u status stradalih Srba u društvu. Pri tome se pokazao ključnim, kako i neki prethodni rezultati sugeriraju, odnos prema načinima stradavanja s obzirom na dominantne društvene vrijednosti.

Za početak vrlo zanimljive odgovore daju rezultati vezani za stupanj povjerenja u ratno stradavanje suprotne strane. Na pitanje "Koliko se može vjerovati osobama koje su provele rat na suprotnoj strani kada govore o svojim stradavanjima?", dvije trećine ispitanika iz opće populacije (67%) odgovorilo je da im se uopće ili uglavnom ne može vjerovati, petina da im se uglavnom može vjerovati, dok je samo 2% odgovorilo da im se može vjerovati u potpunosti. Vrlo su slične odgovore dali i ispitanici hrvatske nacionalnosti iz ratom zahvaćenih područja, no kako se može vidjeti iz tablice 11, odgovori građana srpske nacionalnosti s ratnih područja pokazali su statistički značajno veći stupanj povjerenja u stradavanje suprotne, u ovom slučaju, hrvatske strane. Tako je 59% anketiranih građana srpske nacionalnosti s ratnih područja bilo mišljenja da se Hrvatima može u potpunosti ili uglavnom vjerovati kada govore o svojim stradavanjima, a tek njih 19% ocijenilo je da im se uglavnom ili uopće ne može vjerovati. Tako niska razina povjerenja Hrvata može sugerirati kako će podrška žrtvama sa srpske strane, kao i sklonost davanju obeštećenja žrtvama, i ubuduće biti vrlo niska bez obzira koji su čimbenici (koji se mogu kretati od nepoznavanja patnji suprotne strane do psiholoških mehanizama poricanja) najviše pridonijeli takvom nepovjerenju.

TABLICA 11. KOLIKO SE MOŽE VJEROVATI OSOBAMA KOJE SU PROVELE RAT NA SUPROTNOJ STRANI KADA GOVORE O SVOJIM STRADAVANJIMA?

	N	UOPĆE IM SE NE MOŽE VJEROVATI	UGLAVNOM IM SE NE MOŽE VJEROVATI	UGLAVNOM IM SE MOŽE VJEROVATI	MOŽE IM SE VJEROVATI U POTPUNOSTI	NE ZNA	
OPĆA POPULACIJA	700	34%	33%	20%	2%	11%	
CILJNA SKUPINA	GRAĐANI HRVATSKE NACIONALNOSTI IZ RATOM OBUHVAĆENIH PODRUČJA	314	33%	38%	13%	1%	15%
	GRAĐANI SRPSKE NACIONALNOSTI IZ RATOM OBUHVAĆENIH PODRUČJA	155	5%	14%	45%	14%	23%

S obzirom na načelne stavove i mišljenja ispitanika o potrebi podrške stradalim osobama nisu ustanovljene značajne razlike između ciljnih skupina. U tom smislu na pitanje "U kojoj mjeri stradali još uvijek trebaju podršku?", gotovo polovina (48%) anketiranih iz opće populacije odgovorila je da je stradalima još uvijek potrebna "značajna pomoć", dok 32% smatra da je potpora "potrebna samo u manjoj mjeri". Općenito je mali broj građana ocijenio da stradalima pomoć više "uopće nije potrebna" (oko desetine). Ako se pak pitanje podrške razdijeli po različitim kategorijama žrtava, tada se primjećuju statistički značajne razlike između Hrvata i Srba s ratom zahvaćenih područja (tablice 28 i 29). Od žrtava s hrvatske strane koje po mišljenju ispitanika do sada nisu dobile adekvatnu pomoć, a trebale su je dobiti, ispitanici iz opće populacije najviše izdvajaju civilne i vojne invalide (39% odnosno 27%). Potom slijede obitelji nestalih (34%), obitelji poginulih civila (trećina) te obitelji poginulih vojnika (31%).

TABLICA 12. KOJA SKUPINA ŽRTAVA I STRADALNIKA NA HRVATSKOJ STRANI RATA NIJE DO SADA DOBILA ADEKVATNU POMOĆ I PODRŠKU, A PO VAŠEM MIŠLJENJU BI JE TREBALA DOBITI U BUDUĆNOSTI?

	OPĆA POPULACIJA	CILJNA SKUPINA	
		GRAĐANI HRVATSKE NACIONALNOSTI IZ RATOM OBUHVAĆENIH PODRUČJA	GRAĐANI SRPSKE NACIONALNOSTI IZ RATOM OBUHVAĆENIH PODRUČJA
N	629	272	131
CIVILNI INVALIDI RATA	39%	48%	19%
VOJNI INVALIDI RATA	37%	34%	14%
OBITELJI NESTALIH	34%	36%	18%
OBITELJI POGINULIH CIVILA	33%	33%	24%
OBITELJI POGINULIH VOJNIKA	31%	27%	26%
ONIMA KOJIMA JE IMOVINA UNIŠTEN U RATU	29%	29%	15%
ONI KOJIMA JE NETKO NAMJERNO UNIŠTI O IMOVINU	25%	21%	20%
POVRATNICI	19%	18%	8%
IZBJEGLI	15%	16%	9%
SVIM GRAĐANIMA	12%	8%	16%
NE ZNA	10%	8%	21%
NEŠTO DRUGO	1%	5%	4%
NITI JEDNA/NITKO	1%	1%	5%

SAMO ONI ISPITANICI KOJI SMATRAJU DA JE ŽRTVAMA POTREBNA POMOĆ

TABLICA 13. KOJA SKUPINA ŽRTAVA I STRADALNIKA NA SRPSKOJ STRANI RATA U HRVATSKOJ NIJE DO SADA DOBILA ADEKVATNU POMOĆ I POTPORU, A PO VAŠEM MIŠLJENJU BI JE TREBALA DOBITI U BUDUĆNOSTI?

	OPĆA POPULACIJA	CILJNA SKUPINA	
		GRAĐANI HRVATSKE NACIONALNOSTI IZ RATOM OBUHVAĆENIH PODRUČJA	GRAĐANI SRPSKE NACIONALNOSTI IZ RATOM OBUHVAĆENIH PODRUČJA
N	629	272	131
NE ZNA	35%	29%	11%
NITI JEDNA/NITKO	30%	31%	1%
ONI KOJIMA JE NETKO NAMJERNO UNIŠTI O IMOVINU	14%	16%	30%
ONIMA KOJIMA JE IMOVINA UNIŠTEN U RATU	11%	11%	33%
POVRATNICI	8%	6%	34%
CIVILNI INVALIDI RATA	9%	10%	16%
OBITELJI POGINULIH CIVILA	8%	6%	23%
OBITELJI NESTALIH	7%	5%	17%
VOJNI INVALIDI RATA	4%	3%	14%
OBITELJI POGINULIH VOJNIKA	4%	3%	11%
IZBJEGLI	4%	2%	14%
SVIM GRAĐANIMA	1%	1%	13%
NEŠTO DRUGO	2%	2%	2%

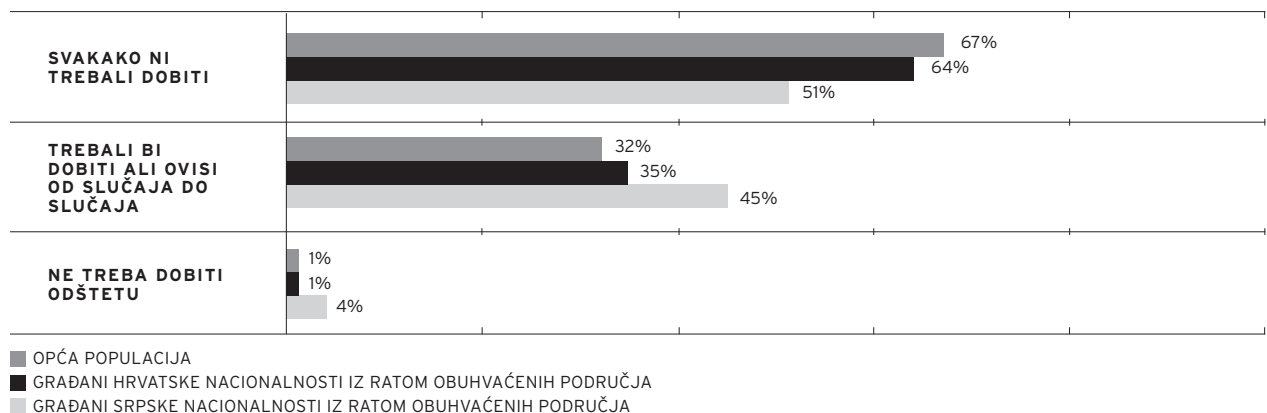
SAMO ONI ISPITANICI KOJI SMATRAJU DA JE ŽRTVAMA POTREBNA POMOĆ

Hrvati s ratnih područja vrlo su slično općoj populaciji ocijenili kategorije žrtava kojima je potrebna pomoć, a Srbi s istih područja u najvećem su broju navodili skupine žrtava slično za hrvatsku i za srpsku stranu. Pri tome se ističu obitelji poginulih civila (24%) i oni stradalnici kojima je netko tijekom ratu namjerno uništio imovinu (21%). S obzirom na stranu rata, Srbi različito ocjenjuju pomoć koju bi trebale dobiti obitelji poginulih vojnika (za Hrvate 26%, za Srbe 11%), oni kojima je imovina uništena u ratu (za Hrvate 15%, za Srbe 33%), i povratnici (za Hrvate 8%, za Srbe 34%). Znakovit je također broj ispitanika koji su na ova pitanja odgovarali s "ne znam": približno 10% ispitanika opće populacije za žrtve na hrvatskoj strani, kao i ispitanika Hrvata iz ratnih područja, ali 21% anketiranih Srba za žrtve na hrvatskoj strani. Za žrtve sa srpske strane odgovor "ne znam" dalo je 35% ispitanika opće populacije, 29% Hrvata iz ratnih područja, te samo 11% Srba. Takvo razlikovanje u podacima jednim dijelom može uputiti na ocjenu o nepoznavanju potreba žrtava s druge strane, no isto tako se može pretpostaviti kako se tu nalazi i određen broj ispitanika koji su smatrali da te žrtve ne bi trebale dobiti nikakvu pomoć. Broj ispitanika koji su to otvoreno izrazili bio je za žrtve sa srpske strane blizu 30% kod opće populacije i kod Hrvata iz ratnih područja, a tek 5% ispitanika Srba je takav odgovor dalo u vezi sa žrtvama-Hrvatima.

U vezi s odštetom kao posebno konkretnom vrstom pomoći također su uočene statistički značajne razlike s obzirom na stranu u sukobu, i to unatoč činjenici da se radi o civilnim žrtvama (slike 5 i 6). Tako je dvije trećine ispitanika opće populacije (67%) odgovorilo kako bi stradali civili s hrvatske strane i njihove obitelji svakako trebali dobiti odštetu, dok je takvoga stava bilo samo 16% za istu kategoriju žrtava sa srpske strane. Isto tako, 32% ih se izjasnilo kako davanje odštete ovisi od slučaja do slučaja za žrtve s hrvatske strane, za žrtve sa srpske strane to je smatrala polovica, a ostalih 34% ih je odgovorilo da žrtve sa srpske strane uopće ne bi trebale dobiti odštetu. Odgovori ispitanika srpske nacionalnosti iz ratom obuhvaćenih područja pokazuju kako su oni u podjednakom broju smatrali da bi odštetu trebala biti temeljena na konkretnom slučaju te da bi je civilne žrtve i njihove obitelji svakako trebale dobiti. Dakle, kod toga pitanja nisu ustanovljena značajna odstupanja s obzirom na stranu rata.

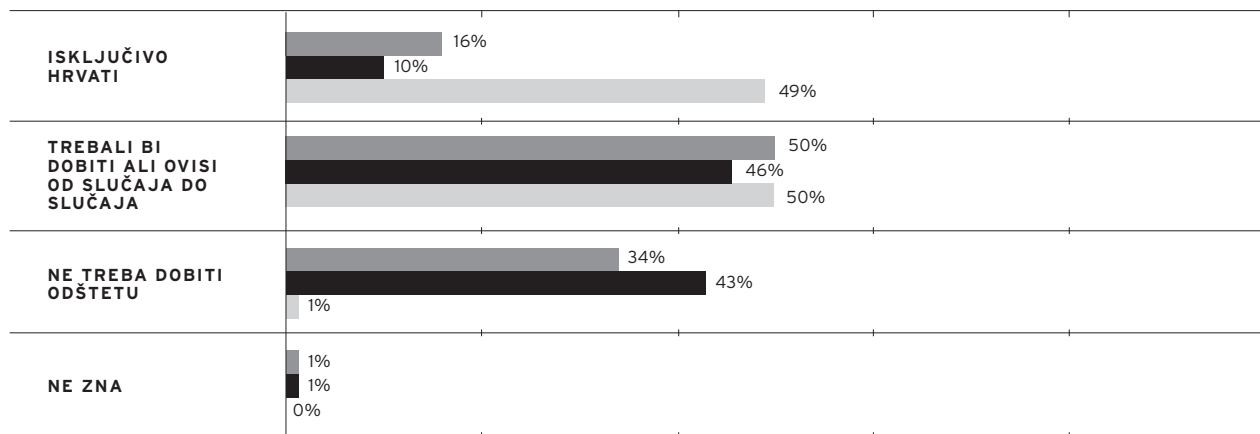
U uzorku opće populacije ispitanici iz Istre, Primorja i Gorskog kotara više su od ispitanika iz ostalih krajeva Hrvatske davali odgovor kako bi stradali srpski civili i njihove obitelji trebali dobiti odštetu, što sugerira da u toj ocjeni djelomičnu ulogu igra distanca tih područja od rata. Tome u prilog govore i rezultati koji pokazuju da su ispitanici hrvatske nacionalnosti s većim stupnjem ratnog stradavanja (osobno ranjavanje ili je netko iz uže obitelji stradao) u većem broju odgovarali da bi stradali civili s hrvatske strane svakako trebali dobiti odštetu, dok su za stradale civile i njihove obitelji sa srpske strane smatrali kako ne bi trebali dobiti odštetu. Nisu ustanovljene takve razlike s obzirom na stradavanje kod ispitanika srpske nacionalnosti.

SLIKA 5. BI LI STRADALI CIVILI S HRVATSKE STRANE I NJIHOVE OBITELJI TREBALI DOBITI ODŠTETU?

SLIKA 6. BI LI STRADALI CIVILI SA SRPSKE STRANE I NJIHOVE OBITELJI TREBALI DOBITI ODŠTETU?

■ OPĆA POPULACIJA
 ■ GRAĐANI HRVATSKE NACIONALNOSTI IZ RATOM OBUHVAĆENIH PODRUČJA
 ■ GRAĐANI SRPSKE NACIONALNOSTI IZ RATOM OBUHVAĆENIH PODRUČJA

Na poslijetku treba istaknuti podatak da je općenito najviše ispitanika ocijenilo materijalno-financijsku pomoć kao najbolji oblik pomoći obiteljima žrtava rata. Takav je odgovor dao veći broj ispitanika iz uzorka opće populacije nego ispitanika iz ciljnih skupina, iako je i kod posljednjih materijalno-financijska pomoć na prvom mjestu. Potom, prema mišljenju opće populacije (11%) i građana hrvatske nacionalnosti iz ratom obuhvaćenih područja (15%) slijedi isprika počinitelja koju je naveo značajno manji broj Srba (9%). Ispitanici srpske nacionalnosti, pak, češće (17%) od drugih odabiru zaborav kao oblik pomaganja obiteljima žrtava.

Analizirajući rezultate prema sociodemografskim karakteristikama, primjećuje se da su mlađi ispitanici (do 29 godina) nešto rjeđe od ostalih dobnih skupina ocjenjivali da je isprika počinitelja najbolji oblik pomoći obiteljima žrtava. Isto tako, ispitanici iz Istre, Primorja i Gorskog kotara manje su od drugih odabirali materijalno-financijsku pomoć te više od ostalih odgovarali da bi obiteljima najviše pomogle isprike počinitelja. Kad se povežu ti rezultati s osobnim iskustvima rata, onda se pokazuje kako su ispitanici koji imaju veći stupanj ratnog stradavanja (osobno ranjavanje ili stradavanje nekoga iz uže obitelji), bez obzira na nacionalnost, manje od ostalih navodili materijalno-financijsku pomoć; ispitanici srpske nacionalnosti s većim stupnjem ratnog stradavanja nešto su više od ostalih navodili isprike počinitelja i zaborav kao najveću pomoć obiteljima.

TABLICA 14. ŠTO BI PO VAŠEM MIŠLJENJU NAJVIŠE POMOGLO PREŽIVJELIM OBITELJIMA ŽRTAVA RATA?

	OPĆA POPULACIJA	CILJNA SKUPINA	
		GRAĐANI HRVATSKE NACIONALNOSTI IZ RATOM OBUHVAĆENIH PODRUČJA	GRAĐANI SRPSKE NACIONALNOSTI IZ RATOM OBUHVAĆENIH PODRUČJA
N	700	314	155
MATERIJALNO-FINANCIJSKA POMOĆ	69%	57%	59%
ISPRIKA POČINITELJA	11%	15%	9%
ZABORAV	5%	5%	17%
PODIZANJE SPOMENIKA U SPOMEN ŽRTVAMA	5%	9%	5%
ISPRIKA PREDSTAVNIKA VLASTI	3%	4%	1%
OSVETA	2%	1%	0%
NEŠTO DRUGO	4%	5%	10%
NE ZNAM	5%	7%	3%

KOMENTAR

Moguće je istaknuti nekoliko ključnih rezultata vezanih za ovu dionicu istraživanja i problema koji su povezani s tim rezultatima.

Prvi se rezultat tiče slabe informiranosti hrvatskih građana o broju ratnih žrtava, što je u skladu s nepostojanjem preciznih poimeničnih popisa stradalih osoba koji bi se temeljili na jasnim kriterijima i metodologiji te oko kojih bi vladao konsenzus aktera različitih strana.

Drugi ključni nalaz odnosi se na percepcije i naglašavanja različitih kategorija žrtava na načelnoj razini između, s jedne strane, ispitanika iz uzorka opće populacije i anketiranih Hrvata s ratnih područja te, s druge strane, Srba s ratnih područja.

Treći važan rezultat odnosi se na izdvajanje osoba stradalih sa srpske strane rata iz kategorije žrtava, pri čemu se može pretpostaviti da u tome važnu ulogu ima raširena percepcija o nevinosti odnosno moralni sud u javnosti.

Uz ta tri temeljna nalaza vezani su drugi koji upotpunjuju sliku stavova i mišljenja građana o žrtvama rata u Hrvatskoj. Tako se pokazalo da građani Hrvatske kao najveće žrtve shvaćaju branitelje, dok građani srpske nacionalnosti ističu ubijene, njihove obitelji i one koji su izgubili materijalnu osnovu za život. Taj podatak treba povezati s težinom današnjih problema branitelja u javnosti te ga općenito interpretirati kao posljedicu promatranja žrtava iz vlastite perspektive te stvaranja preduvjeta za poistovjećivanje s nekom kategorijom žrtava. Uz to ne bi trebalo zanemariti problem isprepletenosti područja prisutnosti i priznanja statusa žrtve u javnoj sferi, uslijed čega su neke skupine u javnosti prisutne ne zbog objektivne razine viktimizacije nego zbog mogućnosti neupitnog priznanja njihove viktimizacije. To, zapravo, ovisi o dominantnim političkim trendovima i pripadajućim društvenim vrijednostima. U tom su smislu primjeri isticanja onih žrtava koje su bile aktivne u pružanju otpora viktimizaciji do sada mnogo puta zabilježeni u različitim prigodama i studijama, od kojih su svakako najupečatljivije one o odnosu spram žrtava holokausta u Izraelu tijekom izgradnje izraelske nacionalne tradicije pri čemu se naglašavao oružani otpor židovskih partizana ili ustanak u Varšavskom getu (Zerubavel, 1995).

Važnu ulogu u javnoj vidljivosti i prisutnosti žrtava ima i motiv dragovoljnog odlaska u rat za koji se vezuju ideje o stanovitom dugu koji ostatak društva ima prema dragovoljcima. U kolokvijalnom se diskursu slična razmišljanja i stavovi mogu naći u pogrdnim nazivima onih koji se ne uključuju u borbu te se tako u domaćim okvirima za izbjeglice tijekom ratnog razdoblja mogao susresti naziv "pobjeglice", a za civile koji su se sklanjali u podrumu "podrumaši", čime ih se zapravo iz državotvorne perspektive i nacionalnih vrijednosti optuživalo za pasivnost. Takav odnos ima dalekosežne posljedice na same žrtve, kojima je uslijed viktimizacije narušeno dostojanstvo te koje i uz problem vlastita položaja u društvu mogu biti opterećene osjećajima srama i krivnje koju zapravo ne bi trebale osjećati. U tom smislu naglašavanje branitelja kao žrtava valja pokušati razumjeti u širem kontekstu te sa svim posljedicama koje ono nosi i koje može imati na druge skupine žrtava.

Ako se pobliže promotre drugi rezultati iz ove cjeline, moguće je ustanoviti kako se žrtve ponajprije promatraju iz vlastite perspektive, ali i da je vlastita perspektiva u velikoj mjeri obilježena nacionalnom pripadnošću. Stavovi građana srpske nacionalnosti unutar toga okvira su pod utjecajem dominantnih vrijednosti hrvatskoga društva i većinske hrvatske populacije, ali i odnosa različitih grupa unutar populacije Srba u Hrvatskoj. U skladu s tim ustanovljeno navođenje manjega broja kategorija žrtava kod ispitanika srpske nacionalnosti, visok postotak onih koji zaborav smatraju najvećom pomoći za žrtve, kao i isticanje kategorija žrtava poput poginulih tj. onih kojih više nema, kao i onih koji su pretrpjeli materijalnu štetu, ali ne i vojnih i civilnih invalida rata, sugerira koji su osnovni problemi u proradi prošlosti kod Srba s ratnih područja. Jedan od tih problema svakako je problematičnost same prisutnosti srpskih žrtava rata u javnoj sferi srpske populacije u Hrvatskoj. U ovom slučaju izravne žrtve rata mogu podsjećati ostale građane na ratna zbivanja, a koja se zbog moralnih implikacija nastoje zaboraviti. Dakako da i ovdje nije naodmet podsjetiti da je takva situacija, osim širih negativnih posljedica na procese suočavanja s prošlošću, najnepovoljnija upravo za same žrtve. Tako, primjerice, nedostatak preciznih podataka o stradalima i nestalima na srpskoj strani rata može dijelom biti rezultat upravo nastojanja da se zaboravi, a što ima posve konkretne posljedice na priznanje patnji žrtava i njihovih obitelji.

Uz to, nalazi istraživanja upućuju i na neka opća pitanja i problemske sklopove. Prvi takav problemski set natkriva znatan dio rezultata istraživanja vezanih za žrtve, a tiče se razlikovanja žrtve kao vrijednosno neutralnog koncepta i žrtve shvaćene kroz socio-kulturološku perspektivu. U prvom shvaćanju žrtva je tehnički pojam, a u drugom žrtva ima moralno značenje i uronjena je u društveni kontekst koji uključuje kako odnose između žrtve i počinitelja tako i društvene odnose koji povezuju svaku od tih kategorija s ostalim članovima društva. Upravo se unutar toga drugog značenja, koje se pokazalo izrazito

prisutnim kod građana Hrvatske, redovito javlja i pitanje relativizacije žrtava njihovim uspoređivanjem. To je pitanje do sada često bilo prisutno u različitim oblicima u javnim diskusijama u Hrvatskoj, a u rezultatima ovoga istraživanja pojavilo se kroz podatak da su za veći dio građana prvenstvene žrtve rata bili Hrvati te se u skladu s tim ocjenjivala i (ne)opravdanost davanja odšteta civilnim žrtvama rata srpske strane.

Za razliku od toga, velika većina anketiranih građana srpske nacionalnosti iz ratnih područja status žrtve rata u jednakoj je mjeri davala i Hrvatima i Srbima. U prethodnim analizama ta se ravnomjerna raspodjela statusa žrtve kod Srba nastojala objasniti na način da se vlastiti status žrtve nastoji osigurati priznavanjem istoga statusa istovremeno i drugoj strani, a što je objašnjenje koje se u velikoj mjeri temelji na odnosima manjine i većine unutar hrvatskoga društva. No pitanje javnog priznanja žrtava različitih strana u sukobu će uvijek imati obilježja prijepora iz jednostavnog razloga što nije jednostavno odvojiti shvaćanje individualnih žrtava, izdvojenih iz širega društvenog konteksta, od moralnog značenja koje se žrtvama redovito pridaje. Tim više što žrtve često nisu bile izložene viktimizaciji zbog obilježja koje kao pojedinci imaju, nego su u mnogim slučajevima postale žrtve zbog svoje nacionalne pripadnosti. U tom se smislu postavlja pitanje koliko građani u priznavanju nečijega statusa žrtve mogu ignorirati implikacije koje takav čin ima na vlastiti status. Drugim riječima, povlači li za sobom priznanje statusa žrtve Drugome u javnoj sferi nužno relativizaciju vlastite pozicije te koliko je u društvu uopće moguće postojanje različitih žrtava na način da se svaka promatra izolirano i da jedne nisu nadređene drugima.

Kao drugi problemski sklop koji izvire iz ovdje prezentiranih rezultata istraživanja može se istaknuti nepostojanje odnosno nepoznavanje činjenica o broju stradalih i nestalih osoba uz istovremenu prisutnost prilično jasnih stavova i moralnih sudova o žrtvama i ratu. Sama činjenica velikog broja ljudi koji se i danas smatraju nestalima, upućuje na važnost dobivanja informacija o njihovim sudbinama ponajprije zbog njihovih obitelji. No to je izrazito važno i za društvo u cijelosti u smislu stvaranja stabilnih temelja za dijalog o prošlosti. Naime ovim se istraživanjem, kojim su obuhvaćene samo punoljetne osobe, jasno pokazuje da je nepoznavanje osnovnih činjenica postao strukturni problem te da nisu mlade generacije, odnosno nisu *samo* mlade generacije, one koje te činjenice ne poznaju. Upravo stariji hrvatski građani, koji imaju izravna sjećanja na rat, dobivaju informacije o ratu i ratnim zločinima prvenstveno iz medija, a ne iz školskih udžbenika. Nepostojanje jasno ustanovljenih činjenica danas otvara jedno od osnovnih pitanja: koliko će *znanje o prošlosti* biti pod utjecajem *znanja iz prošlosti*.¹⁰² Postaje dakle razvidno da se u raspravama o prošlosti građani u prvom redu oslanjaju na vlastita iskustva i medijski posredovana sjećanja, te da su upravo individualna ili kolektivna sjećanja nadređena historijskim činjenicama koje su ili neistražene ili naprosto u javnim raspravama ostaju sekundarne.

---

102 Ove dvije sintagme koje na slikovit način govore o različitosti sjećanja i historije koristi Avishai Margalit u knjizi *The Ethics of Memory*.

3. RATNI ZLOČINI

Tematski dio istraživanja koji se odnosi na ratne zločine prilično je određen nastojanjem da se pokušaju razgraničiti za to vezani načelni stavovi i mišljenja građana i aktera od vrednovanja konkretnih događaja i osoba. S obzirom da je u ovom dijelu istraživanja primarni cilj bio ustanoviti percepciju ratnih zločina, nije se posebno obrađivala nesumnjiva povezanost problema javnog priznanja žrtve i vrednovanja različitih događaja kao ratnih zločina. Ta se povezanost izražava barem na racionalnoj odnosno analitičkoj razini, iako se u stvarnom životu kroz kompleksne procese negiranja, naglašavanja, izmještanja perspektiva, pridavanja vrijednosnih značenja i druge ta dva područja mogu održati posve odvojenima. Tako se, na primjer, neki događaj može smatrati ratnim zločinom, ali to priznanje ne mora imati šire moralne implikacije, pa tako ne mora nužno biti praćeno većom prisutnošću žrtve u javnoj sferi. U pitanju je dakle paradoks u kojem se nešto istovremeno i zna i ne zna u smislu da se prihvaća mogućnost da se neki ratni zločin dogodio, ali se taj zločin ne razumije u potpunosti te se odbija prihvaćanje njegovih širih implikacija. To se najbolje može primijetiti u ambivalentnim izjavama poput "ako se to dogodilo, onda...", pri čemu nije posve jasno priznaje li osoba da se to dogodilo ili ne priznaje (Cohen, 2003).

Analiziranje tih dvaju područja vrlo je važno za razumijevanje odnosa građana o ratnim zločinima, što se pokazalo već u početnoj dionici kod fokusnih grupa. Već je u tim diskusijama, naime, postalo posve razvidno da osnovni problem u percepciji zločina ili vrednovanju nekoga događaja kao ratnog zločina nije toliko sadržan u nerazumijevanju što sve on obuhvaća ili pak u neslaganju s pravnim i civilizacijskim normama; osnovni je problem prvenstveno u negiranju da se konkretni zločin dogodio, da se zbio na način kako se u javnosti ili na sudovima predstavlja, odnosno da su za zločin odgovorni oni koje se optužuje za njega. U tom su smislu rasprave u fokusnim grupama osvijetlile probleme koji su mogli biti samo površno pokriveni u anketnom istraživanju, a to su u prvom redu obrambeni mehanizmi i načini na koje se ratni zločini negiraju i poriču. Ti su načini doista mnogobrojni te ih je općenito govoreći vrlo teško precizno odrediti i klasificirati. Poricanje obuhvaća različite psihološke mehanizme i društvene procese, pri čemu se može usmjeravati naglasak na sadržaj (poricanje činjenica, interpretacije ili implikacija), na organizaciju (individualno, kolektivno, institucionalno), na aktera (poricanje žrtve, počinitelja ili poricanje promatrača) itd. (Cohen, 2003). No bez obzira na različite oblike i načine poricanja ili različite procese koji su u psihološkoj podlozi poricanja (selektivna pažnja, kognitivne pogreške, selektivno pamćenje itd.), svemu tome je donekle zajedničko da ljudi informacije koje su neugodne, prijeteće i koje se ne uklapaju u njihov ustaljeni način promatranja svijeta ne prihvaćaju u potpunosti, ne priznaju kao točne, drugačije ih interpretiraju, izbjegavaju ih te ih istovremeno i znaju i ne znaju, i primjećuju i ne primjećuju (Cohen, 2003).

Prije izlaganja rezultata anketnoga istraživanja o percepciji ratnih zločina, korisno je detaljnije se upoznati s različitim mišljenjima i mehanizmima poricanja koji su prisutni među građanima. Pri tome valja imati na umu da se rezultati dobiveni metodom fokusnih grupa ne mogu generalizirati na cijelu populaciju te da je njihova vrijednost ovdje ponajprije u ilustraciji te boljem prepoznavanju i razumijevanju problema poricanja.

Općenito se može ustvrditi da su sudionici fokusnih grupa o ratnim zločinima govorili u prvom redu iz osobne, a potom i lokalne perspektive. Taj je obrazac bio prisutan u svim tematskim dijelovima diskusija, no kad su u pitanju zločini, takav obrazac ima i funkciju poricanja ili izbjegavanja. Naime pokazalo se da fokusiranost na svoju perspektivu i lokalna zbivanja u ratu sudionicima omogućuje izbjegavanje spominjanja zločina koje su počinile osobe iz etničke skupine kojoj pripadaju, pri čemu je uobičajen odgovor sudionika bio "ne znam, nisam bio tamo". Taj je odgovor u diskusijama bio posebno čest te prisutan i kod Srba i kod Hrvata.¹⁰³ Sljedeći učestali oblik poricanja je govor u kondicionalu, "ako je bilo...", "ako je istina to što kažu..." itd.

Kako ću ja to znat' kad ja nikad nisam išao u Loru, kako ću ja to znat'? (SPLIT, BRANITELJI)

103 Zanimljivo je vidjeti da su se davale slične izjave i u istraživanju koje je provedeno u Srbiji. Pregled tih rezultata se može naći u Golubović et al. (2003).

Ako je bila istina, onda je grozno. Tamo su maltretirali zarobljene Srbe. **(PULA, STARIJI)**

Ovčara [...] kažu da je to tako bilo. Onaj koji je to učinio, ako je to taj koji je odgovarao, onda je pravno gledano pravda zadovoljena. **(VUKOVAR, ŽRTVE RATA SRPSKE NACIONALNOSTI)**

Ako je istina ono što svjedoci pričaju [...], onda je stvarno bilo tijesno. Stvarno je bilo gadno. Ako je istina. **(SISAK)**

Ja ne znam. U mojem dijelu gdje sam ja bio u Krajini, za to ne znam. Ja znam kako smo mi prošli, i kako je moj otac prošao i kako su dolazili k nama, prve komšije, prvi do nas s kojima smo bili jako dobri. I tati i snaji na poslu pištolj u glavu. **(VUKOVAR, ŽRTVE RATA SRPSKE NACIONALNOSTI)**

Nisam tamo bio, pa ne mogu reći je li ili nije bio zločin. **(SPLIT, BRANITELJI)**

Ovdje u Kninu, za nas Srbe je važno što nijedan čovjek od srpske ruke ovdje nije nastradao. Ni žena, ni dijete, nijedan Hrvat. Nije bilo ni povrijeđenih, ništa. Bilo je samo nekih sitnih prepucavanja [...] Ja to sada govorim za Knin. Za Vukovar, Baranju, to ne znam, ali tih stradanja i toga ovdje nije bilo. **(KNIN, ŽRTVE RATA SRPSKE NACIONALNOSTI)**

Rasprava o ratnim zločinima često je izazivala intenzivnije emocionalne reakcije i burnija reagiranja sudionika fokusnih grupa. Katkad su se pitanja o zločinima koje je počinila vlastita (etnička) strana u ratu doživljavala vrlo osobno i uvredljivo, a sudionici su na takva pitanja često reagirali protupitanjima ili šutnjom. Na primjer, nakon općenitoga pitanja “možemo li se sjetiti nekih zločina počinjenih na srpskoj strani?”, u skupini žrtava srpske nacionalnosti u Vukovaru prvo je trajala neugodna šutnja, a tek potom je uslijedio odgovor “pa, mora se priznati Ovčara”, da bi taj odgovor drugi sudionik odmah potom relativizirao odgovorom “tako kažu”. U kninskoj pak se skupini odgovaralo “ne razumijem”, “što mislite pod time”, a nakon što je jedan sudionik spomenuo Ovčaru, drugi je sudionik skrenuo fokus na lokalnu perspektivu riječima “daleko je Ovčara”. Do sličnih je reagiranja dolazilo i u skupinama Hrvata.

A zašto mi stalno govorimo o našim zločinima kad je njihovih bilo više? Omjer je 1 : 1000. **(PULA, STARIJI)**

Zločini jesu zločini, zločini jesu od strane Hrvata, ali mi stalno o njima diskutiramo. Zašto oni [Srbi] ne pričaju o svojim? **(PULA, STARIJI)**

Je li zločin ako ti nekoga ubiješ u samoobrani? **(BRANITELJI, SPLIT).**

Usporedba načina na koji se govori o zločinima koje je počinila suprotna strana i zločinima koje je počinila vlastita strana u ratu pokazuje da se u prvom slučaju spominju i detalji te konkretna mjesta, dok se u drugom slučaju zločini spominju samo na načelnoj razini.

Zločini počinjeni s vlastite strane:

Znači da je jedan dio tih Srba počinio zločine na Hrvatima. Ljudi koji su to počinili, bilo ‘ko je kakvu štetu u ratu napravio, trebao bi da odgovara, ako je ubio, zapalio. Svak’ na svome nivou koliko je učinio u tome ratu treba da odgovara, bez obzira kako se zvao i odakle je bio. Jer nenormalno je imati takvoga, na primjer, u komšiluku, susjedstvu

komšiju koji je tako nešto napravio i s njim biti dobar i ovako s njim surađivati, ako znaš da je nešto ovako napravio, to nije normalno. **(KNIN, ŽRTVE RATA SRPSKE NACIONALNOSTI)**

Da je ne znam kakav zločin, zločin je zločin. **(KNIN, ŽRTVE RATA HRVATSKE NACIONALNOSTI)**

Zločin je zločin tko kod ga je napravio, bez obzira tko je i s koje strane je bio. Ja mislim da se to ne može opravdati. **(VUKOVAR, ŽRTVE RATA SRPSKE NACIONALNOSTI)**

Imamo činjenicu da su počinjeni zločini i činjenicu da postoje ljudi koji su to počinili, da se za to znalo. **(KNIN, ŽRTVE RATA SRPSKE NACIONALNOSTI)**

Zločini počinjeni sa suprotne strane:

Stradanja od granate, [...] od granate svi smo se čuvali, išli smo u podrum, kad smo izašli okolo, a ovi udri, kolji, to su sve zločini. **(VUKOVAR, ŽRTVE RATA HRVATSKE NACIONALNOSTI)**

Po Banovini je bilo toga [...] u svakom selu, ajmo reći, da ne bi pravili nepravdu. U svako selo u koje su došli četnici napravili su pokolj. **(SPLIT, OPĆA POPULACIJA)**

Škabrnja, pokolj civila, masakr. **(SPLIT, BRANITELJI)**

Zločinački napad na Dubrovnik. Ono je teški zločin što su napravili. **(SPLIT, BRANITELJI)**

Kako su se ponašali prema zatvorenicima u logorima, prema ljudima, što smo gledali. I što smo doživjeli. **(SISAK)**

Meni je ratni zločin što su nam šume porušili [...] Zločini su što su nam porušili zgrade, srušili kuće, ceste. **(VUKOVAR, ŽRTVE RATA HRVATSKE NACIONALNOSTI)**

Uništili su prirodu, osakatili su drveće naše. Jedno su ljudi, drugo su životinje. Ali ni mravaca nije bilo, osakatili su drveća, cijele šume sasjekli, opljačkali, odnijeli traktore, kombajne. **(VUKOVAR, ŽRTVE RATA HRVATSKE NACIONALNOSTI)**

Isto tako, u okviru diskusije o zločinima s vlastite strane redovito se u fokusnim grupama moglo čuti da se u svakom ratu počine zločini, dok se ista argumentacija nije koristila za zločine koje je počinila suprotna strana.

U ratu se ne misli unaprijed. Ili će on tebe, ili ćeš ti njega. Nema to da ćeš ga uhvatiti za uho ili za nos, nego ga treba čim prije uništiti. Ili ti njega ili on tebe. Nema drugog izlaza. U ratu kuda vojska prođe tu trava ne raste. Tu se ruši. Nema tu. **(PULA, STARIJI)**

Svaki rat je općenito zločin. **(PULA, MLADI)**

Sve sile svijeta [...] uzmimo Ameriku, bilo koju državu, isto su imali svoje logore. Hitler je imao logore [...], znamo što su radili. Svaka država to koristi. Kad ste u ratu, to se ne gleda. U ratu je sve dopušteno. **(PULA, STARIJI)**

Pazi, rat ima druga pravila. Rat nije savršen red, rat je savršen nered u tom neredu. **(SPLIT, OPĆA POPULACIJA)**

Ima li i jedan rat da je vođen bez ratnih zločina? **(SPLIT, BRANITELJI)**

Je li ikad bilo suđeno, recimo, Amerikancima za zločine u Vijetnamu? **(SPLIT, BRANITELJI)**

Zašto Amerikanci ne odgovaraju za svoje zločine u Vijetnamu i Iraku? **(KNIN, ŽRTVE RATA HRVATSKE NACIONALNOSTI)**

Hirošima i ostalo, to su sve zločini. To su ratovi. Mogu ljudi napisati ne znam koliko pravila, ali u ratu će uvijek biti tako. Ako bi svi igrali po pravilima u ratu, onda ne bi nitko pobijedio. **(SPLIT, BRANITELJI)**

Taj slučaj stvarno treba gledati u jednom ratnom okruženju, to je bila '91. godina kad su ti vojnici bili do prije koji mjesec dana u toj Lori, kad su te zatvore oni koristili da bi u njoj držali Hrvate, sad se ta uloga zamijenila. [...] A da ne govorim da mi tada još nismo imali pravi organizirani vojni sustav; država nije organizirana tako da mi i ako smo napravili neke greške, napravili smo ih zbog jako loše organizacije jer to je sve bilo u jednoj furiji rata, stvaralo se, branilo se, štutilo se, pa su napravili pogrešne korake. **(SPLIT, OPĆA POPULACIJA)**

U diskusijama se javio aspekt planiranosti i organiziranosti zločina pri čemu su se zločini počinjeni s vlastite strane najviše vidjeli kao pojedinačni incidenti, dok su se zločini suprotne strane okarakterizirali kao organizirani i planirani.

O hrvatskim zločinima:

To su bili pojedinačni slučajevi za koje se zna. Ali, to nije bila politika. Nikada nije otišla jedna jedinica hrvatska i sastrugala Strugu. [Struga] je sinonim gdje su pobijeni ljudi, žene, djeca, kuće srušene. **(SISAK)**

Hrvatska politika nije bila takva da spali, ubija, razori do temelja. Nikada. Nikada to hrvatski vojnici i hrvatska vojska nisu napravili. Pojedinci, a šta ćemo govoriti o tome. **(SISAK)**

Individualno [...] Norac i ovo sve. Ja nisam puno bio, nisam puno toga prošao. S te strane ne mogu govoriti. Ovako, kada gledam neke druge stvari, po meni se tu ne radi više o zločinu. To nema veze sa zločinom. Toga u ratu ima. Evo da se nas dvoje sada sretnemo na ulici i da se potučemo, oboje ćemo se ozlijediti. [Hrvatska u rat] nije išla s namjerom "ja ću sada ubiti, zaklati". **(SPLIT, BRANITELJI)**

Sve je ovo generalizirano. Nema veze je li zločin bio, nego mi se čini da to sve ide protiv Hrvatske i našega naroda. Općenito. **(SPLIT, BRANITELJI)**

Oni [Zapad] žele to izjednačiti da bi skinuli odgovornost sa sebe. Jer '90. i '91. nisu ništa napravili da to zaustave, i sad treba napraviti da su svi krivi tako da nitko od njih ne mora odgovarati. **(SPLIT, BRANITELJI)**

To je individualno, sve. **(SPLIT, BRANITELJI)**

Spontano. Nije bilo organizirano ubijanje civila. Pojedinci, zavisi gdje je naletio. **(KNIN, ŽRTVE RATA SRPSKE NACIONALNOSTI)**

Ali, kad se pogleda, ti koji su pojedinačno stradali, kad se nakupi tih pojedinačnih, to je ipak jedan velik broj. Znači, pojedinačno je kad strada baš nekoliko ljudi, ali kad strada puno više, onda to više i nije pojedinačno. **(KNIN, ŽRTVE RATA SRPSKE NACIONALNOSTI)**

O srpskim zločinima:

Njihova je kolektivna svijest. **(SPLIT, BRANITELJI)**

Samo pojedinac može počinuti nešto. Ne postoji kolektivna krivnja i kolektivni genocid. Ali u početku je to tako bilo da je [srpski] narod prikazan kao doslovno zločinački narod. Dugo, ali to nije bilo. **(VUKOVAR, ŽRTVE RATA SRPSKE NACIONALNOSTI)**

U Kninu nije bilo tih zločina, ali vjerojatno je bilo na mjestima gdje je bila prva borbena linija, možda poneki pojedinačni slučaj. Vjerojatno ih je bilo i to su činili pojedinci. Znači nitko nije naredio da učine zločine. **(KNIN, ŽRTVE RATA SRPSKE NACIONALNOSTI)**

Katkad se zločine nastojalo opravdati strahom, stresom ili gubitkom člana svoje obitelji, a naročit način poricanja bio je izražen kod građana srpske nacionalnosti koji su zločine često pripisivali pridošlicama.

Prvo hrvatska vojska ovdje nije bila legija stranaca, znači profesionalna vojska, tu nije bio profesionalni vojnik, što gospodin govori, kad je profesionalna vojska onda se tako to može gledati, ali ovo su ljudi koji su uzeli pušku i išli braniti svoje zemljište, a onda, kad on nađe sve svoje spaljeno, to treba razumit, to je razum psihoze. **(SPLIT, OPĆA POPULACIJA)**

Razlika je da li je [zločin] s predumišljajem ili u afektu ili zbog neke psihoze u kojoj je bila ta osoba. **(SPLIT, OPĆA POPULACIJA)**

Može [se opravdati], naravno, ako je netko tako nešto slično doživio, onda može i on **(KNIN, ŽRTVE RATA SRPSKE NACIONALNOSTI)**

I to su pojedinci, možda u afektu, jer možda je izgubio svoga i nije se mogao kontrolirati i to je taj tren napravio. **(SISAK)**

Po afektu ti dođe. Nekome su ubili obitelj, familiju. **(PULA, STARI)**

Sada se možemo složiti ako je on zapalio tuđu kuću. Ako to spada pod ratni zločin, onda je on napravio ratni zločin. Ali, s obzirom na to da je njemu ovaj zapalio njegovo i da je [onda] on zapalio [njegovu] kuću. **(SISAK)**

Da je meni neki Srbin to napravio, ja bih mu istom mjerom vratila. Bez obzira, neka mi sude. **(SISAK)**

Ako dođu i napadnu i ubiju ti sve, normalno je i da će on ići klati isto. To je normalno. **(PULA, STARIJI)**

To je Škabrnja što su činili, a to opet nisu ljudi koji su rođeni na teritoriju Republike Hrvatske. **(KNIN, ŽRTVE RATA SRPSKE NACIONALNOSTI)**

Igrom slučaja poznajem sestru jednog momka srpske je nacionalnosti. Iz nekog revolta je ubio dvoje staraca. Stariji ljudi, Hrvati su bili. Znam, poznavala sam kompletnu familiju, pa znam [...] to je jedan zločin koji stvarno treba kazniti. Ja sam za to. Nisam vidjela, ali sam čitala i čula sam. **(KNIN, ŽRTVE RATA SRPSKE NACIONALNOSTI)**

Razgovarao sam s jednim dečkom [...] Osam iz njegove obitelji je zaklano na Škabrnji [...] on je naišao na jednoga, za kojega zna da mu je mater i oca ubio [...] I to se normalno klasificira kao zločin nad civilima. [...] On kaže "Ja to ne bih napravio da je netko drugi bio, ali da li ima netko na svijetu tko može mene razumjeti da se ja u oči sretnem sa čovjekom za kojega znam da mi je ubio oca i majku?" Kažem, u tom smislu možda je zločina bilo i nitko to ni ne osporava. **(VUKOVAR, ŽRTVE RATA HRVATSKE NACIONALNOSTI)**

U diskusijama je bio prisutan i argument da se u obrambenom ratu ne može počiniti zločin, iako je on bio rijetko korišten te su ga sudionici češće odbacivali ili ga uzimali samo za olakotnu okolnost. Katkad se također izražavala nevjerica da je određena osoba doista počinila ili je odgovorna za zločine.

Jesu li ti momci krivi ja ne znam, volio bih da nisu krivi, ja osobno bih volio da nisu krivi, da nisu činili to što su činili [...] ja bih to volio. Može bit da jesu, može bit da nisu, ali kad se napravi lakrdija od jednog procesa pa se umiješa politika, da ovaj sud ne valja, ovaj sudac ne valja; znači nekoga treba osudit', ne uzevši konkretno ovaj slučaj. Jel' su počinili zločin, ja ne znam. **(SPLIT, OPĆA POPULACIJA)**

Ne vjerujem da je Ante Gotovina, bar smo vidjeli po snimkama koje smo gledali, ubijao sve Srbe, baš se vidi da to nije, to sigurno nije naredio. Ljudi Srbi nisu potjerani. Oni nisu potjerani iz Krajine, oni su sami otišli. **(KNIN, ŽRTVE RATA HRVATSKE NACIONALNOSTI)**

Ja iskreno vjerujem da je bilo ratnih zločina [u Oluji]. **(PULA, MLADI)**

Ako je obrambeni [rat], mislim da se ne može počiniti zločine. **(KNIN, ŽRTVE RATA HRVATSKE NACIONALNOSTI)**

Da vam kažem, ako ja dođem u vašu kuću i vi ubijete mene, onda vi niste ratni zločinac, ali da ja ubijem vas u vašoj kući, onda sam ja ratni zločinac. Tko je sad što u Hrvatskoj? **(KNIN, ŽRTVE RATA HRVATSKE NACIONALNOSTI)**

Zločin je, ne znam, zločin... kazna. Ako je obrambeni, to nema veze s tim što je obrambeni, znači brani se pa je dopušteno raditi zločine. To je apsurdno. Mislim, zločin je zločin. Nema veze što je obrambeni. **(KNIN, ŽRTVE RATA HRVATSKE NACIONALNOSTI)**

Ja podrazumijevam [ratnim zločinom] samo ovo što su oni napravili. Ono što smo mi napravili, to smo se morali braniti. To je moje mišljenje. **(PULA, STARIJI)**

Takve stvari treba uzimati u obzir i imati lakše kazne. **(SPLIT, OPĆA POPULACIJA)**

Ne kažemo da je nemoguće počinuti ratne zločine u obrambenom ratu, ali sigurno postoje mnoge olakotne okolnosti. **(SPLIT, OPĆA POPULACIJA)**

Nije zločin ubiti civila ako te on napada. **(SISAK)**

Javno mnijenje je da se sad sudi nekome koji je branio svoju kuću, svoju državu, svoj dom. **(SPLIT, OPĆA POPULACIJA)**

Kad vama dođe netko u kuću i radi dar-mar, šta napraviti? Nema tu toga zakona, ja znam da se to ne može opravdati s jedne strane, a s druge strane, što si mogao? Mogao je on tebe ubiti, i ništa drugo. **(SPLIT, OPĆA POPULACIJA)**

Po meni svatko tko počinu ratni zločin, nema opravdanja, treba biti izručen. Nema nekoga nadnaravnog, nadsacionalnog interesa i objašnjenja. Jednostavno zločin je zločin. **(PULA, MLADI)**

Te izjave daju kratki pregled najčešćih oblika poricanja ratnih zločina koji su bili prisutni u diskusijama različitih skupina hrvatskih građana. Raznovrsni oblici time dakako nisu potpuno iscrpljeni, jer su navedeni samo oni koji su bili posebno česti. Kako se može primijetiti, oni se kreću od kondicionalno oblikovanih izjava, kontekstualiziranja zločina počinjenih s vlastite strane, pokušaja objašnjenja, promatranja zločina vlastite strane kao individualnih ekscesa, izbjegavanja navođenja konkretnih mjesta i opisa radnji, do odbijanja vjerovanja da je netko počinio zločin za koji je optužen ili jednostavno pripisivanje zločina nepoznatim počiniteljima koji su došli iz drugih krajeva. Također se može uočiti i prisutnost stanovitoga procesa normalizacije zločina u jeziku, pri čemu se o ubijanju govori kao o činjenju "neke greške" ili "pogrešnim koracima" (Split, opća populacija), a o maltretiranju i nasilju kao o "sitnim prepucavanjima" (Knin, žrtve srpske nacionalnosti).¹⁰⁴ Svakako je jedan od zanimljivijih nalaza u diskusijama fokusnih skupina referiranje na lokalno područje, i to naročito u vezi sa zločinima koje je počinila vlastita strana. Ako se uz to uzme u obzir činjenica da se postojanje zločina vlastite strane na načelnoj razini najčešće nije dovodilo u pitanje, može se pretpostaviti da je dominacija lokalne perspektive djelomice upravo u funkciji obrambenog mehanizma pri čemu se onda razgovor o zločinima može izbjeći riječima "ne znam, nisam bio tamo", "tako kažu", "ne znam što se tamo događalo", "ja samo znam kako je bilo nama ovdje", i sličnima.

U skladu s ocjenom da građani u vezi s ratnim zločinima ponajprije prihvaćaju geografski i društveno vrlo ograničenu perspektivu, postavlja se i pitanje: do koje mjere su prijašnji dominantni narativi uspjeli uključiti u svoje okvire sadržaj ratnih zločina vlastite strane? Drugim riječima, jesu li okviru tumačenja sukoba uspjeli zadržati svoju snagu te obuhvatiti i činjenice ratnih zločina ili su odbijanjem postojanja ratnih zločina izgubili objašnjavajuću funkciju i ostavili građane bez stabilnih

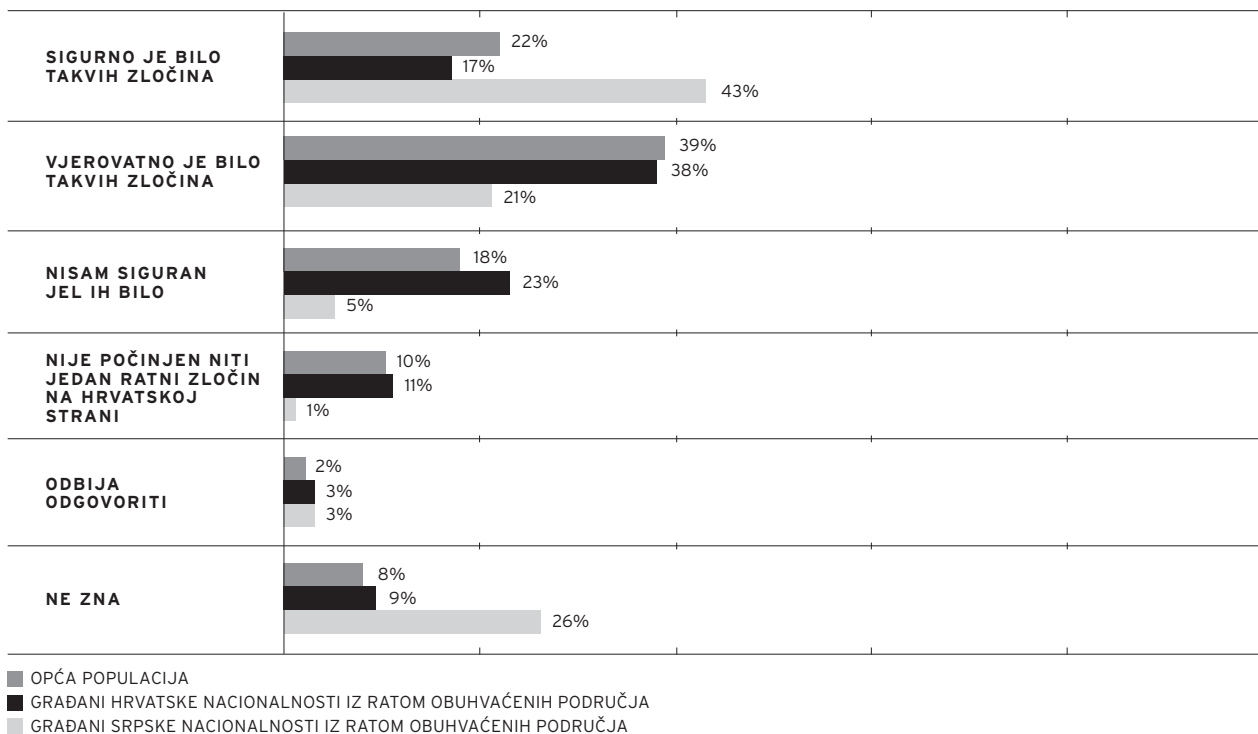
¹⁰⁴ Takav vid normalizacije zločina je vrlo čest i zabilježen je u različitim društvima. U Argentini se za vrijeme vojne hunte mučenje potapanjem u vodi nazivalo *submarino*, u Sjevernoj Irskoj se tortura nazivala "intenzivno ispitivanje", a u Izraelu "umjereni fizički pritisak" (Cohen, 2003). Takvim se jezičnim postupcima nasilje normalizira i lakše prihvaća u svakodnevnom životu, a što je vidljivo i kod učestalih naziva u hrvatskim medijima kada se o mučenjima i ubojstvima govori kroz pravni diskus kao o "slučajevima", poput "slučaj selotejpa", "slučaj garaža", "slučaj Lora" i dr., dok se o zločinima suprotne strane govori opisno kao, na primjer, "pokolj ranjenika i civila na Ovčari" (a ne slučaj Ovčara), "pokolj civila u Škabrnji" (a ne slučaj Škabrnja) i slično.

obrazaca kojima bi tumačili prošlost? Jednim dijelom bi se dakle ta orijentiranost na lokalnu perspektivu mogla objasniti ne samo dominacijom vlastita iskustva, lokalnog kolektivnog sjećanja te izbjegavanjem vlastite uključenosti i moralnih implikacija, nego i krizom narativa viših razina ("velikih priča") koji su prestali nuditi zadovoljavajuće društvenokonstruirane okvire razumijevanja nasilne prošlosti.

NAČELNI STAVOVI O RATNIM ZLOČINIMA

Slični mehanizmi poricanja mogu se uočiti u rezultatima anketnog istraživanja na općoj populaciji i ciljnim skupinama iz ratom zahvaćenih područja. Iako je u tom dijelu istraživanja naglasak stavljen na načelne stavove o zločinima i ocjene konkretnih događaja i osoba, u odgovorima na mnoga pitanja mogu se primijetiti izbjegavanja jasnih ocjena i biranje blažih ili neutralnih vrijednosti. Na pitanje "Je li bilo zločina počinjenih nad Srbima od strane hrvatskih građana i vojnika...?", 22% ispitanika iz uzorka opće populacije odgovorilo je kako je sigurno bilo takvih zločina, a 39% da je takvih zločina vjerojatno bilo. S druge strane, 18% ispitanika odabralo je neutralan odnosno ambivalentan odgovor da nisu sigurni je li zločina bilo ili nije, a ostalih 10% je uvjeren da nije počinjen nijedan ratni zločin s hrvatske strane (slika 7). Hrvati s ratnih područja davali su slične odgovore, dok su Srbi s istih područja u većoj mjeri birali odgovor da je sigurno bilo takvih zločina (43%). Isto tako je ovdje tek 5% Srba odabralo neutralan odgovor, ali ih je 29% izjavilo da "ne zna" odnosno da se ne želi izjasniti na to pitanje, što bi se moglo objasniti i strahom od javnog izjašnjenja.

SLIKA 7. SMATRATE LI DA SU HRVATSKI GRAĐANI I VOJNICI ČINILI ZLOČINE NAD SRBIMA ILI SMATRATE DA NA HRVATSKOJ STRANI NIJE POČINJEN NIJEDAN RATNI ZLOČIN?

Promatrajući odgovore prema sociodemografskim karakteristikama može se ustanoviti da što su ispitanici mlađi, to su skloniji razmišljati da je sigurno bilo zločina s hrvatske strane. Također su ispitanici s višom i visokom stručnom spremom, kao i ispitanici iz Istre, Primorja i Gorskog kotara osjetno sigurniji od ostalih ispitanika da su s hrvatske strane počinjeni zločini, a statistički značajne razlike nisu uočene s obzirom na osobno ratno iskustvo.

Kako bi se dobio nešto bolji uvid u stavove građana o ratnim zločinima, ispitanicima je postavljeno pitanje kojim se mjerilo stavove o karakteru počinjenih zločina. U tu su svrhu ispitanicima ponuđeni suprotni parovi tvrdnji koji se odnose na različiti karakter zločina počinjenih nad Srbima, pri čemu su trebali izabrati broj to jest dati svoju ocjenu navedenih parova (tablica 15).

TABLICA 15. PERCEPCIJA RATNIH ZLOČINA S HRVATSKE STRANE – OPĆA POPULACIJA									
SKALA OD -3 DO +3. -3 ZNAČI DA SE ISPITANIK POTPUNO SLAŽE S LIJEVOM TVRDNJOM, A +3 DA SE POTPUNO SLAŽE S DESNOM. 0 ZNAČI DA SE ISPITANIK S OBJE PODJEDNAKO SLAŽE	-3	-2	-1	0	1	2	3		NZ\BO
ORGANIZIRANI I PLANIRANI	5%	4%	6%	16%	10%	13%	45%	INDIVIDUALNI INCIDENTI	1%
DJELO DOMAĆEG STANOVNIŠTVA	7%	5%	5%	42%	12%	10%	17%	DJELO DRAGOVOLJACA KOJI SU DOŠLI IZ DRUGIH KRAJEVA	3%
DJELO CIVILA	5%	7%	6%	35%	16%	12%	17%	DJELO VOJNIH OSOBA	2%
USMJERENI PROTIV KONKRETNIH OSOBA NAD KOJIMA SU POČINJENI	25%	14%	15%	31%	6%	3%	5%	USMJERENI PROTIV CIJELOGA NARODA	1%
POČINJENI IZ MRŽNJE	17%	7%	12%	19%	8%	7%	30%	POČINJENI IZ NUŽNOSTI	2%
MOGU SE OPRAVDATI	12%	8%	6%	23%	8%	9%	31%	NE MOGU SE OPRAVDATI	2%
BILI SU ODOBRAVANI OD OBIČNIH CIVILA KOJI SU ŽIVJELI NA OKUPIRANIM PODRUČJIMA	3%	3%	6%	34%	8%	9%	35%	NISU BILI ODOBRAVANI OD OBIČNIH CIVILA KOJI SU ŽIVJELI NA OKUPIRANIM PODRUČJIMA	1%

NA OVO PITANJE NISU ODGOVARALI ONI KOJI SMATRAJU DA HRVATSKA STRANE NIJE POČINILA NIJEDAN ZLOČIN.

Općenito gledajući te podatke, moguće je ustanoviti da se ispitanici iz opće populacije nisu jasno opredijelili o karakteru zločina počinjenih s hrvatske strane, budući da je u pravilu visok postotak ispitanika (od 30% do 40%) većinu tvrdnji ocjenjivao neutralnom ocjenom. No kad se promotre ocjene onih ispitanika koji su se u većoj ili manjoj mjeri složili s tvrdnjama s lijeve odnosno desne strane, može se primjetiti da su se zločini hrvatske strane više shvaćali kao individualni incidenti, kao zločini usmjereni protiv konkretnih osoba, koji nisu odobravali obični civili s okupiranih područja te koji su djelo vojnih osoba.

Usporedba odgovora ispitanika iz ciljnih skupina kao i opće populacije pokazuje brojne statistički značajne razlike (prikazane u tablici 16). Građani srpske nacionalnosti pri tome su više odgovarali kako su zločini s hrvatske strane organizirani i planirani, da su usmjereni protiv cijeloga srpskog naroda, da su počinjeni iz mržnje te da se ne mogu opravdati i nisu ih odobravali obični civili iz ratom okupiranih područja.

TABLICA 16. PERCEPCIJA RATNIH ZLOČINA S HRVATSKE STRANE – PROSJEK – PREMA CILJNOJ SKUPINI ¹⁰⁵								
SKALA OD -3 DO +3. -3 ZNAČI DA SE ISPITANIK POTPUNO SLAŽE S LIJEVOM TVRDNJOM, A +3 DA SE POTPUNO SLAŽE S DESNOM. 0 ZNAČI DA SE ISPITANIK S OBJE PODJEDNAKO SLAŽE		ORGANIZIRANI I PLANIRANI VS. INDIVIDUALNI INCIDENTI	DJELO DOMAĆEG STANOVNIŠTVA VS. DJELO DOBROVOLJACA IZ DRUGIH KRAJEVA	DJELO CIVILA VS. DJELO VOJNIH OSOBA	USMJERENI PROTIV KONKRETNIH OSOBA VS. USMJERENI PROTIV CIJELOG NARODA	POČINJENI IZ MRŽNJE VS. POČINJENI IZ NUŽNOSTI	MOGU SE OPRAVDATI VS. NE MOGU SE OPRAVDATI	BILI ODOBRAVANI OD OBIČNIH CIVILA VS. NISU BILI ODOBRAVANI OD OBIČNIH CIVILA
OPĆA POPULACIJA		1,45	0,47	0,60	-0,89	0,35	0,59	1,14
CILJNA SKUPINA	GRAĐANI HRVATSKE NACIONALNOSTI IZ RATOM OBUHVAĆENIH PODRUČJA	1,16	0,44	0,63	-0,96	0,16	0,44	0,69
	GRAĐANI SRPSKE NACIONALNOSTI IZ RATOM OBUHVAĆENIH PODRUČJA	-0,57	0,31	0,92	0,40	-1,15	2,09	1,15

NA OVO PITANJE NISU ODGOVARALI ONI KOJI SMATRAJU DA HRVATSKA STRANA NIJE POČINILA NIJEDAN ZLOČIN

¹⁰⁵ Prosjeci su izračunavani na skali od -3 do +3, gdje -3 znači da se ispitanik u potpunosti slaže s lijevom, odnosno prvim pojmom, a +3 da se ispitanik u potpunosti slaže s desnom, odnosno drugim pojmom. Predznaci "-" i "+" ne označavaju pozitivnu ili negativnu konotaciju pojmova.

Za razliku od prikazanih stavova o zločinima počinjenima s hrvatske strane, ispitanici iz uzorka opće populacije zločine sa srpske strane u pravilu su shvaćali kao organizirane i planirane, usmjerene protiv cijeloga hrvatskog naroda, kao zločine počinjene iz mržnje te kao one koji se nikako ne mogu opravdati. Kako je prezentirano u tablici 17, stavovi ispitanika iz opće populacije su u vezi s tim pitanjem jasniji nego u vezi sa zločinima počinjenima s hrvatske strane, a jedine tvrdnje gdje su odgovori nešto više raspršeni, bile su one koje se tiču involviranosti civilnog stanovništva nasuprot pripadnicima vojske, odobravanja lokalnoga civilnog stanovništva te tvrdnja koja se odnosi na pitanje jesu li počinitelji pretežno iz domaćeg stanovništva ili su dragovoljci iz drugih krajeva.

TABLICA 17. PERCEPCIJA RATNIH ZLOČINA SA SRPSKE STRANE – OPĆA POPULACIJA

	-3	-2	-1	0	1	2	3		NZ\BO
ORGANIZIRANI I PLANIRANI	62%	10%	7%	8%	3%	2%	4%	INDIVIDUALNI INCIDENTI	3%
DJELO DOMAĆEG STANOVNIŠTVA	17%	5%	9%	32%	11%	7%	15%	DJELO DOBROVOLJACA KOJI SU DOŠLI IZ DRUGIH KRAJEVA	4%
DJELO CIVILA	4%	4%	8%	26%	15%	11%	28%	DJELO VOJNIH OSOBA	4%
USMJERENI PROTIV KONKRETNIH OSOBA NAD KOJIMA SU POČINJENI	3%	2%	6%	15%	8%	10%	54%	USMJERENI PROTIV CIJELOG NARODA	3%
POČINJENI IZ MRŽNJE	60%	14%	6%	10%	3%	1%	3%	POČINJENI IZ NUŽNOSTI	3%
MOGU SE OPRAVDATI	1%	1%	2%	8%	3%	7%	76%	NE MOGU SE OPRAVDATI	3%
BILI ODOBRAVANI OD OBIČNIH CIVILA KOJI SU ŽIVJELI NA OKUPIRANIM PODRUČJIMA	27%	9%	9%	25%	7%	5%	15%	NISU BILI ODOBRAVANI OD OBIČNIH CIVILA KOJI SU ŽIVJELI NA OKUPIRANIM PODRUČJIMA	3%

SVI ISPITANICI IZ OPĆE POPULACIJE

I u vezi s tim pitanjem ustanovljene su statistički značajne razlike između ispitanika iz ciljnih skupina. Anketirani građani srpske nacionalnosti više su od građana hrvatske nacionalnosti iz ratom obuhvaćenih područja zločine srpske strane percipirali kao individualne incidente, usmjerene protiv konkretnih osoba, a ne protiv cijeloga hrvatskog naroda. Također su ih više shvaćali kao zločine počinjene iz nužnosti, a ne iz mržnje, te kao zločine koje nisu odobrali obični civili koji su živjeli na okupiranim područjima.

TABLICA 18. PERCEPCIJA RATNIH ZLOČINA SA SRPSKE STRANE – PROSJEK – PREMA CILJNOJ SKUPINI

SKALA OD -3 DO +3. -3 ZNAČI DA SE ISPITANIK POTPUNO SLAŽE S LIJEVOM TVRDNJOM, A +3 DA SE POTPUNO SLAŽE S DESNOM. 0 ZNAČI DA SE ISPITANIK S OBJE PODJEDNAKO SLAŽE		ORGANIZIRANI I PLANIRANI VS. INDIVIDUALNI INCIDENTI	DJELO DOMAĆEG STANOVNIŠTVA VS. DJELO DOBROVOLJACA IZ DRUGIH KRAJEVA	DJELO CIVILA VS. DJELO VOJNIH OSOBA	USMJERENI PROTIV KONKRETNIH OSOBA VS. USMJERENI PROTIV CIJELOG NARODA	POČINJENI IZ MRŽNJE VS. POČINJENI IZ NUŽNOSTI	MOGU SE OPRAVDATI VS. NE MOGU SE OPRAVDATI	BILI ODOBRAVANI OD OBIČNIH CIVILA VS. NISU BILI ODOBRAVANI OD OBIČNIH CIVILA
OPĆA POPULACIJA		-1,97	0,01	0,95	1,73	-2,06	2,46	-0,50
CILJNA SKUPINA	GRAĐANI HRVATSKE NACIONALNOSTI IZ RATOM OBUHVAĆENIH PODRUČJA	-1,86	0,04	0,57	1,46	-1,84	2,38	-0,54
	GRAĐANI SRPSKE NACIONALNOSTI IZ RATOM OBUHVAĆENIH PODRUČJA	0,10	1,01	1,13	0,49	-0,73	1,93	1,30

ISKLUJUČENI SU ISPITANICI KOJI SU ODGOVORILI "NE ZNAM"

Što se tiče razlika s obzirom na osobno sudjelovanje u ratu, Hrvati s većim stupnjem ratnog stradavanja izrazitije su od ostalih smatrali zločine počinjene sa srpske strane organiziranim i planiranim, kao i usmjerenim protiv cijeloga hrvatskog naroda te odobranim od civila s okupiranih područja. Slične razlike s obzirom na razinu stradavanja nisu ustanovljene kod anketiranih Srba.

STAVOVI O KONKRETNIM RATNIM ZLOČINIMA

Stavove građana o konkretnim ratnim zločinima pokušalo se ustanoviti tako da im je u upitniku prvo postavljeno pitanje jesu li ili nisu čuli za neki događaj. Kako se vidi iz tablice 19, prema odgovorima ispitanika opće populacije može se zaključiti da je izrazita većina njih čula za događaje koji su bili usmjereni protiv građana hrvatske nacionalnosti. Na primjer, 99% ispitanika čulo je za razaranje Vukovara, 97% za ubijanje zarobljenika Hrvata iz vukovarske bolnice na Ovčari, 97% za granatiranje Dubrovnika itd.

Za događaje koji se odnose na ratne zločine počinjene nad Srbima ispitanici su, iako još uvijek uglavnom u većini, nešto manje odgovarali da su čuli za te događaje: najviše ih je čulo za mučenje zarobljenika u vojnom zatvoru Lora (85%), a najmanje za ubijanje civila srpske nacionalnosti u Sisku (44%). Za ubojstva Srba u Vukovaru čulo je 56% ispitanika, za oduzimanje imovine Srbima u Hrvatskoj 58%, a jednako toliko ih je čulo i za ubijanja civila Srba u Osijeku pri čemu valja imati na umu da je istraživanje provedeno potkraj lipnja 2006. godine, dakle prije pritvaranja osumnjičenih za te zločine te prije veće medijske posvećenosti tim događajima.

TABLICA 19. SADA ĆU VAM PROČITATI ODREĐENE DOGAĐAJE IZ DOMOVINSKOG RATA, A VAS MOLIM DA MI NAJPRIJE KAŽETE JESTE LI ČULI ZA TAJ DOGAĐAJ? – OPĆA POPULACIJA

	ČUO	NIJE ČUO
RAZARANJE VUKOVARA	99%	1%
UBIJANJE ZAROBLJENIKA IZ VUKOVARSKE BOLNICE NA OVČARI	97%	3%
UBIJANJE SRPSKIH CIVILA IZ VUKOVARA	56%	44%
UBIJANJE CIVILA HRVATSKE NACIONALNOSTI U ŠKABRNJI	89%	11%
UBIJANJE CIVILA HRVATSKE NACIONALNOSTI U LOVASU	72%	28%
UBIJANJE I MUČENJE ZAROBLJENIKA U LOGORU SREMSKA MITROVICA	86%	14%
GRANATIRANJE DUBROVNIKA	97%	3%
MUČENJE ZAROBLJENIKA U VOJNOM ZATVORU LORA	85%	15%
PREKOMJERNO GRANATIRANJE KNINA	69%	31%
UBIJANJE CIVILA NAKON OLUJE	66%	34%
UBIJANJE CIVILA TIJEKOM OLUJE	68%	32%
UBIJANJE CIVILA SRPSKE NACIONALNOSTI U OSIJEKU	58%	42%
UBIJANJE CIVILA SRPSKE NACIONALNOSTI U SISKU	44%	56%
ODUZIMANJE IMOVINE SRBIMA U HRVATSKOJ	58%	42%

SAMO ISPITANICI IZ OPĆE POPULACIJE

Kako bi se ustanovilo koliko su takvi odgovori rezultat medijske popraćenosti određenih zločina, a koliko mogu izražavati jedan od načina poricanja, ispitanicima su ponuđena dodatna pitanja i napravljene su dodatne analize. Tako su i u vezi s ovim pitanjem ustanovljene statistički značajne razlike s obzirom na ciljne skupine, pri čemu su Hrvati i Srbi češće navodili da su čuli za zločine koje je počinila druga strana. Tako je 44% građana hrvatske nacionalnosti iz ratom zahvaćenih područja (kao i ispitanika iz opće populacije) navelo da je čulo za ubijanje civila srpske nacionalnosti u Sisku, dok je za isti događaj čulo tri četvrtine građana srpske nacionalnosti iz istih područja. Slično tome, 87% građana hrvatske nacionalnosti iz ratom zahvaćenih područja čulo je za ubijanje i mučenje zarobljenika Hrvata u logoru Sremska Mitrovica, dok je za taj događaj čulo 62% građana srpske nacionalnosti s ratnih područja. Statistički značajne razlike zabilježene su i u vezi s ubijanjem srpskih civila iz Vukovara (59% Hrvata iz ratnih područja prema 86% Srba), zločinom nad Hrvatima u Lovasu (72% Hrvata prema 59% Srba), ubijanjem srpskih civila nakon Oluje (70% Hrvata spram 83% Srba), ubijanjem srpskih civila tijekom Oluje (68% Hrvata spram 82% Srba), zločina nad Srbima u Osijeku (60% Hrvata prema 84% Srba), te kod oduzimanja imovine Srbima (53 % Hrvata naspram 84 % Srba).

Moguće je ocijeniti kako na te razlike nije utjecala samo nejednaka informiranost građana o tim događajima, nego je u to umiješan i problem poricanja. Stoga je ispitanicima koji su prethodno odgovorili kako su čuli za navedene događaje ponuđeno dodatno pitanje: "Radi li se, prema Vašem mišljenju, u tom slučaju o ratnom zločinu ili se ne radi o ratnom zločinu?" U odgovorima na to pitanje ustanovljeni su izrazito visoki postoci onih koji su sve navedene događaje okarakterizirali kao ratne zločine. Tako visoki postoci (od 80% do 98%) bili su prisutni u obje ciljane skupine i neovisno o strani koja je počinila te zločine, što upućuje na zaključak kako je vrlo vjerojatno kod većine onih koji su odgovorili da nisu čuli za ponuđene događaje zapravo jednim dijelom bilo prisutno poricanje. Vrlo slični rezultati (vrlo velik broj onih koji smatraju da se različiti događaji odnose na ratne zločine) dobiveni su i u uzorku opće populacije (tablica 20).

TABLICA 20. RADI LI SE, PREMA VAŠEM MIŠLJENJU, U TOM SLUČAJU O RATNOM ZLOČINU ILI SE NE RADI O RATNOM ZLOČINU? – OPĆA POPULACIJA

	JEST RATNI ZLOČIN	NIJE RATNI ZLOČIN	NZ\BO
RAZARANJE VUKOVARA	98%	1%	1%
UBIJANJE ZAROBLJENIKA IZ VUKOVARSKE BOLNICE NA OVČARI	98%	0%	2%
UBIJANJE SRPSKIH CIVILA IZ VUKOVARA	89%	8%	2%
UBIJANJE CIVILA HRVATSKE NACIONALNOSTI U ŠKABRNJI	97%	0%	3%
UBIJANJE CIVILA HRVATSKE NACIONALNOSTI U LOVASU	96%	0%	3%
UBIJANJE I MUČENJE ZAROBLJENIKA U LOGORU SREMSKA MITROVICA	96%	0%	4%
GRANATIRANJE DUBROVNIKA	95%	2%	3%
MUČENJE ZAROBLJENIKA U VOJNOM ZATVORU LORA	88%	10%	3%
PREKOMJERNO GRANATIRANJE KNINA	81%	15%	3%
UBIJANJE CIVILA NAKON OLUJE	91%	6%	3%
UBIJANJE CIVILA TIJEKOM OLUJE	89%	8%	3%
UBIJANJE CIVILA SRPSKE NACIONALNOSTI U OSIJEKU	85%	12%	3%
UBIJANJE CIVILA SRPSKE NACIONALNOSTI U SISKU	85%	11%	4%
ODUZIMANJE IMOVINE SRBIMA U HRVATSKOJ	62%	35%	3%

SAMO ONI ISPITANICI KOJI SU NAVELI DA SU ČULI ZA KONKRETAN DOGAĐAJ – OPĆA POPULACIJA

Treba imati na umu kako se iz tih podataka ne može zaključiti da su ispitanici, odgovarajući da "nisu čuli" za navedene događaje, ujedno smatrali da to nisu ratni zločini. Iza te vrste poricanja može se u jednakoj mjeri kriti izbjegavanje spominjanja tih događaja zato što izazivaju neugodu, vjerovanje samo u djelomičnu istinitost, kao što u podlozi može biti i potpuno negiranje da se takav zločin doista dogodio. No u svakom slučaju, i bez obzira na dublje motive i razloge, ti podaci ilustriraju problem poricanja na način kako je definiran na početku ovoga poglavlja: o nekim se zbivanjima izbjegava govoriti i slušati, a struktura poricanja je takva da se za zločine istovremeno i zna i ne zna.

Slijedom te perspektive zanimljivo je da se izrazito visok postotak građana izjasnio da se istrage za različite ratne zločine trebaju provoditi (tablica 21). U pravilu je više od 90% ispitanika opće populacije odgovorilo da se istrage trebaju provoditi za zločine počinjene nad hrvatskim stanovništvom, ali isto visok postotak bio je (75 – 80%) i kad su u pitanju zločini nad Srbima.

TABLICA 21. TREBA LI PROVODITI ISTRAGU I SUĐENJE ZA TAJ DOGAĐAJ ILI SMATRATE DA TO NE BI TREBALO RADITI? – OPĆA POPULACIJA

	TREBALO BI PROVESTI ISTRAGE	NE BI TREBALO PROVESTI ISTRAGE	NZ\BO
RAZARANJE VUKOVARA	95%	4%	1%
UBIJANJE ZAROBLJENIKA IZ VUKOVARSKÉ BOLNICE NA OVČARI	95%	3%	2%
UBIJANJE SRPSKIH CIVILA IZ VUKOVARA	74%	20%	6%
UBIJANJE CIVILA HRVATSKE NACIONALNOSTI U ŠKABRNJI	93%	4%	3%
UBIJANJE CIVILA HRVATSKE NACIONALNOSTI U LOVASU	91%	4%	5%
UBIJANJE I MUČENJE ZAROBLJENIKA U LOGORU SREMSKA MITROVICA	92%	4%	4%
GRANATIRANJE DUBROVNIKA	93%	4%	3%
MUČENJE ZAROBLJENIKA U VOJNOM ZATVORU LORA	85%	11%	4%
PREKOMJERNO GRANATIRANJE KNINA	74%	21%	5%
UBIJANJE CIVILA NAKON OLUJE	81%	14%	5%
UBIJANJE CIVILA TIJEKOM OLUJE	79%	17%	5%
UBIJANJE CIVILA SRPSKE NACIONALNOSTI U OSIJEKU	74%	20%	6%
UBIJANJE CIVILA SRPSKE NACIONALNOSTI U SISKU	73%	21%	6%
ODUZIMANJE IMOVINE SRBIMA U HRVATSKOJ	68%	27%	5%

SVI ISPITANICI IZ OPĆE POPULACIJE

Treba istaknuti podatak da samo blizu 5% od onih ispitanika koji neki događaj smatraju ratnim zločinom ujedno nije podržao provođenje istrage za te zločine. S druge strane, pokazalo se da većina (50 – 60%) onih koji su odgovorili kako nisu čuli za neki događaj podržavaju provedbu istraga o tim događajima. Analiza razlika s obzirom na ciljne skupine pokazuju kako je više građana srpske nacionalnosti iz ratom obuhvaćenih područja odgovorilo da treba procesuirati ratne zločine počinjene nad Srbima, nego što su takav odgovor dali građani hrvatske nacionalnosti iz istih područja. U vezi sa zločinima počinjenim nad hrvatskim stanovništvom podjednaka većina ispitanika iz obje skupine izjasnila se da treba provesti istrage, s tim da su Hrvati nešto više isticali potrebu za procesuiranjem razaranja Vukovara i granatiranja Dubrovnika nego što su to isticali anketirani Srbi.

Rezultat prema kojemu većina ispitanika podržava provedbu istraga, pa čak i većina onih koji "nisu čuli" i za koje se može pretpostaviti da su jednim dijelom skloni poricati svoju upoznatost s tim događajima, ocjenjujemo posebno bitnim te ga možemo staviti u isti red s rezultatima koji se odnose na važnost suočavanja s prošlošću. Naime i u vezi s tim rezultatima ustanovljena je diskrepancija između osobne i emocionalne razine te između opće društvene i kognitivne razine. To vodi sljedećem zaključku: usprkos činjenici da je priznanje odnosno suočavanje s činjenicom postojanja zločina počinjenih s vlastite (etničke) strane teško i neugodno, na racionalnoj razini građani istrage i raščišćavanje činjenica o počinjenim zločinima vide korisnima bez obzira što možda ne postoji osobna spremnost za aktivnim sudjelovanjem u tom procesu.

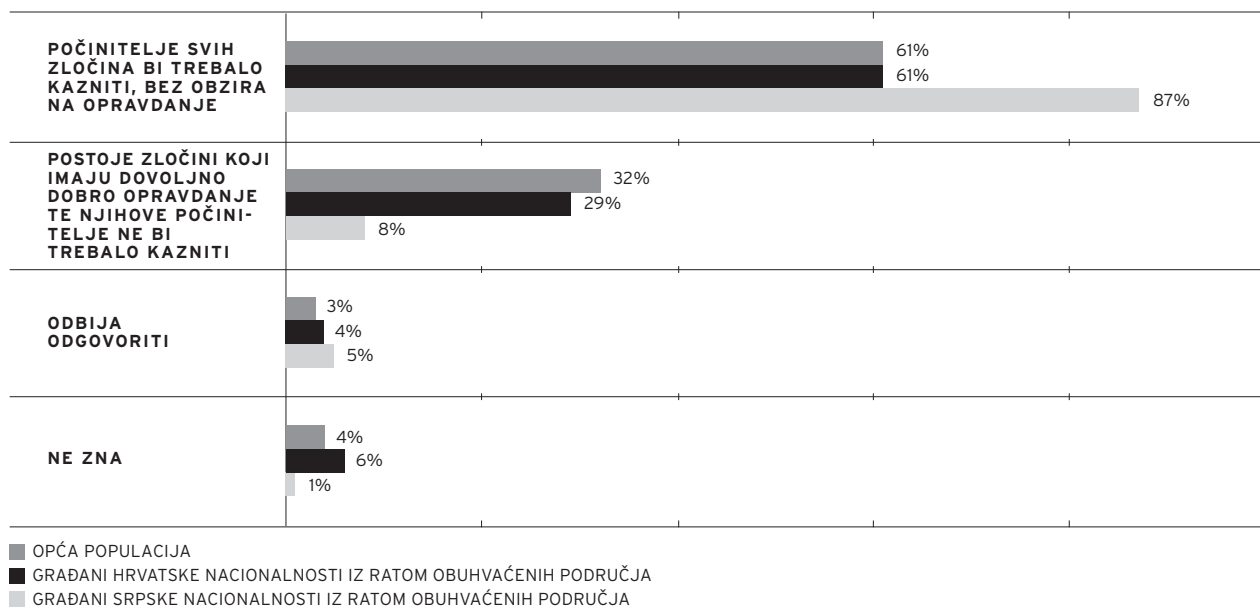

ODGOVORNOST ZA RATNE ZLOČINE

Kako bi se dobila što potpunija slika stavova i mišljenja građana o ratnim zločinima, nastojao se istražiti i njihov odnos prema odgovornosti za zločine. Pri tome je bilo važno ustanoviti u kojoj mjeri građani razumiju problem zapovjedne odgovornosti te na koji način vrednuju odgovornost određenih skupina u društvu poput političara, vojske, novinara i dr. Ponovno se otvorilo pitanje opravdanja zločina, no sada u okviru problema kažnjavanja počinitelja. Prethodno se naime ustanovilo da su građani u pravilu spremniji opravdati zločine koje je počinila vlastita strana. Sljedeći podaci daju pregled načelnih stavova i mišljenja.

Na slici 8 vidljivo je kako je većina ispitanika opće populacije (61%) odgovorila da bi trebalo kazniti počinitelje zločina bez obzira na mogućnost opravdanja, dok je samo trećina građana (32%) smatrala da postoje zločini za koje su opravdanja takva da se njihove počinitelje ne bi trebalo kazniti. Pri tome je registrirano više građana srpske nacionalnosti (87%) koji su dali odgovor da se svi počinitelji trebaju kazniti bez obzira na opravdanje.

SLIKA 8. PREMA VAŠEM MIŠLJENJU, BI LI POČINITELJE SVIH RATNIH ZLOČINA BEZ RAZLIKE TREBALO KAZNITI ILI SMATRATE DA POSTOJE OPRAVDANI ZLOČINI ČIJE POČINITELJE NE BI TREBALO KAZNITI?

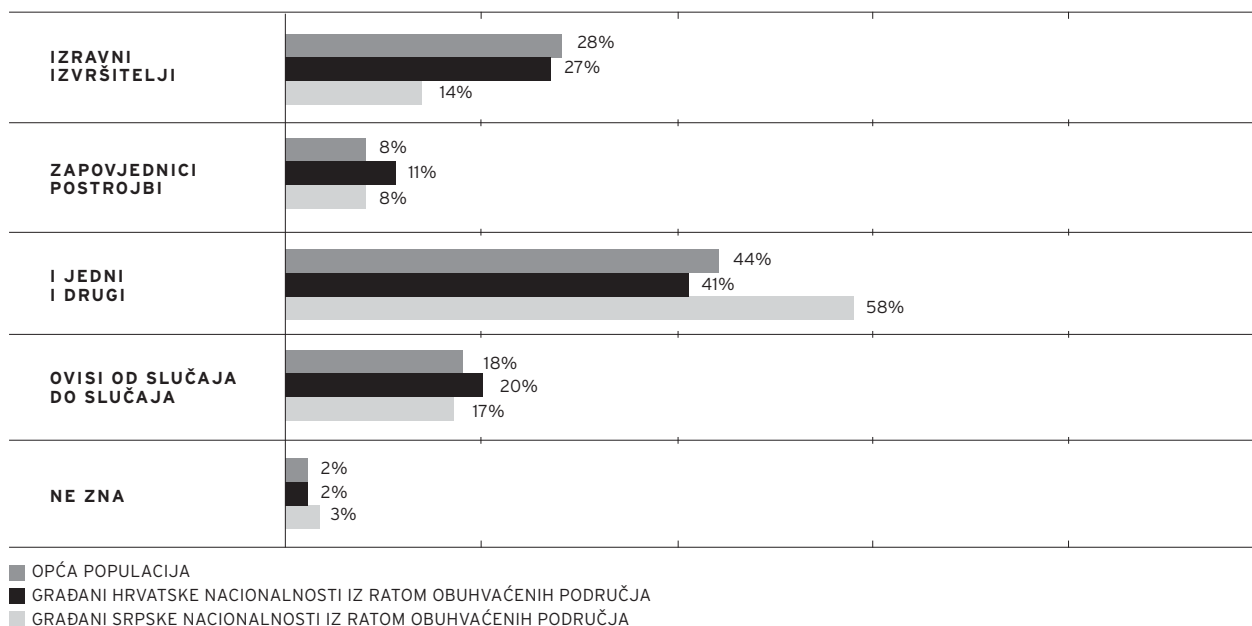

Razlike prema sociodemografskim karakteristikama ispitanika opće populacije pokazuju kako je mišljenje da počinitelje svih zločina treba kazniti bilo češće prisutno među ženama, mlađim i sredovječnim ispitanicima (izrazitije među onima do 45 godina), kao i visokoobrazovanima te stanovnicima velikih gradova. Kao i u vezi s mnogim drugim pitanjima, i u tim se odgovorima pokazalo kako žene, mladi i pripadnici srednjega sloja (posebno obrazovani profesionalci koji žive u velikim gradovima) više od drugih građana imaju dosljedne stavove prema kažnjavanju ratnih zločina te uopće veći senzibilitet za suočavanje s prošlošću. I obrnuto, stav da neki zločini imaju dovoljno dobro opravdanje bio je zastupljeniji među muškarcima, među starijim osobama (više od 60 godina), stanovnicima sela i manjih gradova, kao i među ispitanicima sa završenom osnovnom školom. Slične razlike, pak, nisu zabilježene unutar ciljnih skupina, što znači da građani hrvatske nacionalnosti, bez obzira iz kojega kraja Hrvatske dolaze, imaju slična razmišljanja te isto tako da građani srpske nacionalnosti, bez obzira na regiju, međusobno dijele slične stavove.

Također je zanimljivo da su oni ispitanici iz uzorka opće populacije koji su odgovorili da postoje dovoljno dobra opravdanja za ratne zločine na pitanje "Što bi, prema Vašem mišljenju, mogla biti prihvatljiva opravdanja za počinjenje djela koje se obično naziva ratni zločin?", u najvećem broju davali odgovore u kategorijama "odbrana zemlje/obrambeni rat" (44%), "ubojstva bližih članova obitelji..." (trećina), te potom "afekt izazvan ratnim okolnostima" (15%), "ratno stanje" (14%) itd., što su sve razlozi koji su najčešće bili prisutni i u diskusijama fokusnih grupa.

Jedna od pretpostavki usvojenih na temelju analize diskusija različitih skupina građana u fokusnim grupama bila je i da branitelji više od drugih građana smatraju kako su za ratne zločine odgovorni i izvršni počinitelji i zapovjednici postrojbi. No u anketnom istraživanju koje omogućuje generalizaciju rezultata, ta se pretpostavka nije potvrdila te nisu zabilježene statistički značajne razlike s obzirom na osobnu uključenost u sukob. Što se tiče opće populacije, nešto više od četvrtine (28%) anketiranih građana Hrvatske zaokružilo je opciju da bi trebali odgovarati samo izravni izvršitelji ratnih zločina, a samo 8% ih je smatralo da bi odgovarati trebali samo zapovjednici. Razmjerno najveći broj (44%) izrazio je stav da bi i izravni izvršitelji i zapovjednici trebali snositi svoj dio odgovornosti, dok se blizu 18% izjasnilo kako to ovisi od slučaja do slučaja. Žene su češće imale stav da za zločine trebaju odgovarati i izvršitelji i zapovjednici, a muškarci su češće smatrali da to ovisi od slučaja do slučaja. Također, samo izravne počinitelje su više smatrali odgovornima stariji ispitanici (više od 60 godina), dok su mlađi (do 29 godina) češće zastupali stav da trebaju odgovarati i jedni i drugi. Uz to, visokoobrazovani ispitanici bili su skloniji odgovoru da to ovisi od slučaja do slučaja.

SLIKA 9. TKO BI, PREMA VAŠEM MIŠLJENJU, TREBAO ODGOVARATI ZA KONKRETNE RATNE ZLOČINE BEZ OBZIRA NA KOJOJ STRANI RATA SU POČINJENI: ONI KOJI SU IH IZRAVNO IZVRŠILI, ZAPOVJEDNICI POSTROJBI ČIJI SU PRIPADNICI POČINILI ZLOČINE ILI I JEDNI I DRUGI?

U vezi s tim pitanjem ustanovljene su statistički značajne razlike između građana srpske nacionalnosti, pri čemu su Srbi iz Podunavlja u odnosu na Srbe iz područja zahvaćenih Bljeskom i Olujom više držali da su i zapovjednici i izvršitelji odgovorni za zločine (68% naspram 49%), kao što je i više Srba s područja zahvaćenih Bljeskom i Olujom odgovorilo da su izravni izvršitelji oni koji trebaju odgovarati (20%), odnosno da to ovisi od slučaja do slučaja (24%). Slične razlike nisu se pojavile među anketiranim Hrvatima.

Sljedećim se pitanjem pokušalo dodatno objasniti stavove i mišljenja građana o zapovjednoj odgovornosti pa su ispitanicima na procjenu ponuđeni različiti oblici djelovanja zapovjednika vojske za koje snose teret odgovornosti. Kako se može vidjeti iz tablice 22, većina je ispitanika zapovjednike smatrala odgovornima samo kada su zapovjedili počinjenje zločina (84%) te kada su mogli spriječiti počinjenje zločina, ali to nisu učinili (53%).

TABLICA 22. U KOJIM OD SLJEDEĆIH SLUČAJEVA BI, PREMA VAŠEM SUDU, ZA ZLOČIN TREBAO ODGOVARATI ZAPOVJEDNIK POSTROJBE ČIJI SU PRIPADNICI POČINILI ZLOČIN?			
	OPĆA POPULACIJA	CILJNA SKUPINA	
		GRAĐANI HRVATSKE NACIONALNOSTI IZ RATOM OBUHVAĆENIH PODRUČJA	GRAĐANI SRPSKE NACIONALNOSTI IZ RATOM OBUHVAĆENIH PODRUČJA
N	700	314	155
AKO JE ZAPOVJEDIO ZLOČIN	84%	86%	86%
AKO JE MOGAO SPRIJEČITI ZLOČIN, ALI GA NIJE SPRIJEČIO	53%	45%	63%
AKO JE NEFORMALNO POTICAO NA POČINJENJE ZLOČINA	36%	38%	44%
AKO NIJE MOGAO SPRIJEČITI, A AKTIVNO JE ZATAŠKAVAO	24%	17%	38%
AKO NIJE MOGAO SPRIJEČITI ZLOČIN, A NIJE PRIJAVIO POČINITELJA	23%	14%	35%
NE ZNA	5%	2%	4%
NI U JEDNOM SLUČAJU	1%	4%	1%

BILO JE MOGUĆE VIŠE ODGOVORA

Iako se postoci odgovora na to pitanje tek malo razlikuju između ciljnih skupina, njihovi omjeri su isti i među Srbima i među Hrvatima iz ratnih područja. No zanimljivo je da su anketirani Srbi iz područja zahvaćenih Bljeskom i Olujom u većoj mjeri zapovjednike smatrali odgovornima u svim navedenim slučajevima (preko polovine) u usporedbi sa Srbima iz Podunavlja koji su tu odgovornost izrazitije vezali samo za prva dva slučaja. Iako se razlozi ovih razlika među srpskom populacijom s ratnih područja ne mogu jednoznačno iščitati iz dostupnih podataka, može se pretpostaviti da su oni u velikom dijelu rezultat promatranja problema kroz lokalnu perspektivu i s primarnim fokusom na zločine počinjene od suprotne strane. Utoliko zapovjedna odgovornost kod Srba iz područja zahvaćenih Bljeskom i Olujom pokriva više različitih slučajeva s obzirom da je i najveći broj civilnih žrtava Srba stradao u završnim i organiziranim vojno-redarstvenim akcijama.

Cjelovito gledano, ti rezultati mogu sugerirati kako među građanima Hrvatske postoji slabo razumijevanje problema zapovjedne odgovornosti. No valja napomenuti da je tako jednoznačan zaključak teško donijeti na temelju isključivo podataka dobivenih ovim istraživanjem te da su ispitanici u odabiru ovih odgovora mogli imati u vidu samo zločine počinjene s jedne strane te time i odgovarati na ovo pitanje, imajući posve različite polazišne pretpostavke.

Kad se odgovornost za počinjene zločine promatra s obzirom na strane u sukobu i s obzirom na različite skupine unutar društva, mogu se uočiti velike razlike u stavovima i mišljenjima anketiranih. Kako se vidi iz tablica 23 i 24, ti se stavovi i mišljenja razlikuju s obzirom na to jesu li u pitanju zločini na srpskoj ili zločini na hrvatskoj strani. Primjetna su i različita vrednovanja odgovornosti pojedinih skupina među anketiranim Srbima i među Hrvatima s ratnih područja. Tako za zločine počinjene sa srpske strane velika većina ispitanika opće populacije kao i ciljnih skupina smatra odgovornima političko vodstvo, a nakon toga se odgovornima smatraju vojni zapovjednici i pojedini izvršitelji zločina. Prisutne su također, znatne razlike između anketiranih iz ciljnih skupina na svim kategorijama odgovora, pri čemu su Srbi s ratnih područja ponuđene skupine u prosjeku

navodili u manjoj mjeri kao odgovorne, nego što su to činili Hrvati. S obzirom na rezultat odgovora na prethodno pitanje prema kojemu su Srbi iz područja zahvaćenih Bljeskom i Olujom u većoj mjeri isticali sve slučajeve zapovjedne odgovornosti, ovdje je zanimljivo da su ti ispitanici za zločine počinjene sa srpske strane češće nego Srbi iz Podunavlja odgovornima smatrali pojedine izvršitelje zločina. To donekle potvrđuje prethodno iznesenu pretpostavku da se zapovjednoj odgovornosti djelomično pristupa i s obzirom na stranu koja je zločin počinila te da se vrednovanje zapovjedne odgovornosti može mijenjati ovisno o konkretnim slučajevima.

TABLICA 23. TKO BI TREBAO ODGOVARATI ZA RATNE ZLOČINE NA SRPSKOJ STRANI?

	OPĆA POPULACIJA	CILJNA SKUPINA	
		GRAĐANI HRVATSKE NACIONALNOSTI IZ RATOM OBUHVAĆENIH PODRUČJA	GRAĐANI SRPSKE NACIONALNOSTI IZ RATOM OBUHVAĆENIH PODRUČJA
N	700	314	155
POLITIČKO VODSTVO	83%	77%	72%
VOJNI ZAPOVJEDNICI	67%	65%	30%
POJEDINI IZVRŠITELJI ZLOČINA	63%	66%	37%
NEKE DRUŠTVENE GRUPE	16%	13%	3%
MEDIJI	15%	11%	5%
SVI POJEDINCI/ CIJELO DRUŠTVO	11%	8%	2%
NITKO	0%	0%	1%
NE ZNA	3%	3%	5%

BIO JE MOGUĆ VEĆI BROJ ODGOVORA

Za razliku od vrednovanja odgovornosti za zločine sa srpske strane gdje su ispitanici opće populacije i Hrvati u najvećem broju birali političare te zapovjednike, a tek potom pojedine izvršitelje, kada je riječ o zločinima s hrvatske strane tada su anketirani najviše odgovornima smatrali pojedine izvršitelje, potom političare, a tek nakon toga zapovjednike. Također je vidljivo da su Srbi s ratnih područja slično vrednovali odgovornost za zločine s hrvatske strane, kao što su prethodno vrednovali zločine sa srpske strane, no zanimljivo je da su ispitanici opće populacije kao i Hrvati s ratnih područja ovaj put birali manji broj odgovornih skupina, kako je općenito bilo izraženo kod anketiranih Srba.

TABLICA 24. TKO BI TREBAO ODGOVARATI ZA ZLOČINE NA HRVATSKOJ STRANI?

	OPĆA POPULACIJA	CILJNA SKUPINA	
		GRAĐANI HRVATSKE NACIONALNOSTI IZ RATOM OBUHVAĆENIH PODRUČJA	GRAĐANI SRPSKE NACIONALNOSTI IZ RATOM OBUHVAĆENIH PODRUČJA
N	700	314	155
POJEDINI IZVRŠITELJI ZLOČINA	48%	56%	36%
POLITIČKO VODSTVO	40%	36%	73%
VOJNI ZAPOVJEDNICI	25%	20%	31%
MEDIJI	5%	4%	5%
NEKE DRUŠTVENE GRUPE	4%	3%	2%
SVI POJEDINCI/ CIJELO DRUŠTVO	2%	2%	3%
NITKO	17%	13%	2%
NE ZNA	9%	6%	5%

BIO JE MOGUĆ VEĆI BROJ ODOGOVORA

Motrenje tih rezultata u cijelosti pokazuje da se odgovornost za zločine koje su počinili pripadnici vlastite skupine nastoji spustiti na najnižu moguću razinu, i to putem navođenja manjeg broja skupina koje se vrednuje kao odgovorne te isticanjem pojedinih izvršitelja, dok se odgovornost za zločine druge strane nastoji isticanjem većeg broja različitih skupina i naglašavanja zapovjedne odgovornosti dići na što višu razinu. Taj je rezultat u skladu s rezultatima do kojih se došlo u istraživanju metodom fokusnih grupa. Također je zanimljivo da su anketirani Srbi s ratnih područja kao odgovorne najčešće smatrali političare, uključivo i kad su u pitanju zločini počinjeni sa srpske strane, i to u daleko većoj mjeri nego su smatrali pojedine izvršioce ili vojne zapovjednike (72% prema 37%, odnosno prema 30%). Takav nesrazmjer može sugerirati da se problem i izvor odgovornosti za ratne zločine nastoji što više udaljiti od običnih građana i na taj način otkloniti vlastitu odgovornost, kao i moralne implikacije koje ratni zločini imaju za zajednice ili društva.

Na kraju se pokušao dobiti uvid u stavove i mišljenja ispitanika o konkretnim individualnim akterima rata u Hrvatskoj koji su iz različitih razloga i u različitim kontekstima bili češće spominjani u medijima. Ispitanicima su ponuđena imena koja su trebali vrednovati na skali koja se kretala od "isključivo zločinac" do "isključivo heroj". Iz podataka koji su prikazani u tablici 25 mogu se iščitati neki zanimljivi rezultati. Osim činjenice da je velika većina ispitanika ocijenila Milana Martića i Kapetana Dragana isključivo kao zločince (86% i 85%), vidljivo je da dosta građana uopće ne zna tko je Slavko Dokmanović, jedna od prvih osoba kojoj je suđeno na Međunarodnom kaznenom sudu za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) u Haagu za zločine nad Hrvatima u Vukovaru i koja je prije izricanja presude počinila samoubojstvo. Zanimljiv je i podatak da trećina anketiranih građana ne zna tko je Blago Zadro, poginuli zapovjednik obrane Vukovara; njegovo se ime ne vezuje za počinjenje ratnih zločina i često ga se u medijima navodi kao jednog od heroja rata s vukovarskog područja. Što se tiče ostalih rezultata, može se uočiti da su ispitanici ocijenili Antu Gotovinu u statistički značajno većem broju kao isključivo heroja, nego što su to ocjenjivali ostale, pri čemu isto tako valja primijetiti da su odgovori ispitanika nešto raspršeniji kod Tomislava Merčepa i Branimira Glavaša. Podatak da je gotovo polovica (46%) ispitanika ocijenila Mirka Norca isključivo herojem, a dodatnih 28% više herojem nego zločincem, djelomice upućuje na slabosti (obznanjivanja sadržaja) sudskih presuda u procesu oblikovanja stavova i mišljenja građana (kao što bi se moglo reći i za suđenja u cijelosti). Naime Mirko Norac je, za razliku od ostalih ponuđenih osoba s hrvatske strane, jedini koji je za ratni zločin na sudu i osuđen. Uzimajući u obzir te podatke, može se dakle pretpostaviti da prisutnost u javnoj sferi, bilo preko medija ili grupa za pritisak, ima velik utjecaj na odnos građana, naročito u slučajevima kada sudski procesi i činjenični materijal koji se tijekom suđenja pojavljuje nije u skladu sa širim društvenim okvirima unutar kojih se prošlost razumijeva.

TABLICA 25. SADA ĆU VAM PROČITATI IMENA NEKIH OSOBA O KOJIMA RAZLIČITI LJUDI IMAJU RAZLIČITO MIŠLJENJE. MOLIM VAS DA MI ZA SVAKOG OD SLJEDEĆIH KAŽETE SVOJE MIŠLJENJE.

	ISKLUČIVO ZLOČINAC	VIŠE ZLOČINAC NEGO HEROJ	VIŠE HEROJ NEGO ZLOČINAC	ISKLUČIVO HEROJ	NI JEDNO NITI DRUGO	NE ZNA
KAPETAN DRAGAN	85%	4%	1%	0%	3%	7%
MILAN MARTIĆ	86%	4%	1%	0%	2%	7%
SLAVKO DOKMANOVIĆ	53%	6%	1%	1%	3%	36%
BLAGO ZADRO	8%	4%	8%	43%	5%	33%
MIRKO NORAC	4%	3%	28%	46%	8%	11%
ANTE GOTOVINA	2%	3%	21%	61%	6%	7%
TOMISLAV MERČEP	4%	7%	21%	33%	16%	18%
BRANIMIR GLAVAŠ	3%	8%	18%	28%	23%	19%

SAMO ISPITANICI IZ OPĆE POPULACIJE

KOMENTAR

Sažimanjem prethodno analiziranih rezultata ispitivanja stavova i mišljenja građana o ratnim zločinima moguće je izdvojiti nekoliko ključnih rezultata. Prvi se tiče problema poricanja u smislu spremnosti na priznanje da su zločini počinjeni i na vlastitoj strani. Podaci pokazuju da je većina anketiranih građana Hrvatske spremna prihvatiti činjenicu da je takvih zločina bilo: od anketiranih iz uzorka opće populacije 22% je odgovorilo da je takvih zločina “sigurno bilo” i 39% “vjerojatno je bilo”. No prisutni su pokušaji da se ti zločini ublaže različitim opravdanjima i da se izrazi sumnja u interpretaciju kao i neslaganje s daljnjim moralnim implikacijama tih zločina. Jednako tako se moglo primijetiti da su Hrvati i Srbi s ratnih područja u većoj mjeri “čuli” o zločinima koje je počinila suprotna strana. No u kontekstu problema poricanja važno je napomenuti da je većina građana izrazila podršku provedbi istraga i to za sve događaje, neovisno o tome koja je strana za zločin osumnjičena. Takva podrška registrirana je čak i kod većine onih građana za koje se na temelju niza odgovora može pretpostaviti da su skloni poricati znanje o ratnim zločinima, što upućuje na u ovom tekstu već spominjani paradoks da mnogi za ratne zločine istovremeno i znaju i ne znaju, u smislu da se za njih zna na razini informacije, ali da građani te informacije nisu u stanju u potpunosti uključiti u prijašnji okvir tumačenja prošlosti te ih time u potpunosti prihvatiti.

Drugi se nalaz odnosi na vrednovanje karaktera ratnih zločina koje su počinili pripadnici različitih strana. Kako je već bilo istaknuto, anketirani su građani različito vrednovali karakter zločina koje je počinila njihova strana, od onih koje je počinila suprotna strana, što vrijedi i za Hrvate i za Srbe s ratnih područja. U pravilu se zločini suprotne strane shvaćaju kao planirani, usmjereni protiv cijelog naroda, počinjeni iz mržnje te se za njih smatra da se ničim ne mogu opravdati. Zločini počinjeni na vlastitoj strani nastoje se pak vidjeti kao individualni, kao oni koji su počinjeni iz nužnosti, usmjereni protiv konkretnih pojedinaca te koje bi se moglo opravdati. Usprkos tome većina ispitanika odgovorila je kako bi počinitelje trebalo kazniti bez obzira na opravdanja, a pri čemu je takav stav nešto više bio prisutan kod Srba nego kod Hrvata.

Kao treći ključni rezultat, koji je usko povezan s prethodnima, može se navesti nastojanje građana da odgovornost za zločine koje je počinila suprotna strana pripisuju većem broju društvenih skupina te vojnim zapovjednicima, dok se kod zločina vlastite strane, suprotno tome, odgovornost nastoji svesti prvenstveno na individualne počinitelje te na manji broj društvenih skupina. Isto tako se pokazalo kako su ispitanici srpske nacionalnosti nastojali veći dio odgovornosti pripisati političarima, što je moguće izraz nastojanja da se odgovornost i uključenost u zločine izolira od samih građana te da se krivnja pripíše udaljenim društvenim skupinama, u ovom slučaju političkim elitama.

U cjelini gledano ti su rezultati donijeli koristan pregled različitih problema koji se nalaze u samome središtu procesa prorade nasilne prošlosti, koji se kreću od priznavanja i poricanja ratnih zločina, različitih stavova spram odgovornosti, podržavanja istraga do razlika između načelnih stavova i stavova o konkretnim događajima i osobama. U tom pregledu postavljena su i pitanja koja su bila samo dodirnuti u prijašnjim analizama, a koja su većim dijelom zasnovana na jednostavnoj i općeprihvaćenoj premisi da su stavovi i mišljenja podložni promjenama. Gledano iz te perspektive, prilično kompleksni proces između prihvaćanja ogoljenih činjenica te potpunog razumijevanja i prihvaćanja njihova značenja poprima drugačiji oblik. To je naročito vidljivo u stavovima građana spram konkretnih osoba koje su optužene za zločine, koji nam sugeriraju da sama suđenja i sudske presude nemaju *određujuću* važnost u oblikovanju stavova o ratnim zločinima.

Uostalom, slični nalazi koji upućuju na izostanak izravne povezanosti sudskih procesa za ratne zločine i procesa rekonstrukcije postratnih zajednica već su ustanovljeni nekim drugim istraživanjima, kao što je na primjer studija koju su proveli Stover i Weinstein iz 2004. godine. Implikacije toga nalaza, koji se mogao i ranije intuitivno pretpostaviti, nedvojbeno su dalekosežne, i to prvenstveno zbog razloga što on naizgled ne ide u prilog jednom od najčešće korištenih argumenata za procesuiranjem ratnih zločina pred pravnim sudovima, naime, argumentu da suđenja za ratne zločine individualiziraju krivnju. Ta se argumentacija temelji na pretpostavci da će kroz suđenja pojedinci biti izolirani i odvojeni od (svojih) kolektiviteta u fizičkom, ali i simboličkom smislu na način da će biti stigmatizirani na temelju presude o dokazanoj krivnji i na temelju sakupljenog činjeničnog materijala. Dugo ta pretpostavka nije bila podvrgnuta testovima stvarnog života u društvenim zajednicama, no studije koje su u posljednjih nekoliko godina istraživale utjecaj međunarodnih kaznenih sudova za bivšu Jugoslaviju i Ruandu pokazuju da je takva argumentacija na kraći rok znatnim dijelom neosnovana. U pokušajima da se objasni ta neosnovanost ističu se različiti čimbenici, od suđenja samo zapovjednicima i počiniteljima uz odsutnost pomagača i promatrača zločina (Fletcher, 2005), hibridnog karaktera sudova nastalog spajanjem anglosaksonske i kontinentalne tradicije prava (Saxon, 2005; Taylor, 2006), do najčešće korištenih objašnjenja temeljenih na manipulaciji nacionalnih političkih

elita i slaboga interesa medijskih kuća za kontinuirano izvještavanje javnosti. Osim tih prisutni su i konkretni razlozi poput suhoparnosti, duljine trajanja i birokratiziranosti pravnih postupaka te drugih. No u podlozi većine tih čimbenika, zajednički učinak kojih je slabost utjecaja suđenja na promjene u stavovima zajednice, stoji jaz. Taj je jaz između, s jedne strane, racionalnih argumenata, formalnih procedura i pravnih normi i, s druge strane, emocionalne sfere, socijalno konstruiranih narativa i moralnih normi zajednice (Kardov, 2006).

Na djelu su dva svijeta pri čemu se svijet pravnih suđenja temelji na metodološkom i etičkom individualizmu koji se oslanja na racionalnog aktera i gdje se do istine, koja se shvaća objektivno, dolazi odvajanjem emocionalne i vrijednosne sfere od činjeničnih događaja i kognitivne sfere (Cool, 2005). Ta je *forenzična istina* sastavljena od nizanja činjeničnog materijala, dokaza, preko kojih istina dolazi na vidjelo. Suprotno tome, u svijetu života društvene zajednice, akteri su uronjeni u društvene odnose gdje se do istine i smisla dolazi ne samo nizanjem činjenica, nego i neprekidnim procesima dijeljenja iskustava, pregovaranjima i usuglašavanjima različitih društveno konstruiranih verzija prošlosti. U pitanju su žive istine u smislu da su dijelovi prošlosti ugrađeni u identitete zajednice i društva te da članovi društva nerijetko brane te verzije prošlosti upravo odbijanjem prihvatanja nekih činjenica koje se ne uklapaju u općeprihvaćene i dominantne interpretacije.

Usprkos nalazima različitih studija čiji rezultati nagovještavaju ograničen utjecaj sudskih procesa, bilo bi pogrešno zaključiti da su suđenja za ratne zločine nevažna za dugotrajne procese suočavanja s nasilnom prošlošću. Ta su suđenja ne samo potrebna, nego često predstavljaju i nužni početni korak, u različitim prilikama praćen drugim aktivnostim koje ih nadopunjuju djelovanjem unutar samih društvenih zajednica poput komisija za istinu, dokumentiranja osobnih i obiteljskih priča, osnivanja muzeja, javnih diskusija, znanstvenih istraživanja itd. Valja, dakle, imati na umu da se prednost sudskih procesa nalazi upravo u tome što "njihova pravila dokaza daju legitimitet činjenicama koje se inače dovode u pitanje. U tom smislu suđenja za ratne zločine čine puno težim bijeg društva u poricanje" (Ignatieff, 1997).

4. PROCESUIRANJE RATNIH ZLOČINA

Imajući u vidu važnost suđenja za ratne zločine, ponajprije u smislu da nerijetko upravo ona po prvi put otvaraju prostor za pojavljivanje različitih žrtava u javnoj sferi, kao što i omogućuju stvaranje dugoročnih temelja za preradu nasilne prošlosti, ovim se istraživanjem pokušalo ispitati, uz ostalo, mišljenja i stavove građana spram procesuiranja počinitelja zločina kao i njihov odnos prema različitim sudovima. Neka od osnovnih pitanja u ovom dijelu istraživanja ticala su se percepcije o (ne) pristranosti pravosudnih institucija, shvaćanja ciljeva sudskih procesa te praćenja suđenja u medijima.

Već u diskusijama fokusnih grupa iskristalizirale su se pretpostavke da je povjerenje građana u sudove za ratne zločine izvan Hrvatske izrazito nisko, ali isto tako da je izražen ambivalentan odnos spram mogućnosti hrvatskog pravosuđa da kvalitetno i nepristrano procesuirat ratne zločine. Naime s jedne strane se u diskusijama izražavao otpor spram stajalištu da se za zločine počinjene u Hrvatskoj sudi izvan zemlje, dok se, s druge strane, često izražavala potreba za nepristranim suđenjima od treće strane, a pri čemu se pod time nije podrazumijevao Haški sud. Također, razmišljanja sudionika bila su vezana i za prethodno problematizirane stavove o tome tko je odgovoran za zločine te treba li se načelo zapovjedne odgovornosti primjenjivati i na osumnjičene na hrvatskoj strani. U tom su smislu često bili zastupani stavovi da se određenim skupinama ljudi ne treba suditi:

Ne treba [suditi Hrvatima optuženima za zapovjednu odgovornost] zbog onoga što smo prije govorili, da je to bio obrambeni rat. Ako je obrambeni rat, onda ti je neka ideologija da se država brani, da nema zapovjedne odgovornosti, zapovijed je da se obrani država. Svatko ima prvo na obranu, je li tako? Znači zapovjedne odgovornosti nema. Kako može biti zapovjedna odgovornost za Oluju kad je Oluji bio cilj da se oslobodi dio teritorija Republike Hrvatske? **(SPLIT, BRANITELJI)**

Ona [Hrvatska] je napadnuta i svi se slažu da se ne bi smjelo suditi Hrvatima zbog toga što su se branili. Mene interesira, nije to zločin samo u ratu. Mi u našoj državi nismo radili zločine, mi smo se branili. **(ZAGREB, BRANITELJI)**

Ajde sad ti imaš vojske ispred sebe, sad ti kontroliši bataljun vojske ili par divizija. Ne možete kontrolisat' ženu u kući, a kamoli par vojski. **(KNIN, ŽRTVE RATA SRPSKE NACIONALNOSTI)**

Ni Gotovinu, ni Karadžića, ni Mladića ne bih dirao, pa nisu oni ubijali. Prije onda Karadžića jer on je političar. **(KNIN, ŽRTVE RATA SRPSKE NACIONALNOSTI)**

Ako je nešto napravljeno, ako sam ja nekoga ubio, da sada moj zapovjednik ili predsjednik Vlade zbog toga bude strpan u zatvor, to je glupost. **(SISAK)**

No također su bila prisutna i suprotna razmišljanja koja su češće zastupali mlađi sudionici. Prema ostalim sudionicima u fokusnim grupama zapovjedna odgovornost treba se primjenjivati samo na suprotnu stranu:

Prvo on [počinitelj] odgovara, ali njega treba procesuirati preko zapovjednika. Ako zapovjednik ne procesuirat ili ga pokuša pokrit', onda je suučesnik u zločinu. I tako do vrha države. **(PULA, MLADI)**

Da ti radiš u banci i ukradeš 30.000 eura, a tvoj šef zna i on ne kaže nikom ništa, nego kaže: 'Ok, maznuo si tri soma eura, odi kupit auto'. Je li on kriv? ... Ja mislim da je kriv, i treba suditi jednom i drugom. Samo se zna, postoje državni aparati koji određuju kolika je kazna za to, kolika je kazna za suučesništvo, odnosno za prikrivanje zločina. **(PULA, MLADI)**

Ako je Šljivančanin zapovjedio ubojstvo 200 ljudi, on je konkretno odgovoran za 200 ljudi. Njegov vojnik je ubio. Ako je bilo 20 vojnika, njegov vojnik je ubio svaki po 10. Strašno zvuči 'samo 10'. Sad, tko je odgovorniji, ovaj za 200 ili ovaj za 10? **(SISAK)**

Također, u skladu s nekim rezultatima istraživanja i pripadajućim problemima koji su naznačeni u prethodnom potpoglavlju, sudionici su se osvrnuli i na nepostojanja podrške javnosti što smanjuje učinkovitost i neutralnost pravosuđa:

Haaški sud može – ne daj bože – osudit' Gotovinu na 20 godina. A sve je to džaba kad javno mnijenje ne prihvaća to. Bit ćemo ko Zrinski i Frankopan kad su ubijeni u Beču. Nepravedno ubijeni. Ovdje je strašna nemoć. **(SPLIT, OPĆA POPULACIJA)**

Bolje je pitanje: 'Koliko se želi [procesuirati]'. A ne koliko je sposoban. Manje-više svi su ljudi završili školu, sposobni su, spremni su za sudstvo. Mogu doći do rezultata. A da li se želi, to je pitanje. Da li su oni napravili nešto jer su osudili njih par, gledao sam, to je smiješno. Njih 4 – 5 što je osudilo, a onaj masakr što je bio u Vukovaru. **(SPLIT, OPĆA POPULACIJA)**

Nemate vi ama baš nikakvog efekta u sudstvu, kada javno mnijenje ne daje podršku. Mi znamo da ni u Lori ne daju podršku. Javno mnijenje srpsko je takvo da ne daje podršku. Sud se mrcvari. Ali ako vi imate podršku javnog mnijenja, pa kaže treba zločin osudit, onda nema problema. Siguran sam da nisu uvjeti sazreli u Srbiji da bi jednostavno mogli reći: 'Mi smo bili agresori, naša politika. Bili smo agresori na Hrvatsku, na Bosnu i Hercegovinu pa i na Sloveniju'. **(SPLIT, OPĆA POPULACIJA)**

Da nema pritisaka izvana, vjerojatno se ne bi ništa procesuiralo. Morate slušati izvana. Onaj koji vam daje novac, morate ga slušati. Naša djeca nas moraju slušati dok ih hranimo. Jednostavno ste prisiljeni. **(SISAK)**

Ja smatram, i to je istina i ja kod toga ostajem, da su Gotovinu izdali naši, Sanader, Mesić i ovi samo da bi mi ušli u Europsku uniju. To je moje mišljenje i ja kod toga ostajem. **(SISAK)**

Lijepo je Carla del Ponte rekla da mi nećemo ući u EU dok je god Ante Gotovina na slobodi. Je li to istina? Oni su njega izdali, a onaj čovjek koji je njega izdao, kako se zove, isto je neki general, on je radio s njima i oni su njega svi izdali samo da bi mi ušli u EU. **(SISAK)**

Moguće je uočiti kako su prisutne razlike između načelnih stavova i mišljenja o tome treba li procesuirati zločine te kazniti počinitelje, i načelnih stavova i mišljenja vezanih za povjerenje u različite sudove. Tako je po prvom pitanju kod sudionika prevladavao konsenzus, ali su se neslaganja pojavila u vezi s pitanjem mjesta održavanja sudskih procesa:

Gdje su oni napravili zločin. Gdje je zločin počinjen, tamo ga treba i suditi. Nisu oni u Beogradu napravili zločin već ovdje u Hrvatskoj. **(VUKOVAR, ŽRTVE RATA HRVATSKE NACIONALNOSTI)**

Ja mislim ono što ste rekli prije, da suđenje treba biti u zemljama gdje se dogodio ratni zločin. **(PULA, MLADI)**

Zašto trebaju ići u Haag, tu neka im sude. Jer, ja govorim uvijek, mi smo se branili, bilo je onih koji jesu napravili štetu i oni moraju odgovarati. **(PULA, STARIJI)**

Ako su krivi naši, ako su pravili zločine, naše pravosuđe nek im sudi. **(PULA, STARIJI)**

Ja sam rekao i prije: i Hrvatima i Srbima bi se trebalo suditi ondje gdje su to napravili, s tim da ako žele da to bude objektivno i pošteno, neka pošalju svoje promatrače ili nekoga tko će vidjeti je li se tu radi kako treba. A nikakav Haag. Ako je netko bio u Beogradu i napravio zločin, neka ide gore, nek mu se gore sudi. **(SPLIT, BRANITELJI)**

Gledajte, pitali ste gdje bi trebao Milošević, odnosno ti Srbi ići. Naše sudstvo je kvalitetno i ja vjerujem u to. Mi smo ipak dalje od Srba i mislim da bi naše sudstvo, pošto su to kvalitetno odradili, ako su u stanju osuditi Norca, onda su u stanju osuditi i te srpske generale. Ali, mislim da zbog nekakve objektivnosti, mislim da ne bi trebali ni Srbi ni Hrvati [suditi]. Problem je kod svih tih naših i njihovih što se tu upletala politika. **(SISAK)**

Po mojem mišljenju, neki slučajevi bi bili malo više kažnjeni nego što jesu. Ja govorim za naše sudstvo koje sudi Srbima, koji je tu ostao i koji je poslije rata ostao tu živjeti. Nije bio s uniformom, ali je bio protiv Hrvatske. I ostali su tu živjeti, i ulovljeni su i suđeno im je. I sada, nije suđeno po meni kako bi trebalo biti, nego je suđeno blaže. A recimo jednom takvom istom Hrvatima je suđeno strože. Ako hoćemo dobru državu, moramo je dobiti dobrim sudstvom. Mi moramo svima jednako suditi. **(PULA, STARIJI)**

Bilo je izraženo i mišljenje da treba suditi na nekom trećem sudu, ali se pri tome dovodila u sumnju neutralnost Haaškog suda:

Ne može suditi ona strana koja je ratne zločine napravila, ne mogu suditi. Tu mora biti ta treća strana da bi objektivno pogledala i ovu i onu drugu stranu. Da nema povlastice. **(VUKOVAR, ŽRTVE RATA SRPSKE NACIONALNOSTI)**

Ja isto mislim da ne bi trebalo ni u Srbiji, ni u Hrvatskoj. Da se da nekome drugom, nekom novom sudstvu koje je neutralno, sa strane. **(VUKOVAR, ŽRTVE RATA SRPSKE NACIONALNOSTI)**

Ne mora biti Haag, samo da nije tu, da je nešto na neutralnom terenu. **(VUKOVAR, ŽRTVE RATA SRPSKE NACIONALNOSTI)**

Ja osobno nemam [povjerenja u Haag]. To sve što se događa u Haagu, moglo se riješiti u Hrvatskoj. Imamo mi jako školovanih ljudi i sudaca i sve ono što treba u sudu da bude. **(VUKOVAR, ŽRTVE RATA HRVATSKE NACIONALNOSTI)**

Moje mišljenje je da treba biti neutralan. Problem je što je Haaški sud, to je najveći problem, što je Haaški sud pod utjecajem politike i to je najveći problem. **(SISAK)**

Samo suđenje vjerojatno je nepristrano, jer to rade profesionalci suci na temelju dokaza koje prilaže tužiteljstvo i obrana pa imaju skalu za kazne. Međutim, iniciranje koga će se suditi, to su političke odluke vijeća sigurnosti. **(SPLIT, OPĆA POPULACIJA)**

Tamo [u Haagu] poštuje se i Republika Srpska krajina kao država, a da ne govorimo o svim drugi stvarima i to je najveći problem. Problem je to što je Oluja kriminalna radnja, problem je što je Bljesak kriminalna radnja [...]. **(SISAK)**

Znate što mene najviše boli? Svi su Hrvati, naši generali tamo, a Milošević je tamo i nitko drugi. Trebalo bi ih malo prepoloviti. **(PULA, STARIJI)**

Ali Haag mora postojati. Tu nema dvojbe kad je u pitanju Haag. Što bi onda tu bilo? Da Srbi sude Miloševiću, a da se mi bakćemo ovako i onako. Nema od toga ništa. To bi bilo neizvedivo. **(SPLIT, OPĆA POPULACIJA)**

U vezi s nacionalnim sudovima također su se pojavili različiti stavovi, od katkad potpunog povjerenja do ponekih sumnji u pristranost i sposobnost:

Naše pravosuđe je objektivno. Da mi pogriješimo, to bi znao cijeli svijet. **(PULA, STARIJI)**

To [hrvatsko pravosuđe] je sve kvalitetno. Dobili su pozitivne ocjene i dobili su pozitivno mišljenje od svih drugih. **(SISAK)**

Ja opet ponavljam Gospić, sudac, prst u šupak nije silovanje jer to nisu ključni spolni organi. Mislim da to dovoljno govori o hrvatskom pravosuđu. **(PULA, MLADI)**

Ako bi im se sudilo kod nas, onda im je maksimalno zagarantirano, to je bez daljnega. **(SPLIT, BRANITELJI)**

Srbijansko pravosuđe u pravilu se u fokusnim grupama shvaćalo kao bremenito problemima i motrilo ga se kroz širi kontekst suočavanja s prošlošću u Srbiji, iako su sudionici diskusija priznavali dobro vođeno suđenje optuženima za ubojstva na Ovčari.¹⁰⁶ Pomalo iznenađujući stavovi bili su zastupani među sudionicima srpske nacionalnosti koji su izražavali mišljenje da će zbog vanjskih pritisaka i potrebe za dokazivanjem Srbi osuđeni u Srbiji u pravilu dobivati veće kazne nego što bi im se dosudile drugdje. Isto tako, prema razmišljanjima da je Milošević zaveo srpski narod, neki sudionici srpske nacionalnosti iz Knina smatrali su da je isti narod trebao suditi Miloševiću u Hrvatskoj:

Ako bi se u Beogradu sudilo Srbima i Hrvatima, budite sigurni da bi manje Hrvata osudili, nego Srba, čisto zbog javnosti. **(KNIN, ŽRTVE RATA SRPSKE NACIONALNOSTI)**

[Sud u Beogradu je] (p)od pritiskom domaće javnosti... da bi se dokazali da su dobar sud. **(KNIN, ŽRTVE RATA SRPSKE NACIONALNOSTI)**

¹⁰⁶ Istraživanje je provedeno prije nego je Vrhovni sud ukinuo prvostupajnske presude beogradskog suda.

Narod, narod bi mu [Miloševiću] trebao suditi. **(KNIN, ŽRTVE RATA SRPSKE NACIONALNOSTI)**

Srbi iz Hrvatske bi trebali suditi Miloševiću u Kninu. **(KNIN, ŽRTVE RATA SRPSKE NACIONALNOSTI)**

Mislim da su ih [osumnjičene za ubojstva na Ovčari] osudili relativno ok. [...] Mislim da su u tom suđenju bili relativno pošteniji zbog toga što im visi mač nad glavom. Nisu ulovili Mladića, nisu ulovili Karadžića, a morali su ih nekako pokrpati da bi ušli u sporazum za pregovore ili što već. **(PULA, MLADI)**

Pa ne mogu oni, ja mislim, svoje suditi, da sto sudova, vrhunskih usluga. **(SPLIT, BRANITELJI)**

Idealno bi bilo da su Srbi sami osudili Miloševića i rekli, kao što su Talijani Mussolinija. Pa rekli: 'Ti si zločinac, ti si nama upropastio 12 godina kao što je Hitler 12 godina koje će se reflektirati idućih 150 godina. Napravio si nam štetu i kao državi i kao naciji i kao narodu i kao manjinama, vratio si nas unatrag'. Tad bi to značilo da se radi o jednoj zreloj jezgri jednog zrelog naroda koji je spreman gledati s jednom perspektivom u budućnost. **(SPLIT, OPĆA POPULACIJA)**

Na temelju diskusija fokusnih grupa moglo se pretpostaviti da građani prepoznaju određene problematične točke i kod nacionalnih sudova i kod Međunarodnog kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju u Haagu, što uz ostalo rezultira njihovim ambivalentnim stavovima prema suđenjima koja se na njima održavaju. U tom je svjetlu zanimljivo i opredjeljenje intervjuiranih da podrže suđenja, ali na "nekom trećem sudu", pod čime ne misli na postojeći sud u Haagu; taj se odgovor može protumačiti i pokušajima da se izbjegne davanje potpune podrške bilo kojem od postojećih sudova. Izostanak davanja takve podrške, kao i razmjerno loše ocjene koje su intervjuirani dali nacionalnim i međunarodnim pravosudnim institucijama u vezi sa suđenjem za ratne zločine, bilo je prisutno i u anketnom istraživanju na općoj populaciji. No na osnovi uvida u ocjene koje su istaknute javne osobe i kreatori javnog mnijenja dali pravosuđu, možemo vidjeti da sličan kritički odmak dijele mnoge društvene skupine. Naime većina intervjuiranih osoba također je imala ambivalentan stav o pravosudnim institucijama vezanim za ratne zločine, pa su u intervjuima isticali i pozitivne i negativne aspekte, što može otežati i oblikovanje jasnih stavova i mišljenja građana. Kao primjer za to ovdje se ističu mišljenja i ocjene Haaškog suda i Haaškog tužiteljstva gdje je različitost mišljenja kreatora javnoga mnijenja bila posebno vidljiva.

TIN GAZIVODA (HRVATSKI HELSINŠKI ODBOR, CENTAR ZA LJUDSKA PRAVA)

Mislim da je Haaški sud neke stvari ipak uspio napraviti, ali da je istovremeno imao značajnih propusta. Što se tiče uspješnih stvari to je činjenica da je zahvaljujući raznim stvarima tužiteljstvo uspjelo dobiti neke od velikih riba osumnjičenih za ratne zločine u Haaški tribunal. Prije svega mislim na idejnog kreatora zločina Slobodana Miloševića, ali i neke druge visoko pozicionirane osobe. U više stvari pogreška je da su neki procesi jednostavno trajali predugo, pa tako i u slučaju Miloševića. Druga stvar jest politička selekcija procesa. Sasvim je jasno da Haag nije mogao ni trebao procesuirati sve ratne zločine na području bivše Jugoslavije, ali mislim da selekcija nije napravljena na najsretniji način. Konačno, prisutnost tužiteljica Carla Del Ponte u javnosti bila je tako velika da je velika većina ljudi identificirala Haaški sud s njom osobno. [...] U tom se smislu pokazalo da se i u kontekstu Haaškog suda premalo govori o tome tko je osuđen za određen zločin i zašto.

SANJA MODRIĆ (NOVINARKA, JUTARNJI LIST)

Rat se ne može završiti dok se ne osude zločinci. Naravno da se neće svi osuditi. To je jasno. Mora se napraviti razdjelnica između onoga što je bilo željeno, što je bilo potrebno, što je bilo nužno i što se nije moglo izbjeći, između onoga što je bilo čisto nasilje, čisti bijes, čisti zločin. Mora se napraviti između toga. Dok se to ne napravi, rat se ne može završiti. Zato je bitno da je osnovan Haaški sud. Ja imam veliki prigovor na Haaški sud, bez obzira na ovo što

mislim da je nužan. Imam veliki prigovor što ta suđenja traju toliko dugo. Još iz rimskog prava znamo da spora pravda nije pravda. Kada se izrekne presuda nakon deset godina, neću reći da potpuno gubi smisao, ali imate neku gorčinu oko toga.

MILAN IVKOŠIĆ (NOVINAR I KOLUMNIST, VEČERNJI LIST)

Negativno. Izrazito negativno. [...] Kontekst je dosta širok. Hirošima, Nagasaki, Dresden, Vijetnam, Grenada, državni udari. Baštinici tih strahota glavni su sponzori Haaškog suda. Glavni su Velika Britanija i Amerika čiji bi se zločini trebali naći na Haaškom sudu. Tu su i zločini u Iraku koji su učinjeni mimo svih rezolucija Ujedinjenih naroda kao čista samovolja dvaju svjetskih silnika, Velike Britanije i Amerike. Ako su oni kao zločinci glavni sponzori Haaškog suda, to automatski poništava njegovu vjerodostojnost. Drugo, očito je da je Haaški sud htio izjednačiti krivnju na ovom prostoru svih strana, i Srba i Hrvata i muslimana. Njegove su optužnice pune kontradiktornosti. S jedne strane te optužnice optužuju Miloševića, neke Srbe iz Hrvatske kao što je Martić za ratne zločine u Hrvatskoj, a istodobno hrvatsku obranu u optužnici protiv Gotovine, Čermaka... definiraju kao zločinačku. Ja tu ne vidim nikakvu logiku.

VESNA PUSIĆ (POLITIČARKA, HNS)

Ja mislim da je pomogao Haaški sud na dvije razine, što se Hrvatske tiče. Pomogao je jer je neke osjetljive teme i procese u vrijeme dosta visokog stupanja nestabilnosti hrvatskih institucija izvukao iznad Hrvatske, onda nije to bio predmet masovnih sukobljavanja. I pomogao je što je u svijest ljudi u cijeloj ovoj regiji ugradio spoznaju da je ratni zločin ratni zločin. I da se na tome ne može ništa graditi i da se to mora procesuirati.

IVO GOLDŠTAJN (ZNANSTVENIK, ODSJEK ZA POVIJEST, FILOZOFSKI FAKULTET U ZAGREBU)

Haaški sud je zapravo imao ili ima puno nedostataka i nesavršenosti. [...] Ja bih rekao da vrlo često ti tužitelji u tom procesu, oni koji prikupljaju podatke, procesuiraju podatke, koji istražuju da vrlo često zapravo nisu svjesni prave situacije u kojoj su se svi ovi događaji odvijali, da je bilo tu puno lutanja. [...] Međutim ono što svakako treba reći da nema Haaškog suda, trebalo bi ga izmisliti. [...] Zato što je to jedina međunarodna instanca koja s ove snažnije pravosudne strane, pravosudne uloge može zapravo definitivno pokazati javnostima što se događalo na prostoru bivše Jugoslavije '91, '95. Iako to nije definitivna historiografska ocjena i historičari kao ja uopće nisu obavezani da kada danas ili za pet ili za dvadeset godina budemo istraživali teme o kojima Haaški sud sad donosi pravorijek, ocjenjuju određene događaje tako kako ih je Haaški sud ocijenio. Ali s jedne strane je to tako, a s druge strane činjenica jest da te presude ostaju i da one htjeli-ne htjeli, postaju i historiografska činjenica, da se ta presuda mora uzimati kao relevantan dokaz.

IVAN PŠENICA (SAVEZ UDRUGA OBITELJI NESTALIH U DOMOVINSKOM RATU)

Znate da je Hrvatska jedan od inicijatora osnivanja Haaškog suda. No kada je Haaški sud počeo raditi, onda su u Hrvatskoj počele kružiti priče, politički sud, ovakvi, onakvi. On može biti i politički i nepolitički, ali u konačnici ja sam se uvijek pitao što bi bilo da nema tog Haaškog suda. Što bi onda bilo, gdje bismo mi onda privodili one koji su prokazani da su činili zločine, gdje bi im se onda sudilo. Mislim da je Haaški sud jedna velika potreba. On će sigurno donijeti jedan dio pravde, ne svu, jer priznali mi to ili ne, mi moramo biti i objektivni. Tko je to od Hrvata bio na Haaškom sudu, do sada kada su osumnjičene osobe, generali. Do sada to nije bio nitko. Sada je Gotovina, sada je Markač, Čermak. Njima nije dokazana krivnja, još nikome u Haaškom sudu iz Hrvatske nije dokazana krivnja. Jest od bosanskih Hrvata, ali iz Hrvatske još nikome nije dokazana krivnja. Prema tome, Haaški sud radi svoj posao i ja vjerujem da će ovi koji su otišli iz Hrvatske, naravno to je moje subjektivno mišljenje, dokazati svoju nevinost jer ne mogu vjerovati da je Ante Gotovina činio neke nečasne stvari u Domovinskom ratu. Ja to ne mogu vjerovati, mada je njemu dužnost da to pokaže pred Haaškim sudom. Ja sam bio uvijek za to da se ne bježi, da se bilo tko, ako ga pozove Međunarodni tribunal, mora odazvati, neovisno o optužnici ovakvoj ili onakvoj.

BORIS RAŠETA (NOVINAR, IDENTITET, FERAL TRIBUNE)

Ja mislim da je Haaški sud odradio jedan pristojan posao. Mislim da je taj posao poprilično obesmišljen opstrukcijom s ovih terena. Sam po sebi je taj rad dobar, ja nisam čuo da se bilo tko od ljudi koji se nalazi gore, da se žalio da mu je proces montiran, da se žali na kvalitetu dokaza, da se žalio na nefer suđenje, počevši od pozitivnih momenata pa do uvjeta života. Taj sud ima namjeru biti užasno korektan i da unaprijed anulira sve političke prigovore. Neki misle da procesi predugo traju, primjer Miloševića. Ali da su ih držali kraćima, onda bi bila zamjerka da traju kratko. Kričička javnost uvijek nađe neki ulaz za prigovore. Ja bih rad toga suda ocijenio s jakim četvorkom.

ANTE ĐAPIĆ (POLITIČAR, HSP)

Haaški sud je za mene bio i ostao politički sud. Ambicija je izjednačiti krivnju, napadača i žrtvu. Koncipiranje optužnica protiv hrvatskih generala, Gotovine, Norca, Markača i Čermaka ili protiv Hrvata iz BiH je monstruozan. Za taj je sud hrvatska politika bila zločinačka organizacija, koja je u zločinačkom pothvatu masakrirala, provodila genocid, potjerivanje Srba. Imam najnegativniju ocjenu za Sud, posebno za Haaško tužiteljstvo. Srbi su, povijesna je činjenica, agresori u svim ratovima 90-ih godina, ali sud to relativizira.

Iz tih je izjava moguće uočiti kako intervjuirane javne osobe različito shvaćaju ulogu Haaškog suda, a one koje taj sud u načelu ocjenjuju pozitivno ističu i njegove nedostatke. U sljedećoj dionici istraživanja, koja je obuhvaćala opću populaciju, pokušalo se ustanoviti koliko se građani slažu s nekim od tih stavova i ocjena, pa je u anketni upitnik uvršten niz različitih tvrdnji koje se referiraju na argumente često prisutne u javnosti, a vezane su za procesuiranje osumnjičenih, ulogu međunarodne zajednice kao i domaće zakone.

Kako se može vidjeti iz tablice 26 ispitanici su u velikom broju (od 65% do 90%) izrazili kako se uglavnom ili u potpunosti slažu sa svim navedenim tvrdnjama. S prvom tvrdnjom, preuzetom iz "Deklaracije o Domovinskom ratu" koju je 2000. godine izglasao Hrvatski sabor, složio se najveći broj anketiranih građana, a zanimljivo je da se velik dio suglasio i s tvrdnjom prisutnom kod nekih istaknutih javnih osoba da su suđenja jedan od načina na koji međunarodna zajednica nastoji umanjiti svoju odgovornost. Građani su iznosili i mišljenje da se u procesuiranju ratnog zločina mora uzeti u obzir tko je agresor, a tko žrtva. Naročito je zanimljiv podatak da su se građani u visokom postotku složili i s tvrdnjom da je "Zakon o oprost" amnestirao ratne zločince. Ta je tvrdnja posljednjih godina vrlo prisutna u hrvatskoj javnosti, i to čak usprkos činjenici da je u potpunosti netočna te da se u svim dosadašnjim hrvatskim zakonima kojima se jamčio oprost za sudjelovanje u ratu u Hrvatskoj izravno navodilo da su od oprost izuzeti počinitelji ratnih zločina odnosno djela koja su kažnjiva po međunarodnom humanitarnom pravu.¹⁰⁷ U ovom se slučaju, dakle, vrlo jasno može uočiti koliki utjecaj u oblikovanju stavova mogu imati javne osobe i kreatori javnoga mnijenja, bez obzira na istinitost tvrdnji koje su iznesene u javnoj sferi.

¹⁰⁷ Tako na primjer u članku 3 *Zakona o općem oprost* piše slijedeće: "Od oprost za kaznena djela iz članka 1. ovoga Zakona izuzeti su počinitelji najtežih povreda humanitarnog prava koje imaju karakter ratnih zločina i to za kaznena djela genocida iz članka 119., ratnog zločina protiv civilnog stanovništva iz članka 120., ratnog zločina protiv ranjenika i bolesnika iz članka 121., ratnog zločina protiv ratnih zarobljenika iz članka 122., organiziranja grupe i poticanja na počinjenje genocida i ratnih zločina iz članka 123., protupravnog ubijanja i ranjavanja neprijatelja iz članka 124., protupravnog oduzimanja stvari od ubijenih i ranjenih na bojištu iz članka 125., upotrebe nedopuštenih sredstava borbe iz članka 126., povrede parlamentara iz članka 127., surovog postupka s ranjenim, bolesnicima i ratnim zarobljenicima iz članka 128., neopravdane odgode repatrijacije ratnih zarobljenika iz članka 129., uništavanja kulturnih i povijesnih spomenika iz članka 130., poticanja na agresivni rat iz članka 131., zloupotrebe međunarodnih znakova iz članka 132., rasne i druge diskriminacije iz članka 133., utemeljivanja ropškog odnosa i prijevoza osoba u ropškome odnosu iz članka 134., međunarodnog terorizma iz članka 135., ugrožavanja osoba pod međunarodnom zaštitom iz članka 136., uzimanja talaca iz članka 137. *Osnovnog krivičnog zakonika Republike Hrvatske* ("Narodne novine" br. 31/93. – pročišćeni tekst, 35/93., 108/95., 16/96. i 28/96.), te kaznenog djela terorizma propisanog odredbama međunarodnog prava" (*Zakon o općem oprost*, 1996).

TABLICA 26. SADA ĆU VAM PROČITATI TVRDNJE KOJE SE ODOSE NA KARAKTER RATA, RATNE ZLOČINE I SUĐENJE ZA RATNE ZLOČINE. VAS MOLIM DA MI KAŽETE DA LI SE VI SLAŽETE ILI NE SLAŽETE S TIM TVRDNJAMA. – OPĆA POPULACIJE

	UOPĆE SE NE SLAŽEM	UGLAVNOM SE NE SLAŽEM	UGLAVNOM SE SLAŽEM	U POTPUNOSTI SE SLAŽEM	NE ZNA	PROSJEK
HRVATSKA JE VODILA PRAVEDAN I LEGITIMAN, OBRAMBENI I OSLOBODITELJSKI, A NE AGRESIVNI I OSVAJAČKI RAT	2%	5%	26%	64%	3%	3,58
MEĐUNARODNA ZAJEDNICA KROZ SUĐENJA ŽELI UMANJITI VLASTITU ODGOVORNOST I VLASTITU ULOGU U RATOVIMA NA PODRUČJU BIVŠE JUGOSLAVIJE	3%	7%	25%	51%	14%	3,44
NE MOGU SE SVI RATNI ZLOČINI JEDNAKO TRETIRATI. MORA SE UZETI U OBZIR TKO JE ŽRTVA, A TKO AGRESOR	7%	10%	27%	51%	4%	3,27
ZAKON O OPROSTU, KOJI JAMČI OPROST ZA SUDJELOVANJE U ORUŽANOJ POBUNI, AMNESTIRAO JE ZLOČINCE I TREBA GA OPOZVATI	4%	10%	30%	35%	21%	3,22

SAMO ISPITANICI IZ OPĆE POPULACIJE

S obzirom na percepciju uloge hrvatskih institucija u procesuiranju i istragama ratnih zločina, zanimljivi su odgovori građana na otvoreno pitanje (bez unaprijed ponuđenih odgovora) o tome tko je najviše pridonio da se zločini počnu istraživati. Kako se može vidjeti iz tablice 27, najveći je broj građana bio mišljenja kako su tome najviše pridonijeli sud u Haagu odnosno Carla del Ponte (49%), a potom međunarodna zajednica (40%) i Europska unija (21%). Građani srpske nacionalnosti iz ratom obuhvaćenih područja također su davali slične odgovore s tom razlikom što ih nešto više smatra da je međunarodna zajednica najviše pridonijela (44%), a potom Haaški sud i Carla del Ponte (39 %).

TABLICA 27. TKO JE, PREMA VAŠEM MIŠLJENJU, NAJVIŠE PRIDONIO DA SE POČNU ISTRAŽIVATI ZLOČINI POČINJENI S HRVATSKE STRANE?

	OPĆA POPULACIJA	CILJNA SKUPINA	
		GRAĐANI HRVATSKE NACIONALNOSTI IZ RATOM OBUHVAĆENIH PODRUČJA	GRAĐANI SRPSKE NACIONALNOSTI IZ RATOM OBUHVAĆENIH PODRUČJA
N	700	314	155
HAAG/ CARLA DEL PONTE/ SUD U HAAGU	49%	56%	39%
MEĐUNARODNA ZAJEDNICA	40%	29%	44%
EUROPSKA UNIJA/EUROPA	21%	26%	16%
NEVLADINE UDRUGE/BORCI ZA LJUDSKA PRAVA	10%	5%	13%
MEDIJI/NOVINARI	10%	8%	6%
SANADER/HDZ	5%	9%	3%
SRBI/SRPSKI LOBI	6%	7%	3%
AMERIKA/SAD	5%	6%	7%
RAČAN/SDP/BIVŠA VLADA/ KOALICIJSKA VLADA	3%	6%	2%
TUĐMAN/BIVŠA VLADA HDZ-A	5%	3%	0%
MESIĆ	3%	3%	0%
OSTALO	4%	3%	4%
NE ZNA/ NE MOŽE ODGOVORITI	9%	13%	16%

BILO JE MOGUĆE NAVESTI VIŠE RAZLIČITIH ODGOVORA BEZ PRETHODNO PONUĐENIH KATEGORIJA

U vezi s tim podacima prvenstveno je zanimljivo da građani nisu često navodili hrvatske institucije. Predsjednika Mesića, tako, nije spomenula nijedna osoba srpske nacionalnosti, ali, što je još važnije, građani općenito nisu navodili ili su navodili tek u manjoj mjeri (u kategoriji "ostalo") institucije poput hrvatskoga državnog odvjetništva, hrvatskoga pravosuđa i policije za koje se prethodno moglo pretpostaviti da će biti prepoznate od mnogih građana kao one koje su pridonijele istragama ratnih zločina u Hrvatskoj. Nevladine udruge i mediji odnosno novinari također su vrlo rijetko isticali, svakako puno manje od međunarodnih institucija. U cjelini gledano, ti podaci mogu sugerirati kako velik dio građana istrage za ratne zločine motri optikom političkih pritisaka međunarodnih čimbenika, što implicira i percepciju da se ratni zločini istražuju samo zbog ustupaka tim čimbenicima, da hrvatski politički akteri i institucije nemaju dovoljno unutarnje snage za to te da ne postoji konsenzus domaćih aktera o potrebi istraživanja okolnosti počinjenja svih ratnih zločina.

STAVOVI O SUĐENJIMA ZA RATNE ZLOČINE

U dijelu koji se odnosi na suđenja za ratne zločine zanimljivo je bilo ustanoviti mišljenje građana što se treba dogoditi počiniteljima tih zločina. S obzirom na sankcije koje bi počinitelji trebali dobiti, rezultati ovoga istraživanja podudaraju se s istraživanjima stavova žrtava koje su proveli Kiza i suradnici u kojem je zaključeno kako žrtve u pravilu naglašavaju važnost suđenja, te da se zahtjevi za suđenjima često kombiniraju sa zahtjevima za kažnjavanjem. Pri tome se kao kazne najčešće ističu kazne zatvora i novčane kompenzacije žrtvama (Kiza i sur., 2006). Slično tome, istraživanje *Documente* pokazalo je da su anketirani građani najčešće odabirali proceduralne mjere odnosno suđenja (84% od uzorka opće populacije). Nešto manje od trećine građana (31%) odgovorilo je da bi počinitelji trebali služiti zatvorsku kaznu, a 22% da bi počinitelji ratnih zločina, bez obzira na etničku i političku pripadnost, trebali platiti odštetu preživjelima.

Vrlo mali broj anketiranih građana odgovorio je da se počiniteljima ne bi trebalo suditi. Slično rezultatima istraživanja Kize i suradnika provedenoga među žrtvama, i ovo je istraživanje pokazalo da građani više odabiru plaćanje odšteta žrtvama, nego plaćanje odšteta državnim institucijama. U tom je smislu važno istaknuti i podatak da je podrška stavu o plaćanju odšteta preživjelima rasla s većim stupnjem obrazovanja i nižom dobi. Također, ispitanici iz urbanih dijelova Hrvatske općenito su češće od ispitanika iz ruralnih krajeva isticali različite vrste kazni za počinitelje.

TABLICA 28. ŠTO BI SE PO VAŠEM MIŠLJENJU TREBALO DOGODITI POČINITELJIMA RATNIH ZLOČINA, BEZ OBZIRA NA NJIHOVU ETNIČKU I POLITIČKU PRIPADNOST?

	OPĆA POPULACIJA	CILJNA SKUPINA	
		GRAĐANI HRVATSKE NACIONALNOSTI IZ RATOM OBUHVAĆENIH PODRUČJA	GRAĐANI SRPSKE NACIONALNOSTI IZ RATOM OBUHVAĆENIH PODRUČJA
N	700	314	155
TREBALO BI IM SUDITI	84%	81%	87%
TREBALI BI ODSLUŽITI KAZNU U ZATVORU	31%	37%	31%
TREBALI BI PLATITI ODŠTETU PREŽIVJELIMA	22%	14%	8%
TREBALI BI PLATITI ODŠTETU DRŽAVNIM INSTITUCIJAMA	6%	6%	1%
NE BI IM TREBALO SUDITI	3%	3%	3%
NEŠTO DRUGO	1%	2%	1%
NE ZNAM	3%	3%	3%

BILO JE MOGUĆE VIŠE ODGOVORA

S obzirom na ustanovljeno visoko vrednovanje proceduralnih mjera kao sankcija počiniteljima ratnih zločina valjalo je ustanoviti i na koje načine građani shvaćaju svrhu kažnjavanja. To je također važno u kontekstu analize iznesene u prethodnom poglavlju u kojoj su se naznačile moguće posljedice različitosti očekivanja građana od sudskih procesa kao i problema

različitosti moralnih normi zajednice i pisanih zakona na kojima se temelje kazneni postupci pred sudovima. U svakom slučaju, svrha kažnjavanja općenito u društvu može se shvaćati posve različito nego što je to predviđeno pravnim normama odnosno što je u djelokrugu rada pravosudnih institucija. Kiza i suradnici su, primjerice, u svojoj komparativnoj studiji uočili velik utjecaj kulturnog konteksta kao i činjenicu da se kažnjavanje općenito vezuje za koncept istine (Kiza i sur., 2006).

Kako je prezentirano u tablici 29, i u istraživanju *Documente* je većina ispitanika iz uzorka opće populacije (63%) kao svrhu kažnjavanja počinitelja ratnih zločina navela otkrivanje istine o ratu i ratnim zbivanjima. Nakon toga su anketirani kao svrhu kažnjavanja odabirali sprječavanje budućih zločina (39%), a 30% je bilo sklono kažnjavanje počinitelja shvatiti kao satisfakciju i pravdu za žrtve i njihove obitelji. Upravo na posljednjoj svrsi ustanovljene su statistički značajne razlike u odgovorima anketiranih iz ciljnih skupina. Naime građani hrvatske nacionalnosti kažnjavanje počinitelja u većoj su mjeri shvaćali kao otkrivanje istine o ratu te kao satisfakciju i pravdu za žrtve, za razliku od građana srpske nacionalnosti koji su u tom smislu isticali sprječavanje budućih zločina te pomirenje među zaraćenim stranama. Mnogim anketiranim Srbima otkrivanje istine o ratu i pripadajućim događajima kao svrha kažnjavanja također je bila važna, ali ipak statistički značajno manje nego anketiranim Hrvatima. Razlike su također ustanovljene i u vezi s osvetom počiniteljima koju kao svrhu kažnjavanja u većem broju odabiru Hrvati, iako u razmjerno niskom postotku. Posebno je zanimljiv podatak da je razmjerno mali broj ispitanih građana (17% od uzorka opće populacije) kao svrhu kažnjavanja istaknuo individualizaciju krivnje, iako se upravo taj razlog najčešće uzima kao proklamirani cilj suđenja u javnim diskusijama pravnika i političara.

TABLICA 29. KOJA JE SVRHA, PO VAŠEM MIŠLJENJU, KAŽNJAVANJA POČINITELJA RATNIH ZLOČINA?

	OPĆA POPULACIJA	CILJNA SKUPINA	
		GRAĐANI HRVATSKE NACIONALNOSTI IZ RATOM OBUHVAĆENIH PODRUČJA	GRAĐANI SRPSKE NACIONALNOSTI IZ RATOM OBUHVAĆENIH PODRUČJA
N	700	314	155
OTKRIVANJE ISTINE O RATU I SVIM DOGAĐAJIMA	63%	57%	42%
DA BI SE SPRIJEČILO BUDUĆE ZLOČINE	39%	38%	52%
SATISFAKCIJA I PRAVDA ZA ŽRTVE I OBITELJI ŽRTAVA	30%	40%	14%
INDIVIDUALIZACIJA KRIVNJE	17%	20%	15%
POMIRENJE MEĐU ZARAĆENIM STRANAMA	13%	15%	20%
OSVETA POČINITELJIMA	4%	8%	1%
OSTALO	1%	2%	2%
NE ZNA	2%	1%	1%

BILO JE MOGUĆE VIŠE ODGOVORA

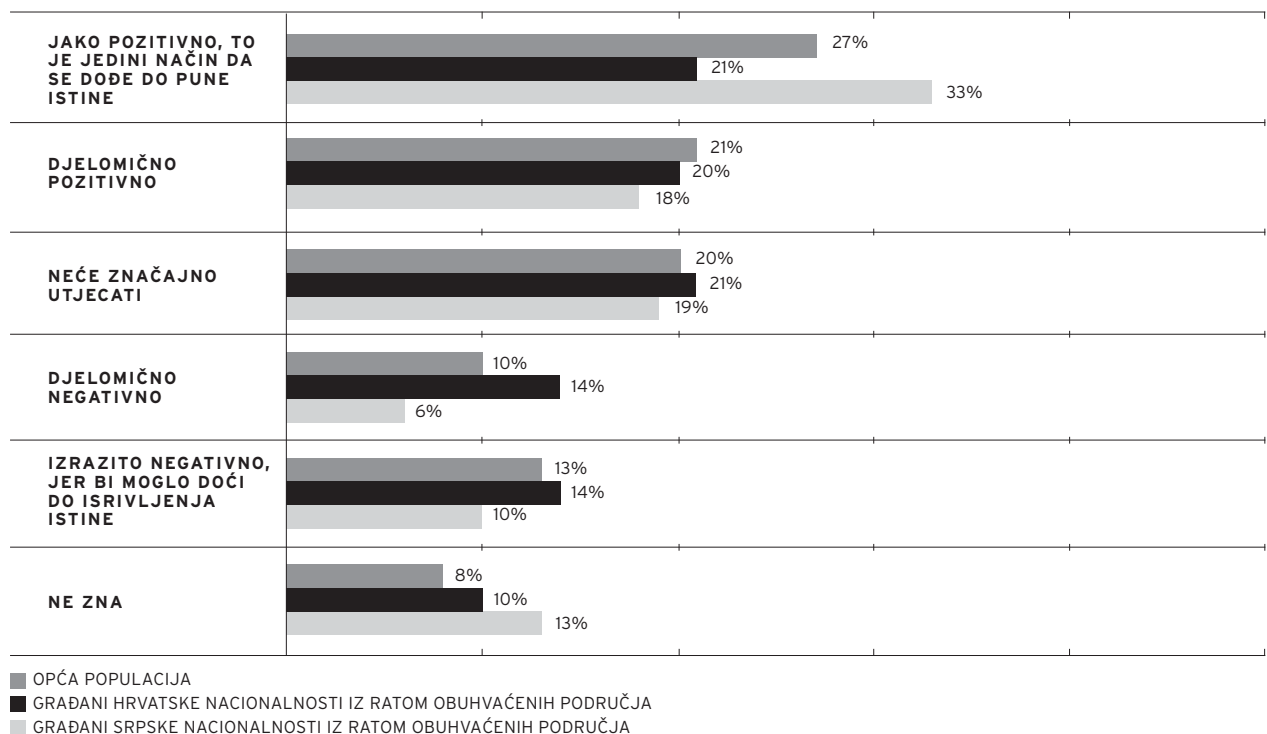
Analiza rezultata odgovora na to pitanje prema sociodemografskim obilježjima pokazuje da što su ispitanici iz opće populacije mlađi, to su češće smatrali da je svrha kažnjavanja satisfakcija i pravda za žrtve i njihove obitelji. Visokoobrazovani su više od ostalih odgovarali da je svrha kažnjavanja sprječavanje budućih zločina, da kažnjavanje počinitelja ratnih zločina ima za svrhu pomirenje među zaraćenim stranama, ali i da je svrha toga kažnjavanja individualizacija krivnje.

I odgovori na to pitanje naznačuju kako se na razini društva svrha kažnjavanja može različito razumijevati od toga kako se ta svrha razumije u području prava. To svakako ostavlja različite posljedice na povjerenje građana u pravosudne institucije budući da se kažnjavanje počinitelja u najvećem broju odvija upravo sudskim procesima; najveći broj građana odabire suđenja kao preferirani oblik sankcije za počinitelje ratnih zločina, pa se može pretpostaviti da gaje i očekivanja u smislu ispunjavanja navedenih svrha koje pridaju tim sankcijama. Podaci sugeriraju i da je kod Srba svrha kažnjavanja u većoj mjeri usmjerena na budućnost (budući suživot sukobljenih strana i sprječavanje budućih zločina), dok je svrha kažnjavanja kod anketiranih Hrvata bila više određena sadržajima vezanima za prošlost (otkrivanje istine o događajima, satisfakcija za žrtve i osveta

počiniteljima).¹⁰⁸ Nalaz istraživanja prema kojemu građani ovisno o svojoj nacionalnoj pripadnosti različito percipiraju svrhe kažnjavanja počinitelja ratnih zločina s obzirom na vremensku orijentaciju, trebalo bi uzeti u obzir u budućim istraživanjima i radu u području suočavanja s prošlošću. Naime navedene razlike mogu ograničiti transformativni potencijal procesa suočavanja s prošlošću.

S obzirom da je istraživački tim na temelju prijašnjih istraživanja pretpostavio da će se istina kao svrha kažnjavanja pokazati važnom za velik broj ispitanika, u anketnom je upitniku postavljeno i sljedeće pitanje: "Kako će suđenja za ratne zločine na objema zaraćenim stranama u ratu u Hrvatskoj djelovati na otkrivanju pune istine o svim događajima u ratu?" Kao što je prikazano na slici 10, odgovori ispitanika gotovo su podjednako raspršeni na sve ponuđene kategorije, što upućuje na opravdanost ocjene o ambivalentnom odnosu građana spram suđenja kao i o mogućoj razočaranosti u suđenja kao sredstvo otkrivanja istine, to jest, s obzirom na ono što građani u najvećoj mjeri smatraju svrhom kažnjavanja počinitelja ratnih zločina.

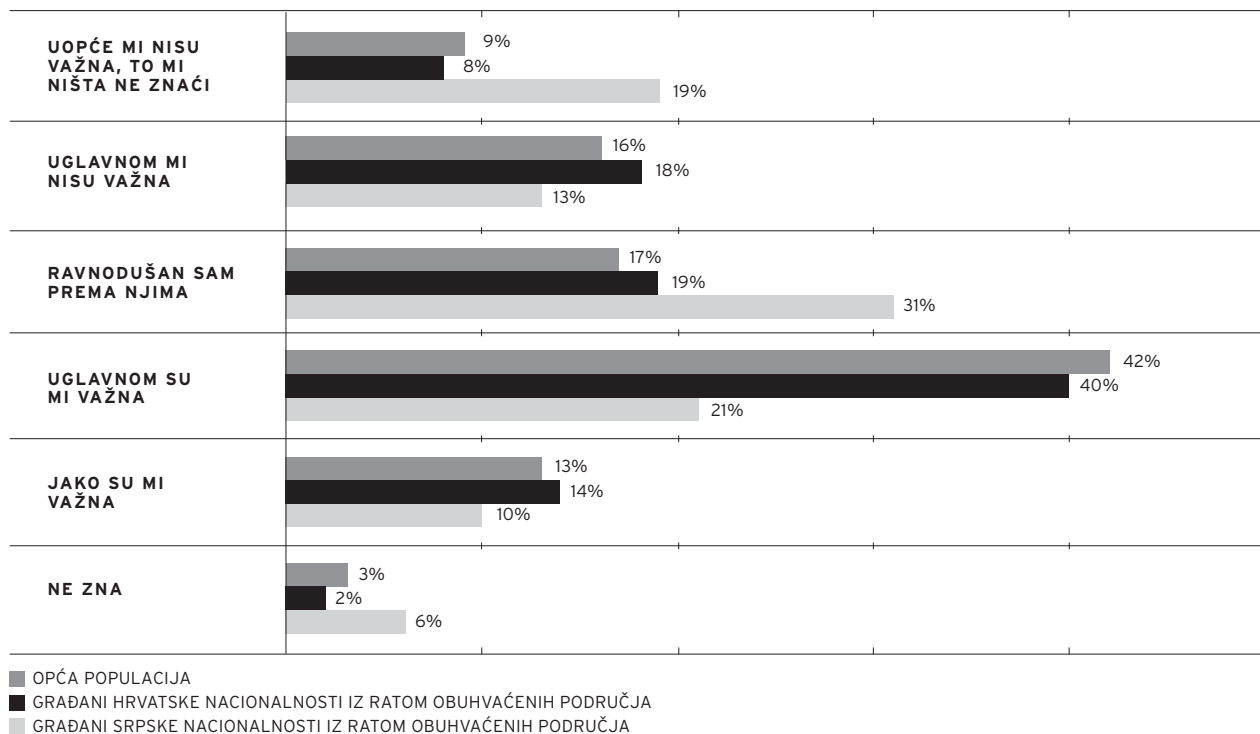
SLIKA 10. KAKO ĆE SUĐENJA ZA RATNE ZLOČINE NA OBJEMA ZARAĆENIM STRANAMA U RATU U HRVATSKOJ DJELOVATI NA OTKRIVANJU PUNE ISTINE O SVIM DOGAĐAJIMA U RATU?

Odgovori na pitanje koje se odnosi na važnost suđenja za ispitanike, pokazala su različitost odnosa ispitanika prema suđenjima za ratne zločine. Ipak je razmjerno najveći broj ispitanika iz uzorka opće populacije i poduzorka Hrvata (42% i 40%) odgovorio kako su im ta suđenja uglavnom važna. S druge strane, ispitanici srpske nacionalnosti su spram suđenja za ratne zločine češće bili ravnodušni (31%), ali su odgovori te ciljne skupine bili podjednako raspršeni na svim kategorijama.

108 Kod Kize i suradnika se slično razlikovanje može naći pod terminima prospektivnih i retrospektivnih kategorija (Kiza et. al, 2006).

SLIKA 11. KOLIKO SU VAMA SUĐENJA ZA RATNE ZLOČINE VAŽNA?

U skladu s prethodno prikazanim rezultatima mogu se analizirati i odgovori koji se odnose na praćenje suđenja za ratne zločine u medijima. Naime jedino je suđenje Slobodanu Miloševiću u Haagu pratila većina anketiranih građana iz opće populacije, i to njih 56%, što je statistički značajno više od praćenja ostalih suđenja. Suđenje generalu Mirku Norcu za zločine u Gospiću pratilo je 43% građana, a suđenja za zločine u zatvoru Lora 30%. Najmanji broj ispitanih građana pratio je suđenje za zločine na Ovčari u Beogradu (29%), pri čemu 12% čak nikada nije ni čulo to jest nije znalo za to suđenje, što se također statistički značajno razlikuje od praćenja ostalih sudskih procesa.

TABLICA 30. MOLIM VAS DA MI KAŽETE JESTE LI ČULI ZA TA SUĐENJA I JESTE LI IH PRATILI PUTEM MEDIJA?

	NIJE ČUO/ NE ZNA	ČUO ALI NIJE PRATIO	PRATIO
SUĐENJE GENERALU MIRKU NORCU ZA ZLOČINE U GOSPIĆU	4%	54%	43%
SUĐENJE ZA ZLOČINE NA OVČARI U BEOGRADU	12%	59%	29%
SUĐENJE ZA MUČENJA ZAROBLJENIKA U ZATVORU LORA	9%	61%	30%
SUĐENJE MILOŠEVIĆU U HAAGU	1%	43%	56%

SAMO ISPITANICI IZ OPĆE POPULACIJE

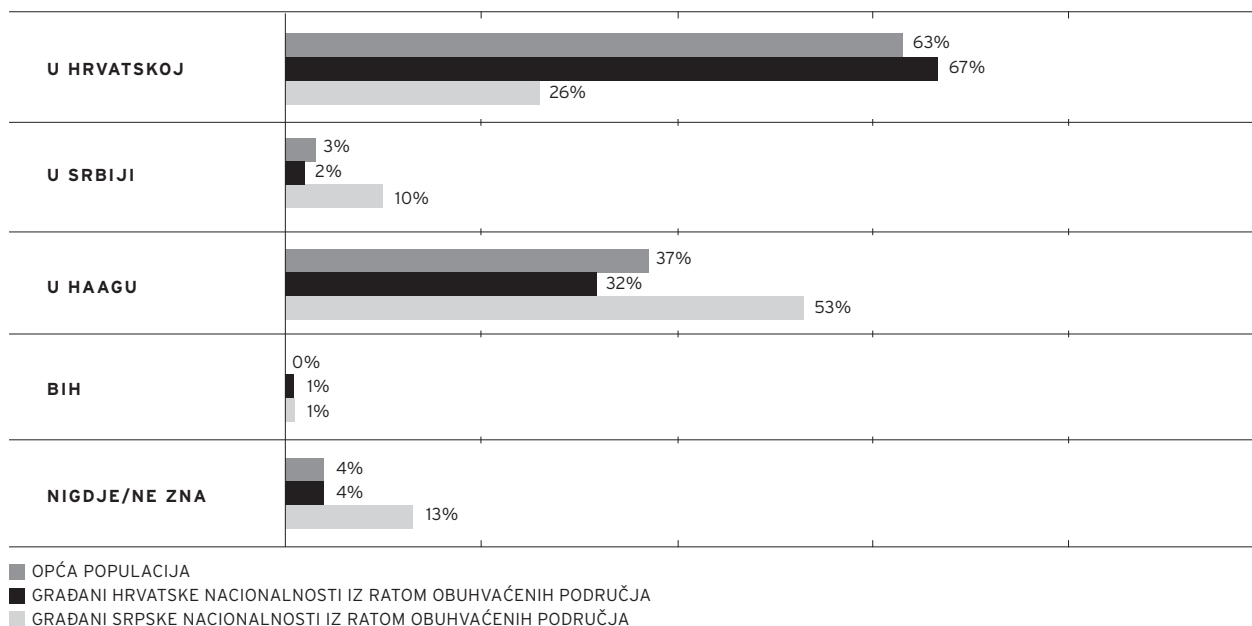
S obzirom na ciljne skupine može se uočiti da su anketirani Hrvati iz ratnih područja više od Srba pratili suđenje Slobodanu Miloševiću, dok su anketirani Srbi više pratili suđenje za zločine počinjene na Ovčari. Analiza odgovora na to pitanje prema demografskim karakteristikama pokazuje da su muškarci češće od žena pratili suđenja za ratne zločine. Mlađi ispitanici rjeđe su pratili suđenja od ostalih dobrih kategorija. Pokazalo se i da praćenje tih suđenja putem medija općenito raste s obrazovanjem. Ispitanici iz Dalmacije više su pratili suđenje Mirku Norcu i ono za zločine u zatvoru Lora, dok su ispitanici iz sjeverne Hrvatske više pratili suđenje Slobodanu Miloševiću.

OCJENA I POVJERENJE U DOMAĆE I STRANE SUDOVE

Na temelju do sada iznesenih rezultata istraživanja prema kojima građani u najvećem broju kao sankcije počiniteljima odabiru suđenja, s tim da ne smatraju kako ta ista suđenja ispunjavaju svoju osnovnu svrhu (prema njima je to ustanovljavanje istine), može se pretpostaviti da je i vrlo nisko i povjerenje u sudove za ratne zločine. U istraživanju se stoga nastojalo ispitati i stavove građana o (ne)pristranosti različitih sudova kao i stavove o primjerenom mjestu suđenja. Posljednje je pitanje koje se odnosi na mjesto gdje bi se trebali voditi sudski procesi u žarištu javne diskusije još od početaka prvih suđenja te se neprestano ponovno aktualizira. Tako se u hrvatskoj javnosti to pitanje postavljalo prigodom suđenja Mirku Norcu u Rijeci, prigodom pokretanja istražnih radnji za nestanke srpskih civila u Osijeku, kao i prigodom suđenja u Splitu za zločine počinjene u vojnom zatvoru Lora. Na široj međunarodnoj razini to se pitanje pak postavlja u okviru diskusije o nepristranosti i sposobnosti domaćih sudova u procesuiranju ratnih zločina, a rasprava između predstavnika srbijanskih i hrvatskih pravosudnih institucija u vezi suđenja "Vukovarskoj trojki" za zločine na Ovčari pokazala je da mjesto suđenja ima i širi ulog i značaj od uskovpravnih aspekata koji se najčešće svode na problem pristranosti i lokacije na kojoj se zločin dogodio. Naime pitanje utjecaja i doprinosa suđenja u širim procesima prorade nasilne prošlosti u središtu je interesa javnosti, pri čemu se uvriježila pretpostavka da u tim procesima međunarodni sudovi imaju puno manji učinak od domaćih.¹⁰⁹

Općenito bi se moglo ocijeniti kako su podaci dobiveni anketnim istraživanjem pokazali da su građani u vezi sa suđenjima za ratne zločine bili skloniji domaćim sudovima nego međunarodnom suda u Haagu, odnosno da su se unutar tih okvira preferirali sudovi zemlje u kojoj su se zločini dogodili. To je prvenstveno vrijedilo za opću populaciju i za Hrvate s ratnih područja, dok su Srbi češće zauzimali stav da se suđenja trebaju odvijati na Haaskom sudu. Tako je gotovo dvije trećine (63%) ispitanika iz uzorka opće populacije odgovorilo da bi se Srbima optuženim za ratne zločine u Hrvatskoj trebalo suditi u Hrvatskoj, a 37% da bi se ta suđenja trebala odvijati u Haagu. Srbi s ratnih područja, pak, u natpolovičnom su broju odabirali sud u Haagu.

SLIKA 12. NA KOJEM BI SUDU TREBALO SUDITI SRBIMA OPTUŽENIM ZA RATNE ZLOČINE U HRVATSKOJ?

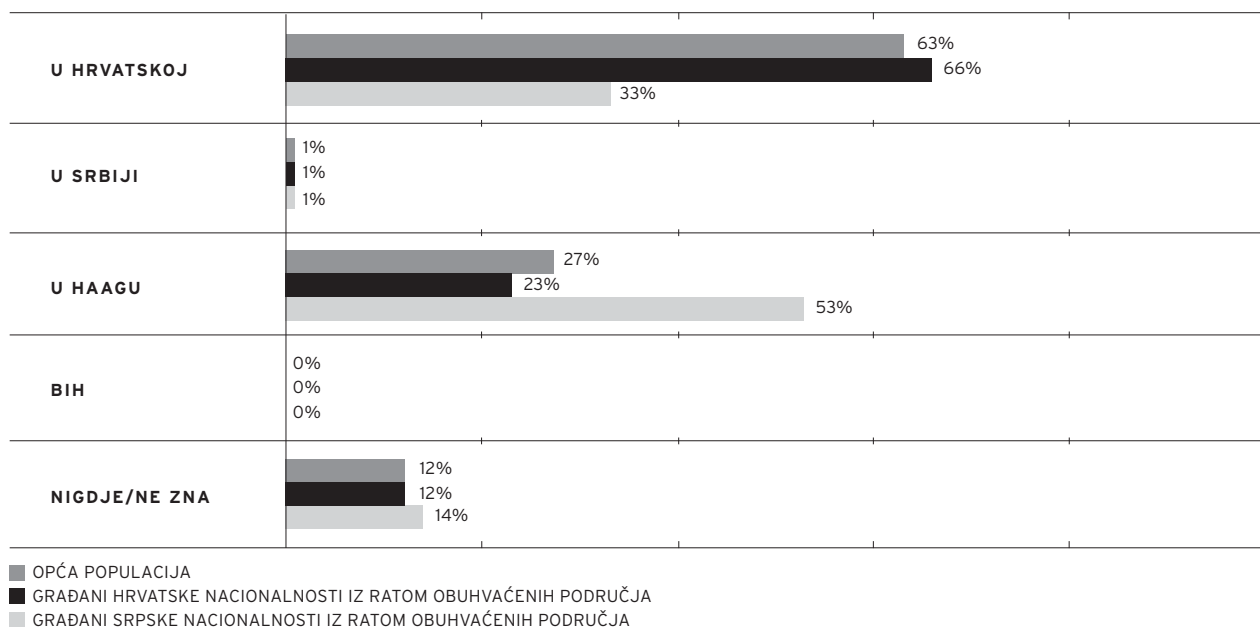
109 Iako se suđenje Veselinu Šijivančaninu, Miroslavu Radiću i Mili Mrkšiću odvijalo na Haaskom sudu, prvotne naznake o mogućnostima da se ta suđenja prepuste nacionalnom pravosuđu izazvale su žustre debate u kojima su se argumenti srbijanske strane za prepuštanje srbijanskom pravosuđu temeljili na važnosti tog suđenja za suočavanje srbijanskog društva sa vlastitom prošlošću. Hrvatska je strana pak dovođila u pitanje sposobnost i nepristranost srbijanskog pravosuđa te se pozivala na pravne argumente da se suđenje treba odvijati u Hrvatskoj gdje su se zločini i dogodili odnosno na Haaskom sudu s obzirom na težinu toga ratnog zločina.

Pokazalo se da su anketirani muškarci i oni s osnovnom školom bili skloniji da se Srbima optuženima za ratne zločine sudi u Hrvatskoj, dok su žene i visokoobrazovani više odgovarali da bi se Srbima optuženima za ratne zločine trebalo suditi na sudu u Haagu. Iste su razlike ustanovljene i kod ispitanika iz gradova kao i stanovnika Istre, Primorja i Gorskog kotara koji su se više odlučivali za sud u Haagu, dok su stanovnici Dalmacije češće odgovarali da bi ta suđenja trebala biti u Hrvatskoj.

Vrlo slične stavove anketirani su građani pokazali i odgovarajući na pitanja u vezi s domaćim suđenjima Hrvatima optuženima za ratne zločine počinjene u Hrvatskoj. Prema mišljenju gotovo dvije trećine (63%) ispitanika iz opće populacije Hrvatima optuženima za ratne zločine u Hrvatskoj trebaju suditi domaći sudovi. Nešto više od četvrtine (27%) odgovorilo je da bi im trebao suditi Haaški sud, za razliku od Srba s ratnih područja koji to smatraju u dvostruko većem broju (53%).

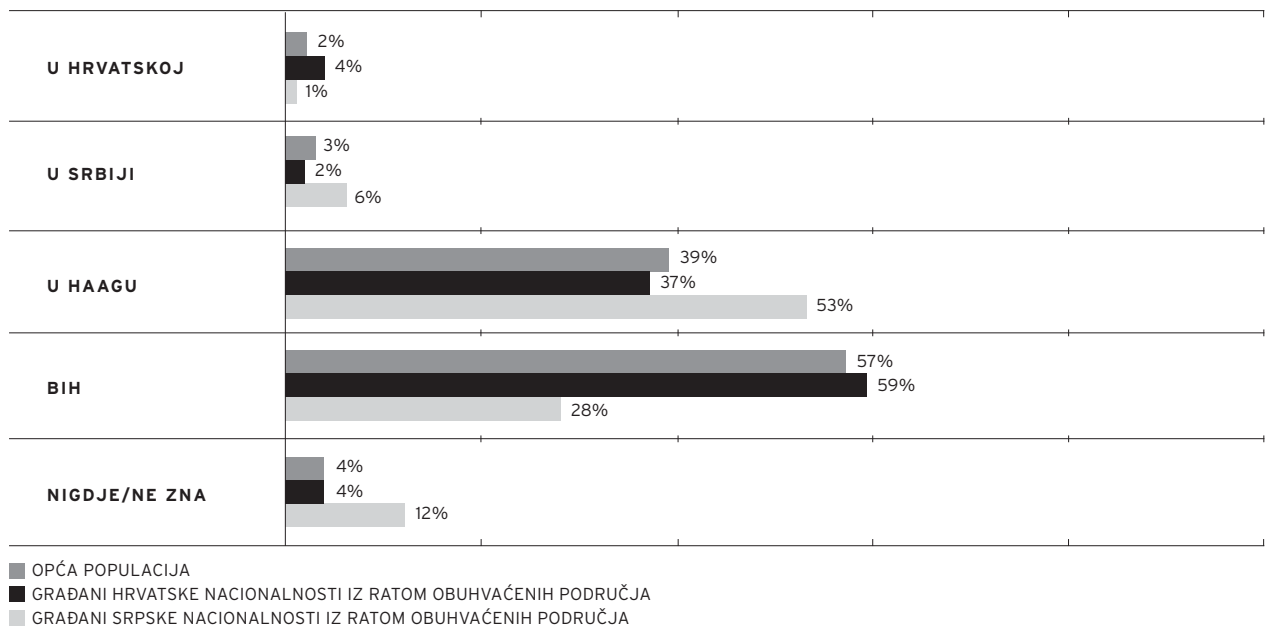
Žene, ispitanici u dobi do 29 godina te anketirani žitelji Istre, Primorja i Gorskog kotara češće su od drugih izražavali stav da bi se optuženim Hrvatima trebalo suditi u Haagu. Taj stav, s druge strane, najmanje su podržavali slabije obrazovani ispitanici, koji su ujedno češće od drugih odgovarali da se Hrvatima optuženim za zločine u Hrvatskoj uopće ne bi trebalo suditi i nisu odgovarali na to pitanje.

SLIKA 13. NA KOJEM BI SUDU TREBALO SUDITI HRVATIMA OPTUŽENIM ZA RATNE ZLOČINE U HRVATSKOJ?

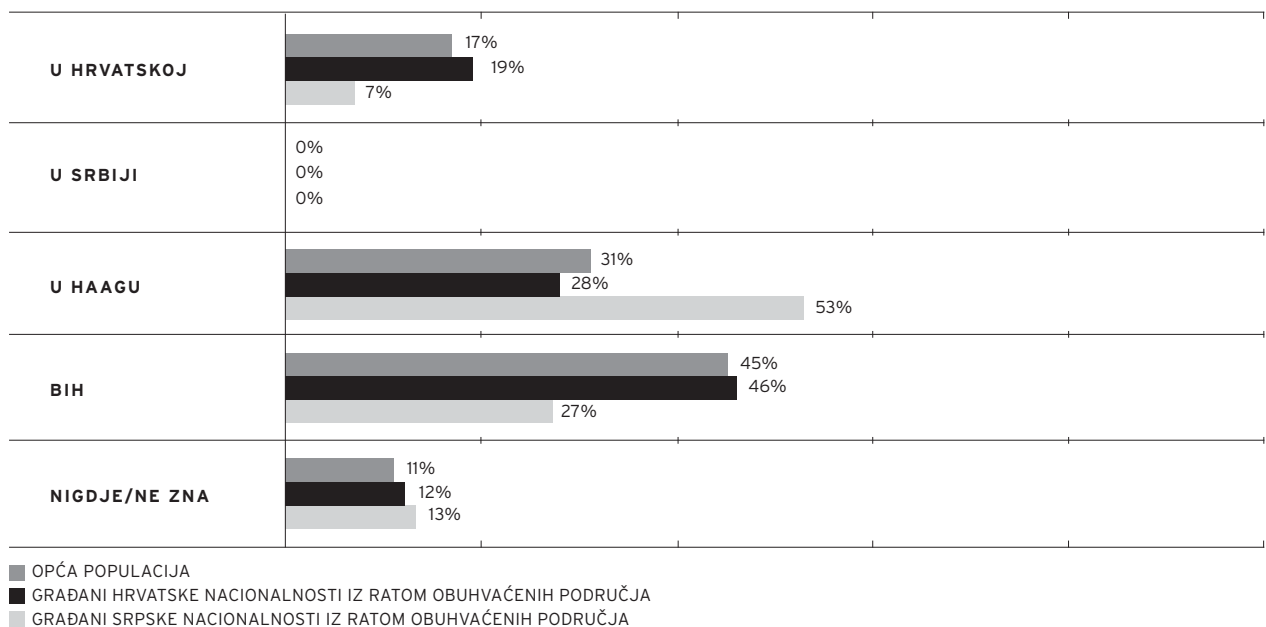
Davanje prvenstva domaćim sudovima kod opće populacije i Hrvata s ratnih područja registrirano je i u odgovorima na pitanja vezanima za zločine počinjene u Bosni i Hercegovini. Tako je na pitanje gdje bi trebalo suditi Srbima optuženim za ratne zločine u BiH, 57% anketiranih građana Hrvatske odabralo BiH, a tek njih 39% odgovorilo je da bi se ta suđenja trebala održati u Haagu. Ispitanici srpske nacionalnosti iz ratom zahvaćenih područja su se i u vezi s tim pitanjem u puno većem postotku (53%) nego drugi ispitanici opredijelili za Haaški sud. Što se tiče regije, spola i obrazovanja, ustanovljene su identične razlike kao i u prethodnim pitanjima.

SLIKA 14. NA KOJEM BI SUDU TREBALO SUDITI SRBIMA OPTUŽENIM ZA RATNE ZLOČINE U BIH?

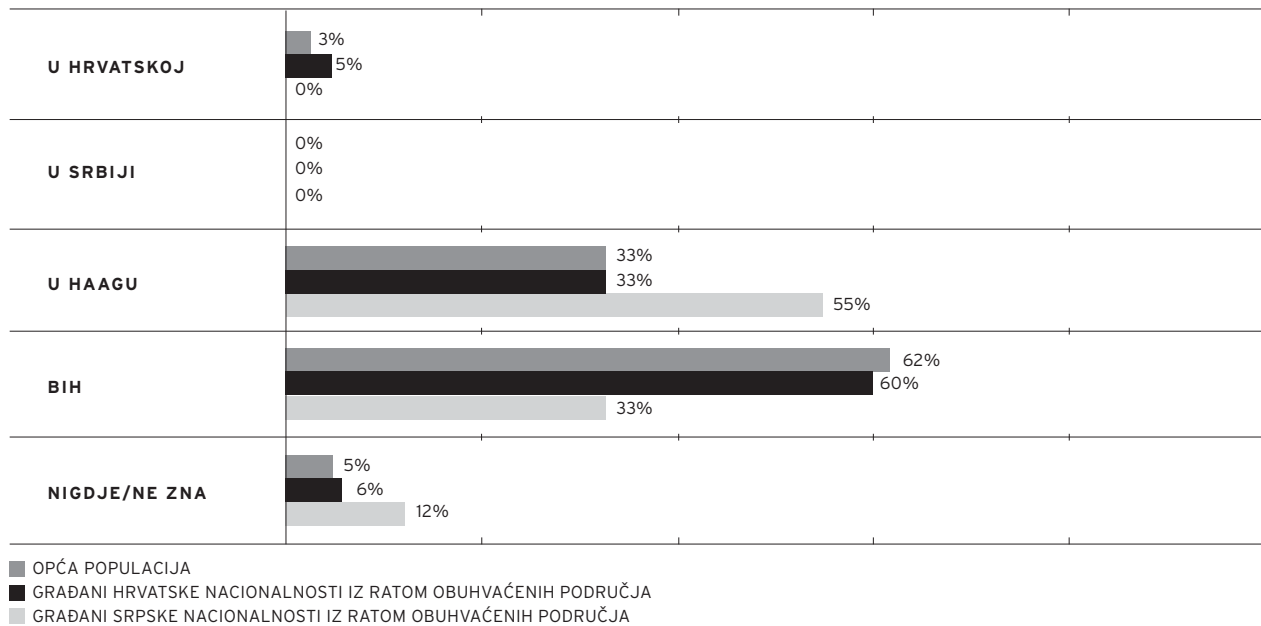
Slični rezultati dobiveni su i kod pitanja o sudu na kojemu bi se trebalo suditi Hrvatima optuženima za zločine počinjene u BiH. Za suđenja u Bosni i Hercegovini opredijelilo se 45% ispitanika opće populacije, a za Haaški sud 31%. Da bi se suđenja Hrvatima trebala održati u Hrvatskoj odgovorilo je 17% ispitanika iz uzorka opće populacije. Većina anketiranih Srba s ratnih područja (53%) i u ovom je slučaju preferirala Haag kao mjesto suđenja, dok je takav odgovor dalo gotovo dvostruko manje ispitanih Hrvata s ratnih područja (28%).

SLIKA 15. NA KOJEM BI SUDU TREBALO SUDITI HRVATIMA OPTUŽENIMA ZA RATNE ZLOČINE U BIH?

S obzirom na suđenja Bošnjacima, većina ispitanika opće populacije (62%) smatrala je da im se treba suditi u Bosni i Hercegovini, a građani srpske nacionalnosti ponovno su se najviše (55%) odlučivali za sud u Haagu.

SLIKA 16. NA KOJEM BI SUDU TREBALO SUDITI BOŠNJACIMA OPTUŽENIM ZA RATNE ZLOČINE U BIH?

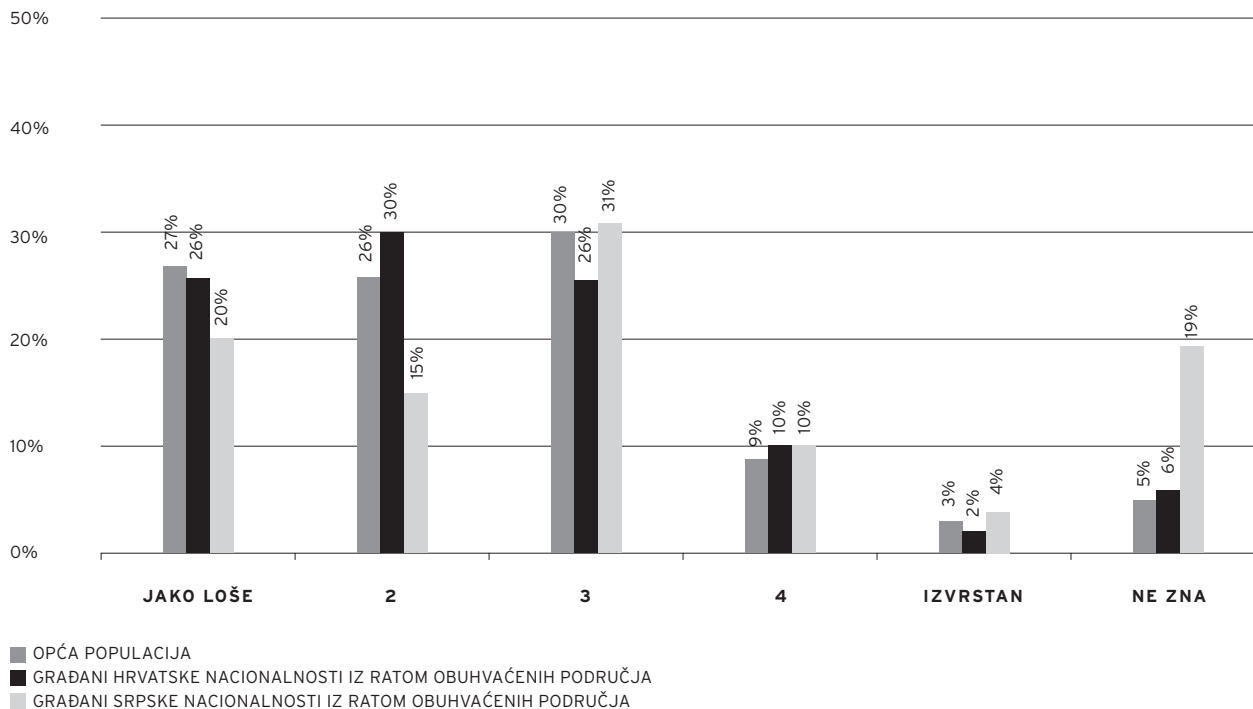
Cjelovita analiza stavova ispitanika o mjestu procesuiranja optuženih za ratne zločine pokazuje da su ti stavovi razmjerno konzistentni. Tako su ispitanici iz opće populacije i Hrvati iz ratnih područja uglavnom više preferirali domaće sudove, dok su ispitanici srpske nacionalnosti iz ratom obuhvaćenih područja u većoj mjeri bili skloniji Haaškom međunarodnom sudu. U tom okviru može se primijetiti da je samo manji dio ispitanika mijenjao načelo mjesta suđenja ovisno o tome tko je optužen.

S obzirom na prilično jasne stavove o mjestu suđenja, zanimljivo je vidjeti kako su građani ocijenili različite sudove te koliko su imali povjerenja u nepristranost međunarodnog i domaćih nacionalnih sudova. Kako se moglo i pretpostaviti, puno veće povjerenje u hrvatske sudove izražavali su Hrvati, dok su Srbi s ratnih područja imali više povjerenja u Haaški sud. Ipak, ukupno gledano, ocjena koju su anketirani dali različitim sudovima razmjerno je loša. Naime, kako je vidljivo iz slike 17, više od polovice građana izrazilo je jako loše ili loše mišljenje o radu Haaškog suda: 27% građana odgovorilo je da taj sud radi jako loše, a 26% da radi uglavnom loše. Ocjenu 3 (dobar) tom je sudu dalo 30% anketiranih iz uzorka opće populacije, a tek je mali broj ispitanika (ukupno 12%) ocijenio da rad Haaškog suda ocjenama vrlo dobar ili izvrstan. Prosječna ocjena rada Haaškog suda, tako, prema ovom istraživanju iznosi samo 2,33.

Ispitanici srpske nacionalnosti za razliku od Hrvata, ali i anketiranih iz opće populacije, nešto su bolje ocjenjivali rad Haaškoga suda, ali ni njihova prosječna ocjena nije visoka – iznosi 2,58.

Najlošije ocjene rada suda daju ispitanici iz Dalmacije, a najbolje ispitanici iz Istre i Primorja. Uz to valja naglasiti da su najlošije ocjene, s obzirom na osobnu razinu stradavanja ili sudjelovanja u ratnim zbivanjima, davale osobe koje su bile ranjene ili kojima je netko stradao u užoj obitelji, što vrijedi i za Hrvate i za Srbe. Razloge za tako loše ocjene onih koji su najviše pogođeni ratom teško je prepoznati iz ovdje prikazanih podataka, pa bi valjalo u nastavku istraživanja rasvijetliti koliko bi to mogao biti rezultat općenito većih očekivanja žrtava u odnosu na ostale građane.

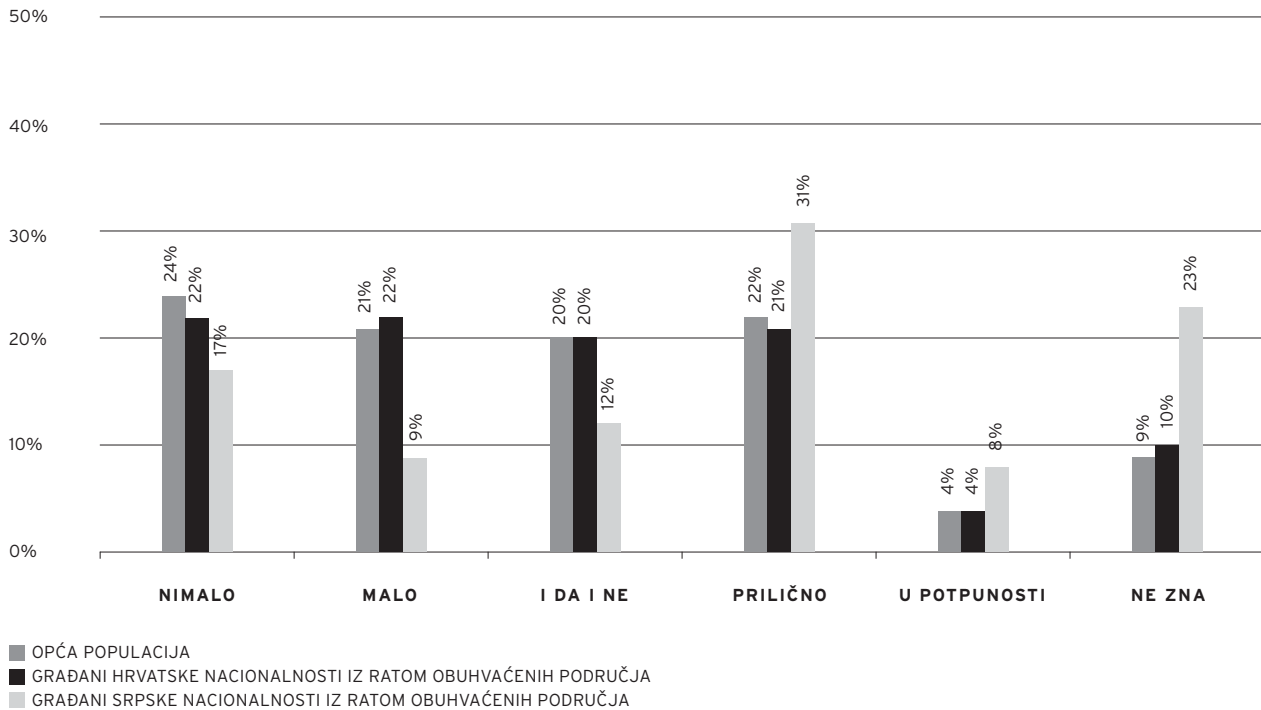
SLIKA 17. KAKO BISTE NA OSNOVI DOJMA KOJI IMATE, OCIJENILI RAD MEĐUNARODNOG SUDA ZA RATNE ZLOČINE NA PODRUČJU BIVŠE JUGOSLAVIJE U HAAGU, KORISTEĆI OCJENE DO 1 DO 5, KAO U ŠKOLI?

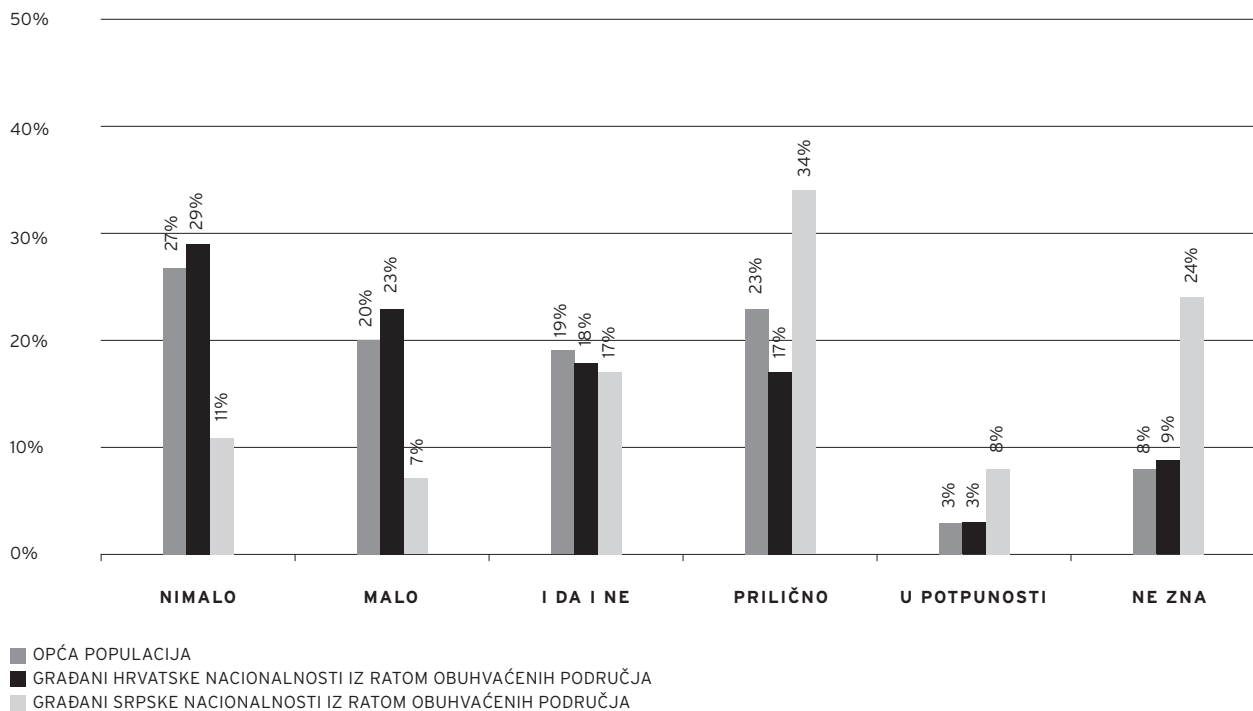
Sljedećim se pitanjima nastojalo utvrditi kako ispitanici percipiraju rad suda, tj. smatraju li ga pristranim kad se radi o optuženim osobama srpske odnosno hrvatske nacionalnosti. Promatrajući podatke (slika 18), može se zaključiti kako ispitanici iz opće populacije nisu bili skloni smatrati rad suda u potpunosti neutralnim: gotovo četvrtina izjasnila se da je Haaški sud u potpunosti pristran u svojem radu. Nepristranost toga suda češće su isticali ispitanici srpske nacionalnosti iz ratom obuhvaćenih područja.

SLIKA 18. SVE U SVEMU, IMATE LI POVJERENJA DA HAAŠKI SUD SUDI OPTUŽENIM OSOBAMA SRPSKE NACIONALNOSTI NEPRISTRANO I SAMO NA OSNOVI ČINJENICA?

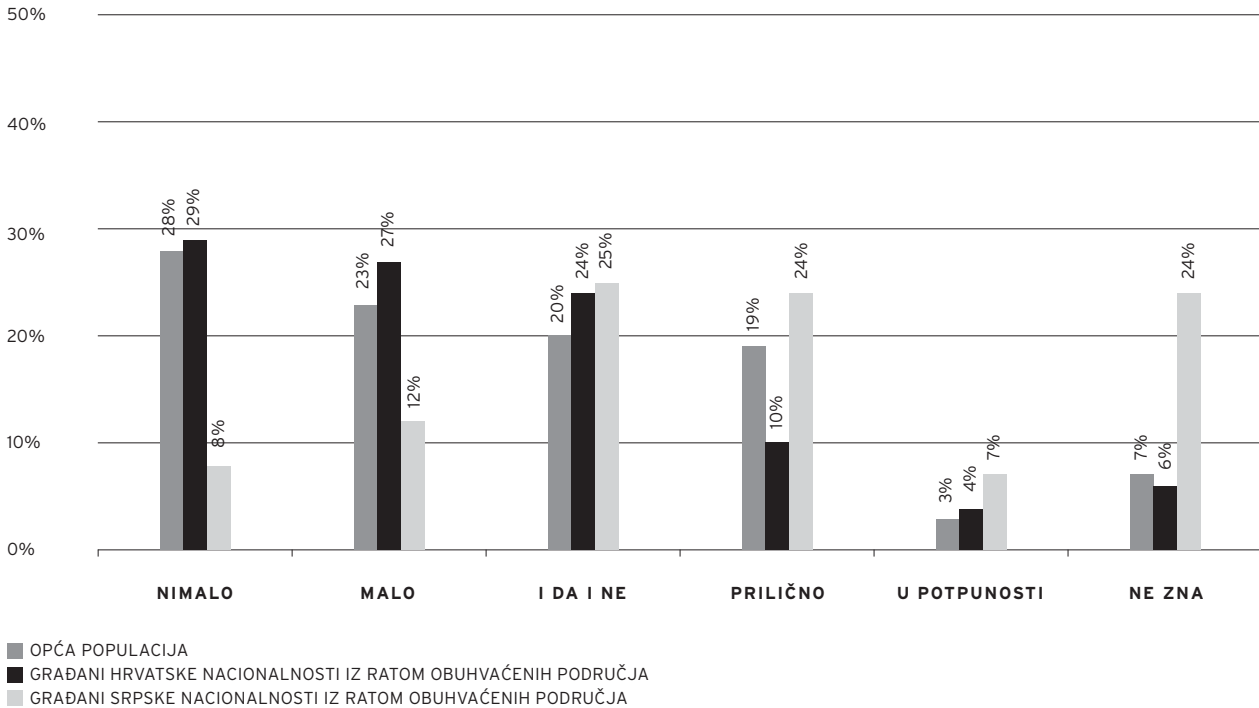
Slični su rezultati dobiveni i u odgovorima na pitanja koje se odnose na suđenje Haaškoga suda optuženim Hrvatima (slika 19). I s tim u vezi ispitanici iz uzorka opće populacije većim su dijelom rad suda percipirali pristranim, kao što su ispitanici srpske nacionalnosti iz ratom obuhvaćenih područja bili skloniji mišljenju da je Haaški sud nepristran. Ovdje valja napomenuti da je korelacija odgovora vezanih uz povjerenje u objektivnost Haaškog suda spram optuženih Hrvata i Srba na uzorku kao i oba poduzorka statistički značajna i relativno visoka (oko 0,7), što sugerira da ocjene (ne)pristranosti ne ovise toliko o pojedinim slučajevima nego se tiču općeg stava o sudu (ili tužiteljstvu).

SLIKA 19. IMATE LI POVJERENJA DA HAAŠKI SUD SUDI OPTUŽENIM HRVATIMA NEPRISTRANO I SAMO NA OSNOVI ČINJENICA?

Kao i kod prethodnih pitanja vezanih uz općenitu percepciju pristranosti Haaškoga suda, građani su izražavali nepovjerenje prema tom sudu i u vezi sa suđenjima hrvatskim generalima Gotovini, Čermaku i Markaču. Moguće je uočiti da su ispitanici srpske nacionalnosti iz ratom zahvaćenih područja puno više izražavali povjerenje u nepristranost suda, ali kao i u prethodnim pitanjima manje otvoreno izražavaju svoj stav što se izrazilo u tome da je među njima bio posebno visok postotak onih koji su na to pitanje davali odgovor “ne znam” – čak četvrtina (24%).

SLIKA 20. IMATE LI POVJERENJA DA ĆE HAAŠKI SUD SUDITI HRVATSKIM GENERALIMA ANTI GOTOVINI, IVANU ČERMAKU, MLADENU MARKAČU NEPRISTRANO I SAMO NA OSNOVI ČINJENICA?

Posebno su zanimljivi odgovori na pitanja kojima se pokušalo ustanoviti razloge zbog kojih građani ocjenjuju rad Haaškoga suda pristranim. Kako je prezentirano u tablicama 31 i 32, oni građani koji su taj sud bili skloniji vidjeti pristranim, kao glavne razloge za pristranost prema Srbima navodili su način vođenja procesa (23%), niži rang optuženih Srba (15%), nižu visinu kazne (14%) te općenito manju objektivnost toga suda (14%). Kao razloge za pristranost prema optuženim Hrvatima anketirani su građani najviše isticali veći broj optuženih Hrvata (24%), način vođenja procesa (19%), manju objektivnost (16%) te veću visinu izrečenih kazna (14%). Treba isto tako uzeti u obzir da je razmjerno visok postotak građana odgovarao kako ne znaju što da odgovore na to pitanje, pa je te rezultate potrebno uzeti više kao ilustraciju koja nam sugerira čemu valja posvetiti dodatnu pažnju u budućem informiranju građana. Također je potrebno istaknuti da je ovdje riječ o percepciji građana koja ne mora imati čvršće veze s pravim činjeničnim stanjem. Na primjer, to se najbolje može primijetiti na osnovi usporedbe odgovora dviju ciljnih skupina: građani iz tih skupina su u većem broju, osim općih razloga neobjektivnosti, navodili identične iako međusobno kontradiktorne razloge. Tako su anketirani Hrvati s ratnih područja odgovarali kako smatraju taj sud pristranim zbog većeg broja optuženih Hrvata (24%), veće visine kazna za Hrvate (17%) te zbog višeg ranga optuženih Hrvata (17%). Srbi s istih područja isticali su iste razloge pristranosti, doduše na štetu optuženih Srba.

TABLICA 31. PO ČEMU SE NAJVIŠE OČITUJE PRISTRANOST HAAŠKOG SUDA PREMA OPTUŽENIM SRBIMA U ODNOSU NA OPTUŽENIKE DRUGIH NACIJA?

	OPĆA POPULACIJA	CILJNA SKUPINA	
		GRAĐANI HRVATSKE NACIONALNOSTI IZ RATOM OBUHVAĆENIH PODRUČJA	GRAĐANI SRPSKE NACIONALNOSTI IZ RATOM OBUHVAĆENIH PODRUČJA
N	458	201	58
PO NAČINU VOĐENJA PROCESA	23%	20%	14%
PREMA NIŽEM RANGU OPTUŽENIH SRBA	15%	16%	0%
PO MANJOJ OBJEKTIVNOSTI	14%	16%	17%
PREMA NIŽOJ VISINI IZREČENIH KAZNI	14%	18%	1%
PREMA ODNOSU PREMA HRVATSKIM GENERALIMA	9%	13%	7%
PREMA SADRŽAJU OPTUŽNICA/PREMA POLITIČKIM OPTUŽBAMA	9%	10%	7%
PO VEĆEM BROJU OPTUŽENIH SRBA	5%	6%	21%
PO VEĆOJ VISINI IZREČENIH KAZNI	2%	2%	12%
PO VIŠEM RANGU OPTUŽENIH SRBA (VIŠI ČINOVI)	1%	1%	5%
OSTALO	6%	8%	7%
NE ZNA	18%	16%	36%

ISPITANICI KOJI SMATRAJU DA JE SUD PRILIČNO ILI POTPUNO PRISTRAN

TABLICA 32. PO ČEMU SE NAJVIŠE OČITUJE PRISTRANOST HAAŠKOG SUDA PREMA OPTUŽENIM HRVATIMA U ODNOSU NA OPTUŽENIKE DRUGIH NACIJA?

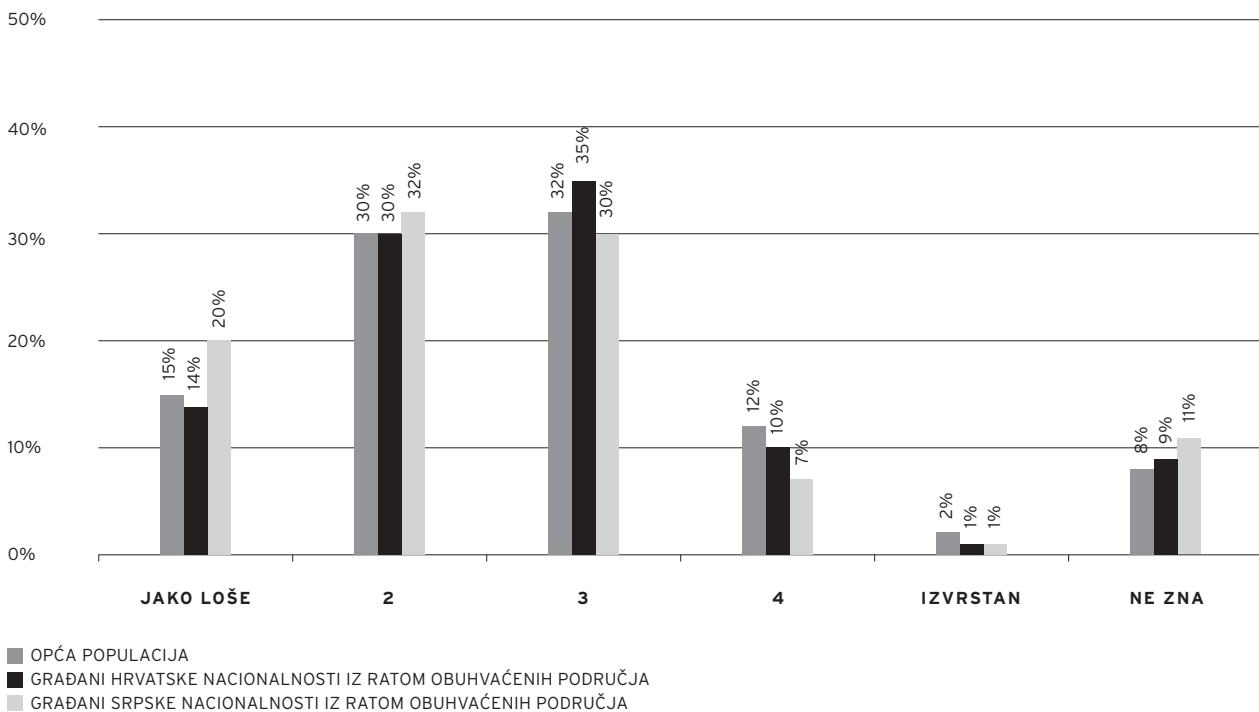
	OPĆA POPULACIJA	CILJNA SKUPINA	
		GRAĐANI HRVATSKE NACIONALNOSTI IZ RATOM OBUHVAĆENIH PODRUČJA	GRAĐANI SRPSKE NACIONALNOSTI IZ RATOM OBUHVAĆENIH PODRUČJA
N	464	220	54
PO VEĆEM BROJU OPTUŽENIH HRVATA	24%	24%	2%
PO NAČINU VOĐENJA PROCESA	19%	21%	15%
PO MANJOJ OBJEKTIVNOSTI	16%	13%	15%
PO VEĆOJ VISINI IZREČENIH KAZNI	14%	17%	2%
PREMA SADRŽAJU OPTUŽNICA/PREMA POLITIČKIM OPTUŽBAMA	13%	8%	2%
PO VIŠEM RANGU OPTUŽENIH HRVATA	8%	17%	0%
PREMA ODNOSU PREMA DRUGIM OPTUŽENICIMA	3%	3%	13%
PREMA NIŽOJ VISINI IZREČENIH KAZNI	2%	1%	6%
PREMA NIŽEM RANGU OPTUŽENIH HRVATA	1%	1%	6%
OSTALO	5%	7%	7%
NE ZNA	17%	14%	43%

ISPITANICI KOJI SMATRAJU DA JE SUD PRILIČNO ILI POTPUNO PRISTRAN

Uz percepciju suda u Haagu, istraživanjem se nastojalo utvrditi i povjerenje građana u rad hrvatskog pravosuđa na planu suđenja za ratne zločine. S obzirom na činjenicu da su ispitanici opće populacije i Hrvati s ratnih područja u većem broju izražavali stav kako se suđenja trebaju odvijati na domaćim sudovima, moglo bi se očekivati da će isti ispitanici izrazito

pozitivno ocjenjivati rad hrvatskih sudova i da će u njih imati vrlo visoko povjerenje.¹¹⁰ No kako se vidi iz sljedećih podataka, ta se pretpostavka uglavnom nije pokazala opravdanom, pa se može ustvrditi da rezultati ankete u velikoj mjeri zrcale već izneseni nalaz kvalitativnog dijela istraživanja. Naime u raspravama na fokusnim grupama pokazalo se kako građani imaju prilično ambivalentne stavove o pravosuđu, što se može objasniti izbjegavanjem davanja bezrezervne podrške nekom od sudova, kao i priznavanju dobrih i loših aspekata u radu pravosuđa. Svijest o negativnim aspektima odnosno percepcija o lošem radu hrvatskih sudova po pitanju ratnih zločina u ovom je slučaju vidljiva i iz razmjerno loše cjelokupne ocjene koju su građani dali. Naime prosječna ocjena rada hrvatskog pravosuđa na ratnim zločinima koju su dali anketirani iznosi 2,52, što je tek nešto više od one kojom je ocijenjen rad Haaškog suda (2,33). Prema mišljenju 15% anketiranih građana, hrvatsko pravosuđe radi jako loše, a 30% je hrvatskom pravosuđu po pitanju procesuiranja ratnih zločina dalo ocjenu dva. Ispitanici srpske nacionalnosti iz ratom pogođenih područja općenito su bili nešto kritičniji u ocjeni rada hrvatskog pravosuđa, ali isto tako među njima su ustanovljene neke razlike: Srbi iz Podunavlja hrvatsko pravosuđe ocjenjivali su bolje nego Srbi iz drugih područja.

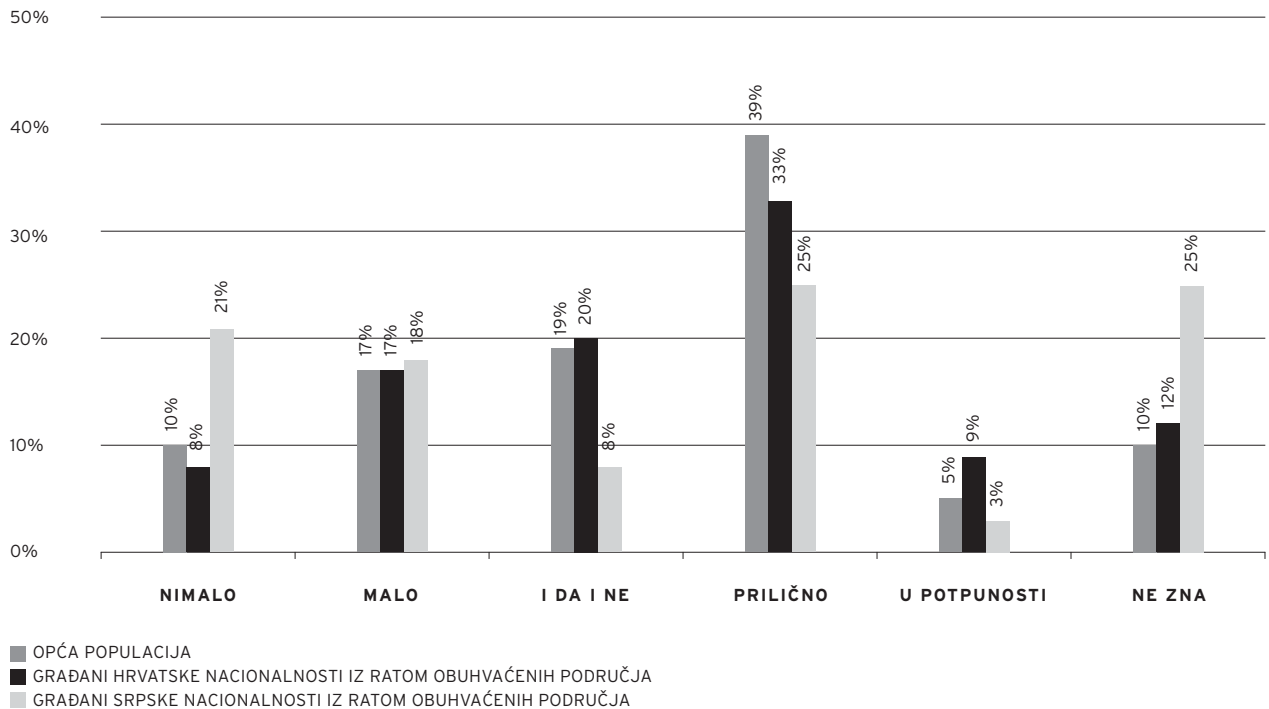
SLIKA 21. KAKO BISTE NA OSNOVI DOJMA KOJI IMATE, OCIJENILI RAD HRVATSKOG PRAVOSUĐA PO PITANJU PROCESUIRANJA RATNIH ZLOČINA U POSLJEDNJIH PET GODINA, KORISTEĆI OCJENE OD 1 DO 5, KAO U ŠKOLI?

¹¹⁰ Iako se u ovom istraživanju povjerenje u pravosuđe ispitalo primarno u vezi sa suđenjima za ratne zločine treba uzeti u obzir da je povjerenje hrvatskih građana u pravosuđe općenito na niskoj razini. Nacionalni izvještaj istraživanja Standard Eurobarometera iz jeseni 2006. godine, na primjer, pokazao je da čak 70% građana u Hrvatskoj bilo sklono ne vjerovati domaćem pravosuđu (Standard Eurobarometer, 2006).

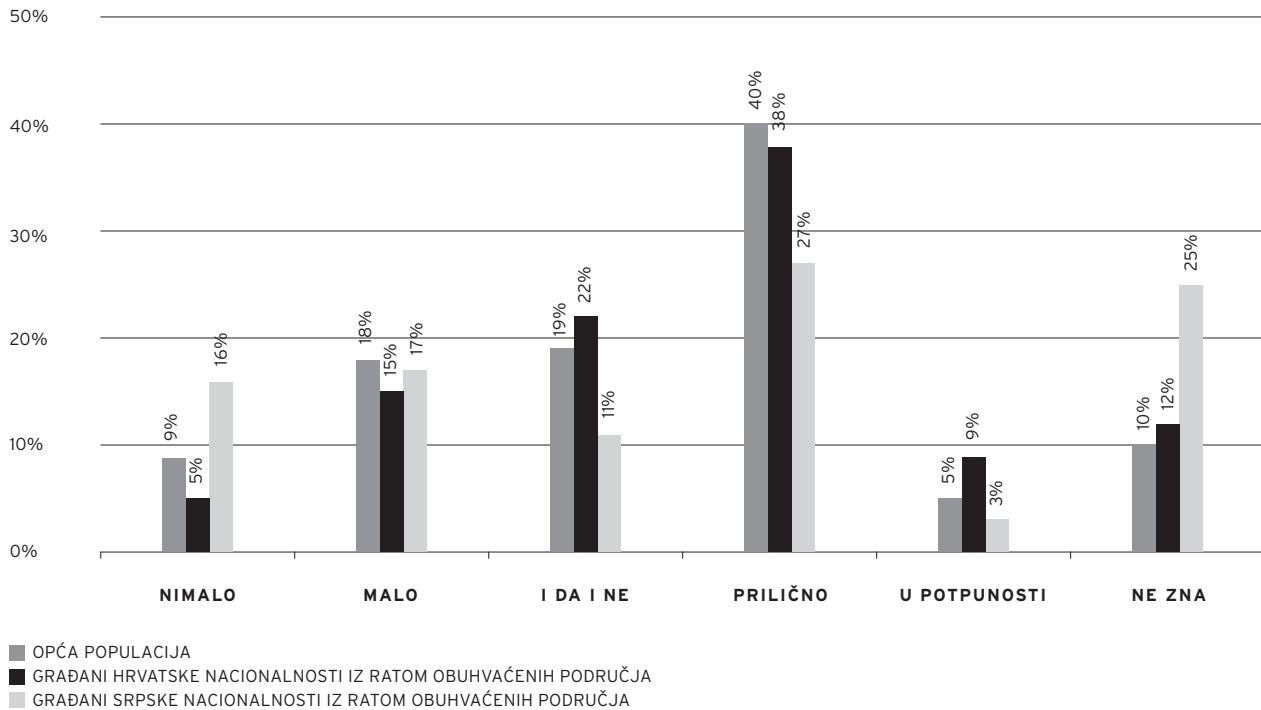
Rezultati ovoga istraživanja koji se odnose na percepciju pristranosti hrvatskog sudstva u suđenjima optuženima Srbima pokazali su da se hrvatski sudovi više percipiraju kao nepristrani nego Haaški sud. Takve su percepcije više vrijedile za opću populaciju i za ispitanike hrvatske nacionalnosti, iako je i u tim uzorcima bilo ukupno 44% odnosno 42% građana koji su odgovorili kako imaju prilično ili u potpunosti povjerenja da hrvatski sudovi sude optuženima Srbima nepristrano i samo na osnovi činjenica. Ispitanici srpske nacionalnosti, s druge strane, izražavali su manje povjerenja prema hrvatskim sudovima u vezi sa suđenjima optuženim Srbima (ukupno 39% ih je odgovorilo kako imaju malo ili nimalo povjerenja) nego što su imali povjerenje u Haaški sud.

SLIKA 22. SVE U SVEMU, IMATE LI POVJERENJA DA HRVATSKI SUDOVİ SUDE OPTUŽENIM SRBIMA NEPRISTRANO I SAMO NA OSNOVI ČINJENICA?

No ispitanici iz uzorka opće populacije pokazali su tek nešto višu razinu povjerenja u nepristranost hrvatskog sudstva kada se radi o suđenjima optuženim Hrvatima: ukupno 45% ih je odgovorilo kako imaju prilično ili potpuno povjerenje. I u tom slučaju građani srpske nacionalnosti iz ratom obuhvaćenih područja izrazili su više povjerenja u nepristranost MKSJ-a, nego u hrvatske sudove, pa je tako samo 30% anketiranih Srba odgovorilo kako imaju neki od stupnjeva povjerenja u hrvatske sudove s obzirom na suđenja Hrvatima.

SLIKA 23. IMATE LI POVJERENJA DA HRVATSKI SUDOV I SUDE OPTUŽENIM HRVATIMA NEPRISTRANO I SAMO NA OSNOVI ČINJENICA?

Kao dva najčešće navođena razloga zašto hrvatske sudove građani smatraju pristranima ispitanici su isticali manjak objektivnosti i način provođenja procesa (tablice 33 i 34). S obzirom da su to više načelni prigovori, te imajući u vidu registriran visok postotak ispitanih građana koji su odgovorili kako ne znaju što da odgovore na to pitanje (do trećine), prema tim podacima treba imati suzdržan odnos. Tome u prilog govori i činjenica da su ispitanici iz ciljnih skupina, slično kao u pitanjima u vezi s Haškim sudom, različito percipirali visine izrečenih kazni za Srbe u odnosu na kazne izrečene Hrvatima.

TABLICA 33. PO ČEMU SE NAJVIŠE OČITUJE PRISTRANOST HRVATSKIH SUDOVA PREMA OPTUŽENIM SRBIMA U ODNOSU NA OPTUŽENIKE DRUGIH NACIJA?

	OPĆA POPULACIJA	CILJNA SKUPINA	
		GRAĐANI HRVATSKE NACIONALNOSTI IZ RATOM OBUHVAĆENIH PODRUČJA	GRAĐANI SRPSKE NACIONALNOSTI IZ RATOM OBUHVAĆENIH PODRUČJA
N	323	144	75
PO MANJOJ OBJEKTIVNOSTI	24%	23%	25%
PO NAČINU VOĐENJA PROCESA	24%	15%	19%
PREMA SADRŽAJU OPTUŽNICA/PREMA POLITIČKIM OPTUŽBAMA	7%	9%	7%
PO VEĆEM BROJU OPTUŽENIH SRBA	5%	7%	13%
PREMA ODNOSU PREMA HRVATSKIM GENERALIMA	5%	3%	9%
PREMA NIŽOJ VISINI IZREČENIH KAZNI	5%	6%	0%
PREMA NIŽEM RANGU OPTUŽENIH SRBA	4%	4%	0%
PO VEĆOJ VISINI IZREČENIH KAZNI	3%	3%	17%
PO VIŠOJ RAZINI OPTUŽENIH SRBA (VEĆI ČINOVI)	1%	1%	1%
OSTALO	6%	6%	7%
NE ZNA	26%	33%	25%

ISPITANICI KOJI SMATRAJU DA SU HRVATSKI SUDOVİ PRILIČNO ILI POTPUNO PRISTRANI

TABLICA 34. PO ČEMU SE NAJVIŠE OČITUJE PRISTRANOST HRVATSKIH SUDOVA PREMA OPTUŽENIM HRVATIMA U ODNOSU NA OPTUŽENIKE DRUGIH NACIJA?

	OPĆA POPULACIJA	CILJNA SKUPINA	
		GRAĐANI HRVATSKE NACIONALNOSTI IZ RATOM OBUHVAĆENIH PODRUČJA	GRAĐANI SRPSKE NACIONALNOSTI IZ RATOM OBUHVAĆENIH PODRUČJA
N	317	135	70
PO MANJOJ OBJEKTIVNOSTI	28%	31%	31%
PO NAČINU VOĐENJA PROCESA	25%	17%	21%
PREMA SADRŽAJU OPTUŽNICA/PREMA POLITIČKIM OPTUŽBAMA	8%	8%	1%
PO VEĆEM BROJU OPTUŽENIH HRVATA	8%	6%	1%
PREMA NIŽOJ VISINI IZREČENIH KAZNI	4%	3%	15%
PREMA ODNOSU PREMA DRUGIM OPTUŽENICIMA	4%	2%	11%
PO VEĆOJ RAZINI OPTUŽENIH HRVATA	3%	5%	0%
PO VEĆOJ VISINI IZREČENIH KAZNI	3%	4%	0%
PREMA NIŽEM RANGU OPTUŽENIH HRVATA	1%	1%	3%
OSTALO	5%	9%	11%
NE ZNA	18%	27%	20%

ISPITANICI KOJI SMATRAJU DA SU HRVATSKI SUDOVİ PRILIČNO ILI POTPUNO PRISTRANI

Analiza prikazanih podataka pokazuje da su ispitanici srpske nacionalnosti iz ratom obuhvaćenih područja pokazali više povjerenja u Međunarodni sud za ratne zločine u Haagu. Taj su sud oni smatrali manje pristranim, za razliku od anketiranih Hrvata i ispitanika iz uzorka opće populacije koji preferiraju domaće sudove, iako im ne daju visoke ocjene. Razlozi percepcije sudova kao pristranih, bilo hrvatskih ili međunarodnog suda, većim se dijelom temelje na percepciji o odnosu broja optuženih s različitih strana kao i o visinama kazni, pri čemu se vlastita strana redovito doživljava oštećenom. Mnogi su ispitanici iznosili načelne prigovore o manjku objektivnosti ili nisu odabirali nijedan konkretan razlog, što može sugerirati da nemaju posve jasan i čvrst stav te se u procjenama pristranosti sudova povode dojmovima.

KOMENTAR

Na temelju podataka o suđenjima za ratne zločine dobivenih ovim istraživanjem moguće je izvesti nekoliko osnovnih zaključaka. Prvi se zaključak općenito tiče neinformiranosti građana o sudskim procesima, što zajedno s prethodno ustanovljenim nedostatkom informacija koji je vezan za druge aspekte suočavanja s prošlošću vrlo jasno pokazuje kako treba više pozornosti usmjeriti na informiranje građana, i to na analitički i komparativan način, a ne samo prenošenjem izoliranih činjenica. U ovom području informacije su razmjerno lako dostupne. Usprkos tome neke važne informacije, primjerice sadržaj Zakona o oprostima ili usporedba broja optuženih osoba različitih nacionalnosti na Haaškom sudu i visine izrečenih kazni na tom sudu, vrlo se rijetko prezentiraju u hrvatskim medijima, što rezultira formiranjem stavova o pravosudnim institucijama na temelju pojedinih slučajeva ili općih dojmova.

Osim toga, pokazalo se da su građani najveće zasluge (u pozitivnom ili negativnom smislu) za istrage ratnih zločina pridavali nadnacionalnim institucijama što posredno ide u prilog argumentima da je važnost međunarodnog suda upravo u procesuiranju ratnih zločina. Naime ta bi procesuiranja unutar nacionalnih okvira mogla uzrokovati veća društvena previranja, destabiliziranje institucija i degradiranje vladavine zakona koja je tek u izgradnji. U tom su smislu ovi nalazi, koji su do određene mjere nepovoljni za domaće institucije, zapravo posve u skladu s osnovnim premisama na kojima počiva potreba za međunarodnim kaznenim sudovima. U sljedećem koraku takvo tumačenje može dodatno potkrijepiti i podatak da su ispitani Hrvati izrazili puno manje povjerenja u međunarodni kazneni sud u usporedbi sa Srbima s ratnih područja, te su se više zalagali za suđenja na domaćim pravosudnim institucijama.

Uz ta pitanja vezan je i drugi problemski set u kojem se posebno ističe nalaz da je najveći broj građana kao sankcije preferirao mjere vezane za proceduralnu pravdu, to jest suđenja za ratne zločine, ali i da su davali razmjerno niske ocjene radu sudova. Tako je prosječna ocjena rada Haaškog suda koju su oni dali iznosila 2,3, a domaćih sudova 2,5. Pri tome je zanimljivo da su skupine koje su davale najlošije ocjene radu Haaškog suda upravo one koje su bile najviše pogođene ratom. Iako jednim dijelom to može biti i rezultat većih očekivanja žrtava rata, što valja ostaviti u zadatak budućim istraživačkim pothvatima, vrijedi podsjetiti kako su građani općenito ocjenjivali da suđenja neće bitno pridonijeti utvrđivanju istine, a upravo su otkrivanje istine o ratu i ratnim događajima u najvećoj mjeri smatrali svrhom kažnjavanja počinitelja. Time se zapravo ponovno vraćamo na u ovom tekstu već istican problem koji se odnosi na različitosti normi i očekivanja koja vladaju u društvenim zajednicama od onih kojima se rukovode pravosudne institucije. U tom smislu ustanovljeno nepovjerenje u pravičnost suđenja za ratne zločine, koje se najčešće zasniva na dojmovima koji su u neskladu sa stvarnim činjenicama, dodatno upozorava na potrebu da se događaji i svjedočanstva koja dobivaju priznanje na suđenjima uvrste u historijske narative koji bi, prema tome, različite slučajeve učinili dijelom smislene prošlosti. To pak znači da suočavanje društva s nasilnom prošlošću ne završava sa sudskim procesima. Budući da sudski procesi, ako se vode protiv počinitelja s različitih zaraćenih strana, mogu dovoditi u pitanje lokalne interpretacije, pravi izazov za članove društva tek predstoji u smislu da se zločini koji su procesuirani u pravnoj sferi prorade i unutar društva te da patnje i svjedočanstva žrtava koja su dobila priznanje od pravosudnih institucija, dobiju priznanje i od šire društvene zajednice.

5. PRISUTNOST SJEĆANJA U JAVNOJ SFERI

Podaci izloženi u prethodnom dijelu sugeriraju da građani visoko vrednuju ispunjavanje pravde u sudskim procesima, no često se problem nalazi u percepciji da se ne sudi onima kojima se treba suditi, odnosno da se suđenjima ne ispunjava svrha kažnjavanja koja se u najvećoj mjeri definira kao ustanovljavanje istine o ratu. Ti su problemi već poznati iz drugih društava obilježenih nasilnom prošlošću te se općenito u tom kontekstu razvio pristup tranzicijske pravde koji uključuje niz različitih institucionalnih mehanizama i društvenih procesa kojima se nastoji osigurati suočavanje društva s počinjenim zločinima i ustanovljavanje istine o događajima iz prošlosti. Čista legalna pravda temeljena na nepristranim suđenjima često nije dovoljna upravo iz razloga što je primarno orijentirana na izolirane pojedince ili, ponegdje, na ograničene skupine, ali ne i na šire društvo koje je uvijek uvučeno u ratna zbivanja u širokim razmjerima i na najrazličitije načine.

Zbog naravi sudskih procesa, koji su organizirani na takav način u svrhu jamstva pravednosti postupka, konačna i neželjena posljedica nasuprot proklamiranom cilju individualizacije krivnje može biti i stvaranje dojma o kolektivnoj nevinosti budući da se ne procesuiraju mnogobrojne grupe koje su javno zagovarale ili prešutno odobravale različite ideje i aktivnosti čime su moralno povezane sa zločinima (Fletcher, 2005). Uz to, nakon promjena autoritarnih političkih režima ili oružanih sukoba redovito se postavljaju i pitanja na koje načine valja nove naraštaje učiti o prošlim događajima u obrazovnim institucijama, kako treba u javnosti obilježavati prošle događaje odnosno koje događaje i koje osobe valja komemorirati? Isto tako, čija sjećanja valja staviti u središte javne sfere te općenito što valja proslavljati, a što osuditi na zaborav? Kako bi se dobio barem površinski uvid u stavove i mišljenja građana spram politike ratnog sjećanja, u anketni upitnik uvrstila su se pitanja kojima su se prvenstveno mjerili stavovi građana vezani za načine i širinu prostora koji se određenim grupama daju u prenošenju vlastitih verzija prošlosti. Ashplant i suradnici, primjerice, takve sociopolitičke prostore unutar kojih članovi društva dijele i usuglašavaju vlastita sjećanja te unutar kojih razvijaju zahtjeve za javna priznanja nazivaju "arene artikulacije sjećanja", koje mogu varirati od uske privatne sfere obiteljskih krugova do javne sfere nacije-države (Ashplant i sur., 2000). Iako su ta pitanja redovito vezana i za šire područje društvenoga identiteta i nacionalne tradicije, općenito se može ustvrditi da su demokratska društva obilježena određenom razinom pluralističke debate i višeznačnim čitanjima povijesti te se dominantna nacionalna sjećanja održavaju fleksibilno, dok se u autoritarnim režimima nastoje onemogućiti alternativna značenja i drugačiji pogledi na prošlost prilično krutim mjerama.

Jedna od osnovnih pretpostavki do koje se došlo na temelju diskusija fokusnih grupa vezanih za ovo područje jest da je dominantno stajalište građana hrvatske nacionalnosti da se događaji iz rata u Hrvatskoj trebaju obilježavati i to ne samo na lokalnim razinama, nego i na državnoj razini, te da se temama koje se odnose na rat treba baviti i kulturna industrija.

Znate kako je to nekad bilo, u Jugoslaviji, nezamislivo da netko ne stavi zastavu van, a danas [za Dan državnosti] nemate onog ozračja da je blagdan... nema novca za zastavu... nema ozračja da se sad tu nešto svečano događa, da je to nekakav ponos. **(SISAK)**

Država mora imati rituale. To svaka država mora imati. I oni moraju nešto raditi da bi to funkcioniralo. Ljudi će zaboraviti da ta država postoji. I na kraju ih ništa neće vezati za tu državu osim što plaćaju porez. I kada ih pozovu na izbore, nećete znati ni što ni kako. **(PULA, MLADI)**

Ja nisam za to da se svakodnevno opterećujemo o Domovinskom ratu, naslovi u Slobodnoj Dalmaciji, navečer na televiziji. Ali nešto se mora, moraju biti stručne emisije, moraju biti zabavne emisije. Mora se baviti filmska industrija o Domovinskom ratu. A ima tema, mislim da tema o Domovinskom ratu ima... **(SPLIT, OPĆA POPULACIJA)**

Kao što se napravio Jasenovac, trebao bi biti jednak centar i da bude sve tamo, muzej povijesti u Vukovaru. Oni su najviše stradali. **(PULA, STARIJI)**

S druge strane, kada je riječ o obilježavanju srpskih žrtava (vojnih, ali i civilnih), među sudionicima fokusnih grupa hrvatske nacionalnosti bio je izražen konsenzus da se srpske žrtve ne trebaju obilježavati u javnoj sferi nego samo unutar obitelji.

Svaka čast na pitanju, ali gdje ste vi vidjeli da se nacistički grobovi posjećuju, obilaze ili tako to? Svaka čast na pitanju... Pa pojedinci neka to rade, ali govorimo o državi. **(SISAK)**

O toj se temi općenito najviše diskutiralo u skupinama održanima u Vukovaru, s obzirom da je tema obilježavanja hrvatskih i srpskih žrtava u tom gradu još uvijek aktualna, no i u tim su diskusijama dolazile do izražaja poteškoće vezane za mogućnost prisutnosti srpskih žrtava u javnoj sferi.

Obilježavanje pada Vukovara, 18. i 19. studenoga, kada svake godine ide ona povorka. Ne znam, ja to doživljam strašno. Odmah se sjetim kako je meni bilo, ja sam isto u toj koloni bila. Ja se divim tim ljudima koji tako idu svake godine, oni to proživljavaju iznova. [Pitanje: sudjeluje li u komemoraciji?] Ne. Prvo ne znam što bi oni rekli. Kako bi 'ko, mislim možda bi netko rekao što ćeš ti Srpkinja tu. Ne znam kako bi oni shvatili, možda bi se oni uvrijedili. Da me netko još istuče. **(VUKOVAR, ŽRTVE RATA SRPSKE NACIONALNOSTI)**

Ne bi je gledali ko Vukovarku, nego bi je gledali kao Srpkinju. A isto je išla iz Vukovara, kao i oni. **(VUKOVAR, ŽRTVE RATA SRPSKE NACIONALNOSTI)**

Mi oplakujemo 18. 11., pad Vukovara, žrtve Vukovara, a oni idu i smiju se i puste nam pjesme i izazivaju nas. **(VUKOVAR, ŽRTVE RATA HRVATSKE NACIONALNOSTI)**

To nijedna budala ne bi uradila da svira na taj dan. To sigurno ne postoji, tko to radi. **(VUKOVAR, ŽRTVE RATA SRPSKE NACIONALNOSTI)**

Za to vezani rezultati anketnoga istraživanja znatno se naslanjaju na razmišljanja koja su bila dominantna u fokusnim grupama. U tablici 35 tako je prikazano kako su ispitanici odgovarali na pitanje na koje načine bi Hrvati trebali čuvati svoja sjećanja na rat. Ispitanici iz opće populacije, slično Hrvatima s ratnih područja, u najvećem su broju smatrali da se uspomene Hrvata na rat u Hrvatskoj trebaju čuvati javnim obilježavanjem događaja (54%), odgovarajućom obradom u školskim udžbenicima (51%) te podizanjem spomenika (48%). U nešto manjem postotku isticalo se i prikupljanje činjenica i istraživanja (41%), prikazivanje dokumentarnih filmova (36%), osnivanje muzeja (32%) te snimanja i bilježenja sjećanja (28%).

Analiza odgovora ispitanika iz ciljine skupine građana srpske nacionalnosti pokazuje da su ispitanici, kao i u prethodnim sličnim situacijama, birali manji broj ponuđenih kategorija odgovora. Isto tako ispitanici srpske nacionalnosti u značajnom broju smatraju da Hrvati ne bi trebali čuvati uspomene na rat ni na jedan način, što se imajući u vidu sličan postotak vezan za sjećanja Srba iz sljedeće tablice može interpretirati njihovim stavom da ratne događaje treba prepuštiti zaboravu.

TABLICA 35. NA KOJE BI NAČINE HRVATI U HRVATSKOJ TREBALI ČUVATI SVOJE USPOMENE NA RAT NA PODRUČJU HRVATSKE?

	OPĆA POPULACIJA	CILJNA SKUPINA	
		GRAĐANI HRVATSKE NACIONALNOSTI IZ RATOM OBUHVAĆENIH PODRUČJA	GRAĐANI SRPSKE NACIONALNOSTI IZ RATOM OBUHVAĆENIH PODRUČJA
N	700	314	155
JAVNIM OBILJEŽAVANJEM ZNAČAJNIH DOGAĐAJA	54%	48%	22%
ODGOVARAJUĆOM OBRADOM U UDŽBENICIMA ZA SREDNJU I OSNOVNU ŠKOLU	51%	53%	20%
PODIZANJEM SPOMENIKA	48%	47%	26%
PRIKUPLJANJEM ČINJENICA I ISTRAŽIVANJEM DOGAĐAJA	41%	35%	22%
PRIKAZIVANJEM DOKUMENTARNIH FILMOVA NA TELEVIZIJI	36%	42%	8%
OSNIVANJEM MUZEJA	32%	34%	19%
SNIMANJEM I BILJEŽENJEM SJEĆANJA	28%	27%	5%
NI NA JEDAN NAČIN	3%	5%	22%
NE ZNA/ODBIJA	4%	6%	12%
OSTALO	1%	1%	5%

BILO JE MOGUĆE BIRATI VIŠE ODGOVORA

U nastavku analize podataka prema demografskoj strukturi ispitanika uočeno je nekoliko slučajeva statistički značajnih razlika. Podizanje spomenika tako su u većem broju birali ispitanici s nižim obrazovanjem i stariji, a može se i općenito ustanoviti kako su više obrazovani ispitanici kao i oni iz gradova odabirali više načina čuvanja uspomena na rat. Naročito su zanimljive razlike uočene unutar ciljne skupine građana srpske nacionalnosti. Naime anketirani građani srpske nacionalnosti iz Podunavlja manje su od Srba iz drugih dijelova Hrvatske odgovarali kako bi Hrvati trebali čuvati svoja sjećanja obradom u udžbenicima, što se može protumačiti činjenicom da se problem učenja novije povijesti u području koje je zahvaćeno procesom mirne reintegracije još uvijek nije riješio usprkos tome što je to pitanje aktualno i predmet je javnih rasprava već nekoliko godina.¹¹¹

Kad je riječ o načinima na koje bi Srbi iz Hrvatske trebali čuvati uspomenu na rat u Hrvatskoj, može se uočiti da je razmjerno visok postotak ispitanika iz uzorka opće populacije i Hrvata s ratnih područja bio mišljenja da Srbi uopće ne bi trebali čuvati vlastita sjećanja (37%), odnosno nisu se o tome izjasnili (26%). Tek je blizu 40% anketiranih građana iz uzorka opće populacije i približno toliko Hrvata s ratnih područja odabralo barem jedan oblik čuvanja uspomena Srba u Hrvatskoj na rat, za razliku od čak 73% koji su odabrali jedan ili više načina za čuvanje uspomena Hrvata. U ovom slučaju, među ispitanicima koji su odabrali barem jedan od ponuđenih oblika čuvanja uspomena Srba, najveći broj ih se odlučio za prikupljanje činjenica i istraživanje događaja (17%), te za obradu u školskim udžbenicima (13%).

S druge strane, građani srpske nacionalnosti davali su slične odgovore na pitanje o čuvanju uspomena Srba kao i na pitanju uspomena Hrvata, te se u tom smislu također može primijetiti relativno visok postotak onih koji smatraju da se uspomene na rat ne trebaju čuvati ni na jedan način (25%), odnosno da ne znaju ili se ne žele izjasniti (15%). Drugi pak podjednako odabiru različite načine čuvanja sjećanja: prikupljanje činjenica i istraživanje događaja (23%), obrada u školskim udžbenicima (19%), podizanje spomenika (14%), javno obilježavanje važnih događaja (13%) i osnivanje muzeja (12%).

¹¹¹ Moratorij na školsko učenje povijesti koji se odnosi na bivšu Jugoslaviju i njene konstitutivne republike u području je Podunavlja, za razdoblje od 1989. do 1997., trajao je pet godina (od školske godine 1997/98. do 2002/03.), a donesen je na temelju sporazuma Vlade Republike Hrvatske i prijelazne uprave UNTAES-a (*Odluka*, 1997). Posljednji pokušaj da se nastava iz povijesti tog razdoblja odvija na temelju dodatka udžbenicima kojemu su autori povjesničari Snježana Koren, Magdalena Najbar-Agičić i Tvrtko Jakovina 2005. godine izazvao je burne rasprave u hrvatskim medijima, pa je cjelokupni proces vraćen na početak ostavljajući osnovne i srednje škole i nastavnike povijesti da samostalno odluče o tome kojim učenicima će se taj dio nastavnog gradiva izvoditi, a kojim učenicima se neće izvoditi (*Jedna povijest, više historija*, 2007.).

TABLICA 36. NA KOJE BI NAČINE SRBI U HRVATSKOJ TREBALI ČUVATI SVOJE USPOMENE NA RAT NA PODRUČJU HRVATSKE?

	OPĆA POPULACIJA	CILJNA SKUPINA	
		GRAĐANI HRVATSKE NACIONALNOSTI IZ RATOM OBUHVAĆENIH PODRUČJA	GRAĐANI SRPSKE NACIONALNOSTI IZ RATOM OBUHVAĆENIH PODRUČJA
N	700	314	155
NI NA JEDAN NAČIN	37%	39%	25%
NE ZNA/ODBIJA	26%	23%	15%
PRIKUPLJANJEM ČINJENICA I ISTRAŽIVANJEM DOGAĐAJA	17%	17%	23%
ODGOVARAJUĆOM OBRADOM U UDŽBENICIMA ZA SREDNJU I OSNOVNU ŠKOLU	13%	11%	19%
PRIKAZIVANJEM DOKUMENTARNIH FILMOVA NA TELEVIZIJI	12%	13%	7%
JAVNIM OBILJEŽAVANJEM ZNAČAJNIH DOGAĐAJA	8%	5%	13%
SNIMANJEM I BILJEŽENJEM SJEĆANJA	7%	10%	7%
PODIZANJEM SPOMENIKA	7%	4%	14%
OSNIVANJEM MUZEJA	4%	4%	12%
OSTALO	2%	2%	

BILO JE MOGUĆE BIRATI VIŠE ODGOVORA.

Kao i u prethodnom pitanju, Srbi iz Podunavlja često su isticali kako ne treba obilježavati sjećanja na rat, dok su se ispitanici iz ostalih dijelova Hrvatske više odlučivali za prikupljanje činjenica i odgovarajuću obradu u školskim udžbenicima. S druge strane, kod ispitanika hrvatske nacionalnosti ustanovljene su razlike s obzirom na razinu uključenosti u ratna zbivanja. Tako su oni koji su osobno stradali, kao i oni kojima je stradao član obitelji, češće izražavali stav da Srbi ni na koji način ne bi trebali čuvati svoje uspomene na rat.

Gledajući te podatke u cijelosti, može se primjetiti da su Hrvati uglavnom bili skloni nastojanju da se sjećanja Srba na rat u Hrvatskoj potisnu u privatnost te da se tim sjećanjima ograniči artikulacija u javnoj sferi. U skladu s tim vrlo je mali broj građana izabrao odgovor kako bi Srbi trebali sjećanja čuvati putem javnih ili trajnih memorijalnih struktura poput spomenika, muzeja, pohranjivanjem životnih priča ili javnim komemoracijama. Jedini unekoliko prihvatljivi načini prisutnosti uspomena Srba na rat za ispitanike Hrvate bio je prikupljanje činjenica i odgovarajuća obrada u školskim udžbenicima, što se odnosi više na historiografski materijal i pristup koji je u usporedbi s materijalom kolektivnih sjećanja "manje živ" odnosno manje prisutan u svakodnevnim životima građana u smislu prožimanja s drugim sadržajima identiteta neke skupine.

KOMENTAR

U ovom je istraživanju problem prisutnosti različitih sjećanja u javnoj sferi kao i spremnosti građana na toleranciju različitih verzija prošlosti uglavnom površinski obrađen, pa bi to područje svakako bilo korisno detaljnije obraditi u sljedećim istraživačkim studijama. Pri tome bi valjalo imati na umu problem koji se nazire iz ovdje dostupnih podataka koji nam otkrivaju prilično višedimenzionalnu situaciju. Naime na jednoj je strani vidljiv jasan odnos Hrvata spram javne prisutnosti ratnih sjećanja Srba. Taj je odnos obilježen ili negacijom ili svođenjem na kruženje osobnih priča u privatnoj sferi ili pak javnom prisutnošću isključivo u okvirima historiografije kroz činjenični materijal i školske udžbenike. Na drugoj je pak strani prisutan problem vezan za odnos spram ratne prošlosti vlastite etničke skupine. U tom smislu podaci dobiveni ovim istraživanjem upozoravaju ne samo na potencijalnu međusobnu različitost i suprotstavljenost sjećanja Srba i Hrvata, nego upućuju i na odnos srpske zajednice u Hrvatskoj spram vlastite prošlosti koji je velikim dijelom obilježen nastojanjem da se ratna prošlost zaboravi ili da

se ta prošlost, slično kao kod odnosa Hrvata spram uspomena Srba, svede na činjenični materijal izoliran od svakodnevnog života zajednice. Različite su posljedice takvoga odnosa spram prošlosti u okvirima javnog prisjećanja, a mogu biti vezane za slabljenje procesa izgradnje zajedničkog identiteta manjinske zajednice Srba u Hrvatskoj do općenito onemogućavanja razvijanja kritičkog odnosa spram prošlosti u objema zajednicama, kao i nerazvijanja dijaloga i komunikacijskih veza između sjećanja Srba i Hrvata na rat. Ovo posljednje je između ostalog od iznimne važnosti za mogućnost razumijevanja pozicije i patnje Drugoga.

IV

ZAKLJUČAK

**NOVA PITANJA U
ISTRAŽIVANJU SUOČAVANJA S
PROŠLOŠĆU U HRVATSKOJ**

Kruno Kardov
Dražen Lalić
Vesna Teršelič

Htjeli bismo se osloboditi prošlosti: s pravom, budući da se u njezinoj sjeni uopće ne može živjeti, i jer grozoti nikad neće doći kraj, ukoliko krivnja i nasilje budu naplaćivane krivnjom i nasiljem; s nepravom, zato što je prošlost, kojoj bismo se htjeli otrgnuti, još u najvećoj mjeri živa.

Theodor Adorno

Ovim se istraživanjem nastojalo pokriti neke od osnovnih tematskih cjelina vezanih za suočavanje s prošlošću u suvremenoj Hrvatskoj kao fenomen koji je do sada u hrvatskoj znanosti uglavnom bio tek površno razmatran. Tako su ispitani stavovi i mišljenja javnosti i aktera prema žrtvama i priznanju statusa žrtve u javnoj sferi, identificiranju počinitelja i odgovornih za ratne zločine te njihova kažnjavanja i suđenjima za ratne zločine, problematičnom odnosu između ustanovljavanja istine i postizanja pravde, međudonosu pamćenja i zaborava odnosno čuvanja sjećanja na žrtve i prošle događaje i neke druge aspekte suočavanja s prošlošću u nas danas. Rezultati ovoga prvoga velikog istraživanja toga važnog predmeta u Hrvatskoj omogućili su širok uvid u odnos građana i aktera u mnoge aspekte toga fenomena, ali su otvorili i neka dodatna pitanja koja su važna za neke buduće istraživačke projekte. U ovom završnom poglavlju, polazeći od doprinosa istraživanja koje ocjenjujemo posebno važnim, ponajprije razmatramo ta nova pitanja.

Rezultati istraživanja objelodanili su većinsku podršku hrvatskih građana i aktera suočavanju s prošlošću: to suočavanje oni smatraju važnim kako za buduću stabilnost hrvatskoga društva, tako i za izgradnju i očuvanje mira u široj regiji. Takva se podrška izrazila i u vezi s razjašnjavanjem okolnosti stradanja svih žrtava odnosno utvrđivanjem poimeničnog popisa žrtava, kao i spram kažnjavanja počinitelja svih ratnih zločina te za procesuiranjem odgovornih putem suđenja za ratne zločine. No da bi ovi rezultati dobili puno značenje, valja uzeti u obzir kako je prorada prošlosti dugotrajan i dinamičan proces koji se odvija na različitim razinama društva te da se mnogobrojne aktivnosti razlikuju prema svojoj širini i učinkovitosti. Dinamičnost toga procesa nije vezana samo za promjene u institucionalnoj i načelnoj podršci, nego i za konkretne zahtjeve koje suočavanje s prošlošću na ovaj ili onaj način stavlja svakom članu društva. Poteškoće u zadovoljavanju tih zahtjeva izražavaju se i u značenjima koja su ispitani građani pridali sintagmi suočavanje s prošlošću: oni koji su doživjeli izravne posljedice rata na njih osobno i njihove obitelji suočavanju s prošlošću češće su pridavali negativnu konotaciju.

U nešto širem pogledu negativan odnos dijela ispitanih građana prema suočavanju s prošlošću moguće je interpretirati jazom između opće i individualne društvene razine odnosa prema tom fenomenu, odnosno razlikom između stavova i mišljenja o načelnim pitanjima i percepcije konkretnih problema. Takav se jaz mogao ustanoviti u mnogim segmentima, a možda je najjasnije došao do izražaja u rezultatima vezanima za odnos građana spram ratnih zločina. Naime jasno se pokazalo kako istraživanjem potvrđena većinska podrška kaznenom procesuiranju svih ratnih zločina na načelnoj razini ne znači istovremeno i podršku svakom konkretnom suđenju. Tako je s jedne strane samo desetina anketiranih građana iz uzorka opće populacije odgovorila kako s hrvatske strane rata nije počinjen nijedan ratni zločin, dok je s druge strane podjednako mali broj građana bio sklon ocijeniti konkretne osobe koje se povezuje s ratnim zločinima kao zločince, a ne kao heroje. Ako se tome pridodaju i neki drugi rezultati istraživanja, postaje prilično jasno kako društveno konstruirane verzije prošlosti, koje su političkom propagandom, medijskim zlouporabama (Thompson, 1995) i na slične načine implementirane i usuglašavane u javnoj sferi tijekom rata i nakon njega, još uvijek imaju djelatnu snagu.

U skladu s takvim interpretativnim okvirima, pokazalo se da su ispitanici iz sva tri obrađivana uzorka skloni zločine na vlastitoj (etničkoj) strani motriti uglavnom kao individualne i slučajne incidente te kao zločine počinjene iz nužnosti i usmjerene protiv konkretnih pojedinaca, dok su zločine počinjene s druge strane najviše promatrali kao planirane, počinjene iz mržnje i usmjerene protiv cijeloga naroda. Isto vrijedi i za pitanje odgovornosti: ispitani su građani odgovornost za zločine koje je počinila druga strana nastojali pripisati većem broju društvenih skupina, kao i vojnim zapovjednicima, dok se odgovornost za zločine počinjene na vlastitoj strani nastojala ograničiti na manji broj grupa te svesti na individualne izvršitelje te, u slučaju Srba s ratnih područja, na njihovu političku elitu. Na osnovi teorijskih doprinosa Herberta Blumera, te Sekulića i suradnika (Sekulić, Hodson, Massey, 2004) koji su izneseni u uvodnom dijelu ovoga teksta, treba upozoriti kako takva isključivost i netolerancija nije uvjetovana samo individualnom izloženošću ratnome iskustvu, nego i promjenama na kolektivnoj razini slijedom čega su predodžbe u vezi s ratom bile određene (međuetničkom) netolerancijom (i još uvijek se dobrim dijelom tako konstruiraju u javnoj sferi).

U nalazima ovoga istraživanja opetovano se izrazio nesklad između načelnoga prihvaćanja civilizacijskih standarda i konkretnoga vrednovanja događaja i osoba u domaćem (po)ratnom kontekstu, što ima ili može imati različite posljedice na suočavanje s prošlošću u nas. Anketirani Srbi i Hrvati s ratnih područja naglašavali su različite kategorije žrtava rata, a civilima Srbima su ispitanici iz općega uzorka i anketirani Hrvati s ratnih područja uglavnom odricali status žrtve odnosno izražavali su sumnje u njihovu nevinost. Slijedom toga, za znatan dio ispitanih građana hrvatske nacionalnosti prvenstvene žrtve rata bili su Hrvati te su u skladu s tim smatrali neopravdanim davanje odšteta civilnim žrtvama rata sa srpske strane. Tome su vrlo slični rezultati koji se odnose na prisutnost sjećanja u javnoj sferi, pri čemu je dominirao stav da se sjećanjima Srba na rat u Hrvatskoj treba ograničiti prostor na privatnu sferu ili historiografski pristup, što je ujedno bio i stav mnogih ispitanih Srba s ratnih područja. Uz ostalo, takve je stavove i mišljenja ispitanika iz uzorka opće populacije moguće, slijedom teorijskoga uvida Josipa Županova (Županov, 2002), interpretirati još uvijek vrlo raširenom prisutnošću kolektivističkih i (kvazi)transcendentalnih (dakle, neupitnih) vrijednosti u hrvatskom društvu, ponajprije vrijednostima domoljublja, herojskoga kodeksa i samoga Domovinskoga rata; taj se rat među mnogim braniteljima, stradalnicima rata i pripadnicima nekih drugih skupina dominantno shvaća kao "svet" i kao rat u vezi s kojim je opravdano osnivati "stožere za obranu digniteta" i slično.

No osim rezultata vezanih za žrtve i mogućnost javne prisutnosti različitih sjećanja na rat, nesklad između načelnoga i konkretnoga odredio je i neke šire probleme u proradi nasilne prošlosti u hrvatskom društvu koji se općenito tiču strukture poricanja. Kako su pokazale diskusije u fokusnim grupama, poricanje se može odvijati u različitim oblicima. Neki od najčešće prisutnih oblika bili su kondicionalno oblikovane izjave, kontekstualiziranje i objašnjavanje zločina počinjenih na vlastitoj strani, shvaćanje zločina koje je počinila "vlastita" strana kao individualnih ekscesa, izbjegavanje konkretnoga opisivanja mjesta i radnji zločina itd. U tom smislu ustanovljeni nesklad između normativne i empirijske razine zapravo vrlo jasno ocrtava osnovna obilježja poricanja ratnih zločina: za njih se istovremeno i zna i ne zna – mnogi su samo "čuli" neke informacije vezane za te događaje, ali te informacije nisu u stanju u potpunosti uključiti u ranije usvojene okvire tumačenja prošlosti te ih prema tome nisu u stanju niti u potpunosti prihvatiti i razumjeti.

Širina toga problema postaje mnogo jasnija kad se uzmu u obzir nalazi istraživanja prema kojima se građani primarno oslanjaju na vlastita iskustva, a kolektivna su sjećanja za mnoge ispred historijskih činjenica. Sklonost usmenoj predaji o stradanjima unutar svoje grupe i nezainteresiranost za informacije o gubicima drugih, uz pomanjkanje političke volje za suočavanje s prošlošću, pridonosi sporosti i tromosti pa kadšto i nepokretnosti u utvrđivanju ključnih činjenica. U ozračju većega povjerenja mnogih ljudi u često nepouzdana kazivanja bliskih osoba o ratnim zbivanjima nego u znanstveno i stručno utvrđene i provjerljive podatke, ne čudi da tek trebaju biti utvrđeni identiteti svih žrtava, registrirane okolnosti njihova stradanja te pripremljene knjige mrtvih (poput tek nedavno objavljene publikacije s imenima ubijenih u koncentracijskom logoru Jasenovac). Rašireno je i nepoznavanje već utvrđenih ključnih činjenica vezanih za rat, što se jasno pokazalo u odgovorima na pitanja o broju poginulih i nestalih osoba u Domovinskom ratu ili u slaboj informiranosti ispitanika o sudskim procesima. Ne smije se pritom izgubiti iz vida da je još uvijek više neutvrđenih nego utvrđenih važnih činjenica o posljednjem ratu, što posebno zahtjevne zadaće stavlja pred dokumentacijske i znanstvene institucije.

S obzirom na takvo stanje, u razrješavanju problema vezanih za prikupljanje činjenica i odnos prema činjenicama kao i u budućim koracima u procesu prorade nasilne prošlosti možda će najvažniju ulogu imati upravo kreatori javnog mnijenja, a napose znanstvena zajednica i mediji. Upravo ti akteri osobito mogu pridonijeti usvajanju znanja o ratnoj prošlosti koje će omogućiti razumijevanje i onih događaja koji su prethodno bili prešućivani ili negirani. U tom sklopu, važnost je sudskih procesa za širu društvenu zajednicu u davanju dodatne snage činjenicama i usmjeravanju rasprava od samih historijskih činjenica ka novim tumačenjima i interpretacijama.

Imajući u vidu takve buduće korake u suočavanju s prošlošću, vrijednost ovoga istraživanja izražava se i u otvaranju nekih novih pitanja i prepoznavanju mogućih smjerova predstojećih istraživanja toga fenomena. Naime doprinosi istraživanja pokazuju kako su neke za to vezane teme podrobno istraživački obrađene, ali i otkrivaju da su neka područja ostala samo površinski obrađena. U ovom projektu neka od tih zanimljivih pitanja nisu bila u središtu istraživačkog interesa, ali su posredno bila zahvaćena i djelomično razotkrivena u rezultatima istraživanja. Primjerice, to su pitanja vezana za posebnost ženskoga

sjećanja i cjelovitoga odnosa prema ratu, razlika u stavovima i mišljenjima između pripadnika različitih dobnih skupina, kao i razlike odnosno odsutnost razlika unutar ciljnih skupina te etničkih i drugih grupa.

Razlike između ispitanih žena i muškaraca ustanovljene su u vezi s nekim važnim pitanjima, primjerice odnosu prema podršci žrtvama i stavovima o Haaškom sudu. U svrhu poticanja daljnjih istraživanja suočavanja s prošlošću posebno se može izdvojiti podatak da su ispitanice osobito naglašavale one žrtve rata koje su ostale bez posla, kao i obitelji poginulih. Taj je nalaz vrijedan pažnje ne samo zato što potiče na poduzimanje istraživanja svakodnevnog života u vrijeme rata i poraća, nego i stoga što razotkriva velik prostor za istraživanja o svojevrsnoj podjeli rada u društvenom sjećanju. U ovom slučaju to je sjećanje na rat u vezi s kojim se može pretpostaviti da žene u nekim zajednicama više preuzimaju odgovornost izravnoga žalovanja, za razliku od muškaraca koji u vezi s tim imaju posve druge, društveno konstruirane uloge. Bilo bi zanimljivo u nekom budućem istraživanju ispitati koje su sve posljedice na kolektivno sjećanje ostavili promijenjeni uvjeti rada i življenja žena u novom (od rata do danas razvijenom) ekonomskom i društvenom sustavu koji su prema nekim autoricama (Tomić-Koludrović, Kunac, 2000) obilježeni "trostrukom opterećenošću" (kućanstvo, radno mjesto i rad u sivoj ekonomiji), pri čemu su se posljedice rata dobrim dijelom ispreplele s posljedicama drugih kulturnih i društvenih poremećaja u tranzicijskim zemljama. Takve su promjene najvjerojatnije utjecale na prisutnost sjećanja žena u javnoj sferi, pa ubuduće mogu dati i nešto drugačiju percepciju ratne prošlosti.

S obzirom na razlike između pripadnika različitih skupina, rezultati koji se odnose na većinu tematskih cjelina ovoga istraživanja sugeriraju kako mladi imaju nešto drugačije stavove i mišljenja o suočavanju s nasilnom prošlošću od starijih ispitanika. Primjerice, pokazalo se da su mladi ispitanici iz uzorka opće populacije bili bolje upoznati s aktivnostima koje su sastavni dijelovi procesa suočavanja s prošlošću, manje su se zalagali za isprike kao pomoć žrtvama, rjeđe su smatrali kako su Hrvati bili prvenstvene žrtve rata, bili su skloniji mišljenju da su i s hrvatske strane rata počinjeni ratni zločini. Nadalje, mladi su ispitanici češće od starijih odgovarali kako sve zločine treba kazniti bez obzira na opravdanja, u većem su se broju zalagali za odštete preživjelima, češće su smatrali kako je svrha kažnjavanja satisfakcija i pravda za žrtve i njihove obitelji, te su se više od ostalih anketiranih zalagali za suđenja na Haaškom sudu (koja su istovremeno rjeđe pratili). Te je odgovore moguće interpretirati okolnošću da su mladi više od drugih izloženi procesu modernizacije koji se odvija u suvremenom hrvatskom društvu i u tom sklopu više prihvaćaju individualističke i pragmatične ideje vodilje. Istovremeno, dobiveni su i neki rezultati istraživanja u kojima nisu došle do izražaja značajnije razlike u stavovima i mišljenjima između pripadnika različitih dobnih skupina, što znači da u određenim aspektima i mladi prihvaćaju kolektivni odnos prema ratnim zbivanjima. Promatranje društvenih zbivanja pokazuje kako neke generacijske jedinice i subkulture mladih (primjerice, subkultura nogometnih navijača) izrazito prihvaćaju kolektivističke i (kvazi)transcendentalne vrijednosti što se izražava i u skupno izražavanom netolerantnom i etnocentrističkom odnosu njihovih pripadnika prema događajima iz prošloga rata i vezanima za taj rat. U svakom slučaju, složeni odnos mladih prema ratu i ratnim zločinima treba dodatno ispitati empirijskim istraživanjima.

Spoznaje o složenom odnosu mladih prema ratu i ratnim zločinima uz ostalo upućuju da mladi ubuduće mogu zauzimati važnu pregovaračku poziciju spram iskustva i historijskih reprezentacija starijih generacija. Naime sudionici prošlih događaja redovito traže sigurnost da njihova sjećanja i pogledi na rat neće biti marginalizirani i zaboravljeni, dok se pripadnici mlađih naraštaja bore između uloge dobrih nasljednika i uloge aktera koji preraspodjeljuju terete takvog naslijeđa kroz izgradnju vlastita i kritičkog odnosa spram prošlosti (Ashplant i sur., 2000).

Uz mogući novi odnos prema suočavanju s prošlošću koji najavljuju neki odgovori mladih, kao i uz prethodno naznačene razlike između muških i ženskih sjećanja, vezan je problem dominantnosti sjećanja etničkih i drugih skupina. Naime valja se zapitati koje su priče i čija sjećanja vezana za ratnu prošlost potisnuta u borbi za središnju poziciju u javnoj sferi, a koje priče i čija sjećanja imaju takvu središnju poziciju. Također, postavlja se pitanje na koje načine treba omogućiti različitim skupinama da iznose svoja iskustva koja se odnose na tu prošlost, što bi društvo učinilo prijemčivim na različitost, odnosno tolerantnim i otvorenim za razumijevanje pozicije Drugoga. U rezultatima ovoga istraživanja javlja se u tragovima i problemski sklop odnosa spram prošlosti građana srpske nacionalnosti s ratnih područja (koji nije bio primarni cilj istraživanja). Iz više prikupljenih podataka razabire se želja tih građana za zaboravom, što je općenito u skladu s postratnim situacijama viđenim u

drugim zemljama (primjerice, u Njemačkoj nakon Drugoga svjetskog rata) u kojima je bila prisutna tzv. šutnja prve generacije. Tako se na primjer kod ispitanika srpske nacionalnosti s ratnih područja moglo uočiti da su često pridavali negativno značenje sintagmi suočavanje s prošlošću. S tim u vezi, treba upozoriti kako se neke skupine žrtava, poput vojnih i civilnih invalida rata, nastoje potisnuti unutar prostora grupe, pa je u takvim populacijama problem žrtava u cijelosti općenito manje prisutan. S tim u skladu, od čuvanja sjećanja vlastite grupe na rat, preferira se historiografski pristup koji u pravilu izolira ratno iskustvo od svakodnevnoga života. Da je u pozadini takvoga odnosa uglavnom nastojanje da se ratna prošlost zaboravi, upućuju i drugi rezultati istraživanja. Tako su mnogi anketirani Srbi s ratnih područja kao najveću pomoć žrtvama isticali zaborav, velik broj ih je izražavao stav da Srbi i Hrvati ne bi ni na koji način trebali čuvati sjećanja na rat, a kao svrhe sudskih procesa odnosno kažnjavanja, počinitelja su u najvećem broju odabirali svrhe vezane za budućnost čime su potencijalno zapostavljali i ključna pitanja – zbog čega se nekome sudi i za koja djela je netko optužen te kako obznaniti istinu i dati satisfakciju žrtvama.

U cjelini gledano, izneseni su rezultati vrlo važni i treba ih imati u vidu u daljnjim istraživanjima i javnim djelovanjima u vezi sa suočavanjem s prošlošću, u pozadini čega je moguće prepoznati neka važna pitanja. Činjenica je da su sjećanja i iskustva rata srpske populacije u Hrvatskoj važna za ukupni proces prorade nasilne prošlosti u Hrvatskoj kao i za uspjeh (međuetničkoga, političkoga...) dijaloga o različitim značenjima i iskustvima iz prošlosti. U tom smislu se postavlja i pitanje prorade prošlosti unutar vlastite zajednice, koje se ne može jednostavno odijeliti od širega političkog i društvenog konteksta. Riječ je o načelnom pitanju suočavanja s prošlošću zajednice koja se nalazi u manjinskoj poziciji pri čemu su borbe različitih verzija prošlosti pod značajnim utjecajem ne samo odnosa snaga pojedinih skupina unutar manjinske zajednice, nego i širih međudnosa manjinske i većinske grupe. Također je važno pitanje i povezanosti sa procesima suočavanja s prošlošću u susjednim zemljama i općenito koliko su iskustva rata u Srbiji i Bosni i Hercegovini različita od iskustava Srba u Hrvatskoj, te slijedom toga, koliko utjecaja procesi prorade prošlosti koji se odvijaju u susjednim zemljama mogu imati na procese koji se odvijaju u Hrvatskoj? Uostalom, koje su posljedice imale vojno-redarstvene akcije Oluja i Bljesak i proces mirne reintegracije u istočnoj Slavoniji na različitost sjećanja unutar (različitih dijelova) srpske zajednice u Hrvatskoj, kao i mogućnost dijeljenja i usuglašavanja vlastitih iskustava? Sve su to pitanja koja po našem mišljenju zaslužuju dodatna istraživanja i analitičku usmjerenost.

Dodatan set pitanja koji se u ovom izvještaju nije posebno analizirao, ali je jasno vidljiv iz rezultata istraživanja, tiče se izostanka statistički značajnih razlika u mnogim pitanjima između odgovora anketiranih Hrvata s ratnih područja i ispitanika iz uzorka opće populacije. Ovim se istraživanjem pokušalo posebno ustanoviti percepciju Srba i Hrvata s područja izravno zahvaćenih ratom kao dviju zasebnih skupina. Za pripadnike tih skupina, može se pretpostaviti, procesi poput suđenja i različitog odnosa spram prošlosti imaju posve konkretne posljedice na izgradnju međusobnog povjerenja, rekonstrukciju lokalnih zajednica i općenito svakodnevnog života u obrazovnom, političkom, kulturnom, ekonomskom i drugom području. U vezi s većinom pitanja ustanovljene su razlike u odgovorima između Srba s ratnih područja i ostalih ispitanika, no uglavnom nisu ustanovljene razlike u stavovima i mišljenjima između Hrvata s istih područja i opće populacije. To je čini nam se vrlo zanimljiv nalaz vrijedan posebne pažnje jer se tiče širine utjecaja rata na društvo. Naime može se istaknuti teza da je rat u Hrvatskoj na različite načine utjecao na sve građane odnosno njihove živote, pa je stoga pri interpretiranju rezultata ovoga istraživanja opravdano, osim uzimanja u obzir prostorne udaljenosti od područja sukoba, biti svjestan društvene blizine ljudi ratnim sukobima, i to kako u smislu poznavanja ljudi koji su bili uključeni u ratna zbivanja tako i posrednoga (medijskoga i sličnoga) utjecaja rata na živote svih građana. S tim u vezi, treba podsjetiti i na odgovore kreatora javnog mnijenja kao i sudionika fokusnih grupa u kojima se o konkretnim žrtvama rata uglavnom govorilo tek nakon načelnog odgovora kojim se u sferu žrtava uključivalo "sve građane".

No istovremeno su uočene znatne razlike između odgovora anketiranih žitelja različitih regija (npr. između Istre i Dalmacije) i (vrsta) naselja. Pri tome učinak prostorne blizine ratnih djelovanja djelomice dolazi u drugi plan, a u prvom je planu utjecaj znatnih razlika u ekonomskoj, kulturnoj i drugoj razvijenosti različitih područja Hrvatske. Slično tome, u vezi s mnogim pitanjima pojavile su se znatne razlike između stanovnika velikih gradova, posebno onih ekonomski i društveno razvijenijih (primjerice Zagreba i Rijeke) s jedne strane i malih gradova te sela s druge strane, što uz ostalo pokazuje kako se u zonama manje-više intenzivne modernizacije proces suočavanja s nasiljem i zločinima iz ratne prošlosti odvija puno uspješnije nego

u područjima u kojima je još od početka prošloga desetljeća ovim ili onim intenzitetom prisutan proces retradicalizacije načina življenja. Posljednji je proces, moguće je uočiti, u nas poglavito izražen na prostorima (npr. Dalmatinska zagora ili Lika) gdje je još uvijek razmjerno snažan utjecaj (ostataka) dinarske (plemenske) kulture koja je obilježena netolerancijom prema protivnicima, militarizmom, autoritarnom političkom kulturom i nekim drugim pojavama (Tomašić, 1997) koje su nedvojbeno štetne za suočavanje sa zločinima i nasiljem iz ratne prošlosti.

Treba istaknuti važnost pitanja oblikovanja iskustva rata kroz šire tumačenje prošlosti. Naime individualna iskustva razumijevaju se unutar širih društvenih okvira (od grupnih, nacionalnih do kulturalnih) koji različitim događajima daju značenja te stoga imaju i značajni utjecaj na način na koji se prošlost prikazuje. Utoliko se razumijevanje ratnih događaja ne mora znatnije razlikovati između onih koji su osobno sudjelovali i ljudi koji su tim događajima svjedočili putem priča drugih ili na medijski posredovane načine. Za to je vezano pitanje što se događa kada ti okviri razumijevanja bivaju uzdrmani zahtjevima za priznanje onih sjećanja i činjenica koji se ne uklapaju u doskora uvriježene i politički prihvatljive društveno konstruirane verzije tumačenja ratne prošlosti. Na osnovi rezultata ovoga istraživanja moguće je pretpostaviti kako pripadnici srednjega sloja, ponajprije visoko obrazovani profesionalci, lakše od drugih prihvaćaju takve činjenice i takva sjećanja te da slijedom toga pripadnici toga sloja (i) ubuduće mogu dati velik obol aktivnostima suočavanja s prošlošću, ali za provjeru te pretpostavke trebalo bi provesti nova istraživanja usredotočena upravo na te teme.

Rezultati ovoga istraživanja pokazuju kako je kod većine građana prisutna načelna, ali kod mnogih i konkretna, potpora suočavanju s prošlošću, i to ponajprije kao procesu koji bitno pridonosi šansama za stabiliziranje društvenoga života i dugotrajno održanje mira na ovim prostorima. No već je dugo u Hrvatskoj rašireno i poricanje da su ratni zločini i slični nemili događaji "s naše strane" doista počinjeni: razmjerno brojni građani zadržavaju stavove da su drugačije, alternativne verzije toga dijela ratne prošlosti, ma kako se zasnivale na činjenicama i interesu žrtava, pogrešne i zlonamjerne. Tako se podaci o ubijenim civilima u Gospiću ili Osijeku ne uklapaju u jednodimenzionalnu sliku rata.

Na poslijetku, treba upozoriti kako je u ovom istraživanju ustanovljena nesprijetnost mnogih građana, pa i političkih i drugih aktera, za "mijenjanje historije" (Popper, 2003), odnosno za preispitivanje ranije usvojenoga, "cementiranoga" odnosa prema ratnim zločinima i drugim prijepornim aspektima ratne prošlosti. Takva nesprijetnost upućuje, uz ostalo, na opravdanost ocjene da hrvatsko društvo, usprkos svojem recentnom civilizacijskom napredovanju, u nekim područjima još uvijek ima izvjesna obilježja zatvorenoga društva odnosno da proces otvaranja društva u nas nije dostatno uznapredovao. Ovodobno je hrvatsko društvo, opterećeno tranzicijskim i drugim poteškoćama, u izvjesnim svojim dijelovima i aspektima funkcioniranja prilično vezano za (ratnu) prošlost. Ta je vezanost ponajprije određena raširenom (individualnom i još izrazitije kolektivnom) sviješću kako je ta prošlost značila obranu od agresije i stjecanje nacionalne nezavisnosti, ali nerijetko i okretanjem pogleda od ratnih zločina i drugih vidova tamne strane te prošlosti. Slijedom posljednjega, u Hrvatskoj je još uvijek vrlo prisutan pa i utjecajan doživljaj (ratne) prošlosti kao zatvorene i neupitne, što nikako ne može biti jamstvo budućega mira, suradnje i napretka. U takvoj situaciji kreatori javnog mnijenja, dakle ugledni novinari i publicisti, općem dobru usmjereni političari, istinski aktivisti za promicanje ljudskih prava, znanstvenici koji objektivno istražuju ratnu prošlost i slični akteri imaju veliku odgovornost i važnu ulogu. Ta se odgovornost i uloga ponajprije odnosi na promicanje istinskoga suočavanja s prošlošću: novih načina i sadržaja razumijevanja trauma vezanih za ratna zbivanja slijedom kojih će se činjenice koje su (bile) isključene i nepodobne moći lakše razumjeti i prihvatiti.

LITERATURA

- Adorno, Theodor Wiesegrund (1996) "Što znači: odrađivanje prošlosti?". *Republika*. Zagreb, br. 7/8. Str. 112-123.
- Agamben, Giorgio (2008) *Ono što ostaje od Auschwitza*. Zagreb: Biblioteka Antibarbarus.
- Ajduković, Dejan (2003) *Socijalna rekonstrukcija zajednice*. Zagreb: Društvo za psihološku pomoć.
- Applebaum, Anne (2004) *Gulag – A History*. London. Penguin books.
- Arendt, Hannah (2003) "Collective Responsibility". U: *Responsibility and Judgment*. New York: Schocken Books. Str. 147-158.
- Arendt, Hannah (2003) *O zlu. Predavanje o nekim pitanjima moralne filozofije*. Zagreb: Naklada Breza.
- Ashplant, Timothy G.; Dawson, Graham L.; Roper, Michael (eds.) (2000) *The Politics of War Memory and Commemoration*. London & New York: Routledge.
- Bacic, Roberta (2001) "Dealing with the Past". War Resisters' International, URL: <http://www.wri-irg.org/news/2001/past0002.htm> (11. ožujka 2008).
- *Bad Memories. Sites, symbols and narrations of the wars in the Balkans* (2008). Rovereto: Osservatori Balcani
- Baljak, Janko (red.) (2006) *Vukovar – Final Cut*. Dokumentarni film. Produkcija B92.
- Banac, Ivo (2008) "Zatajena sramota. Židove ubijali i Poljaci, pa i nakon poraza Reicha". *Jutarnji list*. Zagreb, 3. veljače.
- Bar-On, Dan (2003) "On Reconciliation". Seminar održan 30. lipnja 2003. pod pokroviteljstvom The Geneva Foundation to protect Health in War i United Nations Institute for Disarmament Research. Ženeva.
- Beara, Vladan – Miljanović, Predrag (2006) *Gde si to bio sine moj*. Novi Sad: Društvo za zaštitu mentalnog zdravlja ratnih veterana i žrtava ratova 1991. – 1999.
- Bešker, Inoslav (2007) "Ulični razbojnici". *Jutarnji list*. Zagreb, 20. listopada.
- Bežen, Ante (2005) "Kome treba Dodatak udžbenicima za najnoviju povijest". *Fokus*. Zagreb, 26. kolovoza.
- Bleeker, Mo – Sisson, Johnatan (eds.) (2004) *Dealing with the Past, Critical Issues, Lessons Learned and Challenges for Future Swiss Policy*. Bern: Swiss peace foundation, KOFF Series. URL: http://www.swisspeace.ch/typo3/fileadmin/user_upload/pdf/KOFF/KOFF_DealingWithThePast.pdf (11.ožujka 2008.)
- Borejn, Aleks (2001) *Zemlja zderane maske*. Beograd: Samizdat FreeB92.
- Bruckner, Pascal (1997) *Napast nedužnosti. Esej*. Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske.
- Cassese, Antonio (2001) "International Criminal Justice: Is it Really so Needed in the Present World Community?". Javno predavanje održano 13. studenog 2001. godine na London School of Economics.
- Cipek, Tihomir – Milosavljević, Olivera (ur.) (2007.) *Kultura sjećanja. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. Zagreb: Disput.
- Cipek, Tihomir (2006) "Počinje li 1945. zapravo 1917.? – Historikerstreit". U: Kisić Kolanović, Nada; Jareb, Mario; Spehnjak, Katarina (ur.) (2006) *1945. – Razdjelnica hrvatske povijesti. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu 5. i 6. svibnja 2006*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest. Str. 45-58.
- Cohen, Stanley (2003) *Stanje poricanja. Znati za zlodela i patnje*. Beograd: Samizdat FreeB92.
- Coole, Diane (2005) "Agency, Truth and Meaning: Judging the Hutton Report". *British Journal of Political Science*. 35(3):465-485.
- Crnjanski, Miloš (1985) *Roman o Londonu*. Beograd: Nolit.

- Crocker, David A. (2006) "Komisije za istinu, tranziciona pravda i građansko društvo". U: Savić, O. – Miljanić, A. (ur.) *Zajednica sećanja. Tranziciona pravda u istorijskoj perspektivi*. Beograd: Beogradski krug, Centar za kulturnu dekontaminaciju. Str. 267-307.
- Crook, Stephen; Pakulski, Jan; Waters, Malcolm (1992) *Postmodernization: Changes in Advanced Society*. London: MacMillan.
- Curtois, Stephane, et al. (1999) *Crna knjiga komunizma*. Zagreb: Golden marketing –Tehnička knjiga, Politička kultura d.o.o.
- Cvjetičanin, Biserka – Katunarić, Vjeran (1998) *Kulturna politika Republike Hrvatske. Nacionalni izvještaj*. Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske.
- Čičak, Ivan Zvonimir (2005) "Vrijeme izdajnika. O ratnim zločinima sve se znalo, ali se šutjelo". *Jutarnji list*. Zagreb, 13. kolovoza.
- *Dealing with the Past* (Ministarstvo vanjskih poslova Švicarske Federacije, 2007. URL: <http://www.eda.admin.ch/eda/en/home/topics/peasec/peac/confre/depast.html>, 11. ožujka 2008.)
- *Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power*. (United Nations General Assembly resolution 40/34, 29. studenoga 1985.)
- Dedić, Jasminka, Jalušić, Vlasta, Zorn, Jelka (2003) *The Erased. Organized Innocence and The Politics of Exclusion*. Ljubljana: Mirovni inštitut
- *Deklaracija o Domovinskom ratu* (Narodne novine 102/2000, 17. listopada 2000.)
- Del Ponte, Carla (2003) "The Role of International Criminal Prosecutions in Reconstructing Divided Communities". Javno predavanje održano 20. listopada 2003. godine na London School of Economics.
- Dijanić, Dijana; Golubić Merunka Mirka; Niemčić, Iva; Stanić, Dijana (2004) *Ženski biografski leksikon. Sjećanja žena na život u socijalizmu*. Zagreb: Centar za ženske studije.
- Drndić, Daša (2007) *Sonnenschein*. Zagreb: Fraktura
- Dubiel, Helmut – Motzkin, Gabriel (2006) *Manje zlo. Moralni pristupi praksama genocida*. Beograd, Zagreb: Beogradski krug, Multimedijalni institut.
- Dukovski, Darko (2001) *Rat i mir istarski. Model povijesne prelomnice 1943. – 1955*. Pula: C.A.S.H.
- Elster, Jon (2006) "Struktura tranzicione pravde". U: Savić, O. – Miljanić, A. (ur.) *Zajednica sećanja. Tranziciona pravda u istorijskoj perspektivi*. Beograd: Beogradski krug, Centar za kulturnu dekontaminaciju. Str. 171-201.
- Erdelja, Krešimir (ur.) (2007) *Drugi svjetski rat. Nastava suvremene povijesti Jugoslovenske Europe. Dodatni Nastavni materijal. IV. Čitanka*. Zagreb. CDRSEE, HHO
- Fearson, James (2007) "Iraq's Civil War". *Foreign Affairs*. March/April, 86(2):2-15.
- Fire, Fransoa (1996) *Prošlost jedne iluzije*. Beograd: Paidela.
- Fletcher, Laurel (2005) "From Indifference to Engagement: Bystanders and International Criminal Justice". *Michigan Journal of International Law*. 26(2):1013-1095.
- Franičević, Vojmir (2002) "Politička i moralna ekonomija u prvom desetljeću tranzicije u Hrvatskoj". *Politička misao*. 39(1):3-34.
- Frankl, E. Viktor (2007) *Život uvijek ima smisla*. Zagreb: Provincija fanjevaca trećoredaca
- Franović, Ivana (2008) *Dealing with The Past in the Context of Etnonationalism*, Berlin: Berghof Occasional Paper No.29. Berghof Research Center
- Frank, Anne (1975) *Dnevnik Anne Frank*. Zagreb: Mladost.
- Furet, Francois (1997) *Prošlost jedne iluzije. Ogled o komunističkoj ideji u XX stoljeću*. Zagreb: Politička kultura
- Gatarić, Ljubica (2008) "Istra i Zagreb s manje nezaposlenih čak i od EU". *Večernji list*. Zagreb, 26. veljače.
- Goldstein, Ivo (2008) *Hrvatska 1918 – 2008.*. Zagreb. Novi Liber.

- Goldstein, Ivo (2001) *Holokaust u Zagrebu*. Zagreb: Novi Liber.
- Goldstein, Ivo (2007) "Povijesne okolnosti Bleiburga i Križnog puta". U: Hrženjak, Juraj; Piškulić, Krešimir; Strčić, Petar (ur.). *Bleiburg i Križni put 1945. – Zbornik radova sa znanstvenog skupa, Zagreb 12. travnja 2006*. Zagreb: Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, Multigraf Marketing.
- Goldstein, Simona (ur.) (2005) *Otvorenost društva – Hrvatska 2005*. Zagreb: Institut Otvoreno društvo.
- Goldstein, Slavko (2007) *1941. Godina koja se vraća*. Zagreb: Novi liber
- Golubović, Zagorka; Spasić, Ivana; Pavičević, Đorđe (2003) *Politika i svakodnevni život. Srbija 1999-2002*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Graovac, Igor (2006) "Mogućnosti i potrebe regionalne suradnje u istraživanjima posljedica sukoba (žrtava i stradalnika) pri raspadu druge Jugoslavije". Izlaganje na skupu *Utvrđivanje istine nakon sukoba*, Sarajevo, 5-6. svibnja 2006.
- Graovac Igor, Cvetković Dragan (2005) *Ljudski gubici Hrvatske 1941. – 1945*. Zagreb: Zajednica istraživača Dijalog; Zaklada Friederich Naumann
- Grass, Günter (2006) *Dok ljuštim luk*. Zagreb:VBZ.
- Grčić, Branko (2007) "U Hrvatskoj su prevelike razlike". Intervju vodio Vlado Matijanić. *Feral Tribune*. Split, br. 19. listopada.
- Grković-Janović Snježana (2008) *Lujzin dnevnik*. Zagreb: Srednja Europa
- Gross, Mirjana (2007) "Europa izgrađena na namjernoj amneziji". *Jutarnji list*. Zagreb, 29. ožujka.
- Gross, Mirjana (2007) "Memorija i historija". *Republika*. Zagreb, br. 4.
- Gruenfelder, Anna Maria (2007) "*U radni stroj velikoga njemačkog Reicha!*". *Prisilni radnici i radnice iz Hrvatske*. Zagreb: Srednja Europa
- Gruenfelder, Anna Maria (2004) "Zaboravljene žrtve nacionalsocijalizma i fašizma: prinudne i robovske radnice". *Kruh i ruže*. Zagreb, 23/2004:32-43
- Grupa organizacija za ljudska prava (2006) *Izveštaj s praćenja suđenja za ratne zločine u Hrvatskoj*. Zagreb: Centar za mir, nenasilje i ljudska prava Osijek, Hrvatski helsinški odbor, Građanski odbor za ljudska prava.
- Gurvitch, Georges (1966) "Kratak prikaz pojma totalnih društvenih fenomena". U: Gurvitch, G., *Sociologija*. Svezak II. Zagreb: Naprijed.
- Heinz, Heger (2008) *Muškarci s ružičastim trokutom. Svjedočanstvo homoseksualaca o zatočeništvu u koncentracijskim logorima 1939. – 1945*. Zagreb: Querr Zagreb
- Hejner, Priscila B. (2003) *Neizrecive istine. Suočavanje s državnim terorom i zverstvima*. Beograd: Samizdat B92
- Hoffmann, Deborah – Reid, Frances (red.) (2000) *Long Night's Journey Into Day*. Dokumentarni film. Produkcija Reid-Hoffmann Productions
- Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava (2001) *Vojna operacija "Oluja" i poslije. Izveštaj*. Zagreb: HHO.
- Humphrey, Michael (2003) "International Intervention, Justice and National Reconciliation: The Role of the ICTY and ICTR in Bosnia and Rwanda". *Journal of Human Rights*. 2(4): 495-505.
- Ignatieff, Michael (1997) "The Elusive Goal of War Trials". *Harper's Magazine*. 294(1762):15-18.
- Ignatieff, Michael (2001) "The Danger of the World Without Enemies. Lemkin's Words". *The New Republic*. New York, 21. veljače.
- Ignatieff, Michael (2004) *The Lesser Evil. Political Ethics in an Age of Terror*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Ilišin, Vlasta – Radin, Furio (ur.) (2007) *Mladi: problem ili resurs*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.
- Ilišin, Vlasta (1998) "Demokratska tranzicija u Hrvatskoj". *Sociologija sela*. 36(1-4):27-52.
- *Indeks otvorenosti društva – Hrvatska 2006*. (2006) Zagreb: IDEMO Institut za demokraciju.
- *Istina i delimična pravda u Argentini. Izveštaj organizacije Americas Watch* (2001) Beograd: Samizdat B92

- *Izvešće o traženju zatočenih i nestalih osoba (u razdoblju od 01. siječnja 2004. do 01. ožujka 2006.)* Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti, Republika Hrvatska. URL: <http://www.vlada.hr/download/2006/03/09/147-3.pdf> (3. travnja 2007)
- Jakovina, Tvrtko (2005) "Hajka po Staljinovom modelu". Intervju vodio Ivica Đikić. *Feral Tribune*. Split, 26. kolovoza.
- Jakovljević, Ilija (1999) *Konklogor na Savi*. Zagreb. Konzor.
- Jambrešić Kirin, Renata (2008) *Dom i svijet*. Zagreb. Centar za ženske studije
- Jarry, David – Jarry, Julia (1991) *Sociology. The Harper Collins Dictionary*. New York: Harper Perennial.
- Jary, David – Jary, Julia (1991) *Collins Dictionary of Sociology*. Glasgow: Harper Collins
- Jaspers, Carl (1999) *Pitanje krivice*. Beograd: Samizdat FreeB92.
- Jauković, Jelena (2002) "The Forms of Victimization in the Territory of the Former Yugoslavia". *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice*. 10(2–3): 109-116.
- *Jedna povijest, više historija. Dodatak udžbenicima s kronikom objavljivanja* (2007) Zagreb: *Documenta* – Centar za suočavanje s prošlošću.
- Jelin, Elizabeth (2003) *State Repression and Struggles for Memory*. London: Latin America Bureau.
- Jones, Adam (2006) *Genocide. A Comprehensive Introduction*. New York: Routledge
- Josipović, Ivo (2007) *Ratni zločini Priručnik za praćenje suđenja*. Osijek: Centar za mir, nenasilje i ljudska prava.
- Jović, Dejan (2001) "Razlozi za raspad socijalističke Jugoslavije: kritička analiza postojećih interpretacija". *Reč. Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja*. 62.8: 91-159
- Jovičić, Nataša (ur.) (2002) *Koje sve oblike netrpeljivosti sadrže novi školski udžbenici ili na kojim se vrijednostima odgajaju i obrazuju nove generacije. Analiza udžbenika osnovnih škola u Republici Hrvatskoj* Zagreb: Nona
- Kardov, Kruno (2002) "Od politike rata do politike prostora: posljedice rata na društveni život u Vukovaru". *Polemos*. 5(1-2):99-115.
- Kardov, Kruno (2006) "Reconstructing Community, Recreating Boundaries. Identity Politics and Production of Social Space in Post-War Vukovar". *Trondheim Studies on East European Cultures and Societies*. 19:1-37.
- Karuzo, Igor A. (1969) *Socijalni aspekti psihoanalize*. Beograd: Kultura.
- Kasapović, Mirjana (1998) "Zagrebačka politička kriza 1995.-1997.: Sukob demokratskih i autoritarnih vrijednosti (studija slučaja)". U: Šiber, Ivan – Zakošek, Nenad (1998) *Birači i demokracija. Utjecaj ideoloških rascjepa na politički život*. Zagreb: Alinea.
- Katunarić, Vjeran (2003) *Sporna zajednica. Novije teorije o naciji i nacionalizmu*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Kelly, Grainne, (2007) "Storytelling' report; An Audit of Personal Stories, Narrative and Testimony Initiatives related to the conflict in and about Northern Ireland". *Healing Through Remembering*. Belfast. URL: www.healingthroughremembering.org/pdf/storytelling_audit_reprint_june_2007.pdf (11. ožujka 2008.)
- Kesić, Vesna (ur.) (2003) *Žene obnavljaju sjećanja*. Zagreb. Centar za žene žrtve rata
- Kisić Kolanović, Nada; Jareb, Mario; Spehnjak, Katarina (ur.) (2006.) *1945. – Razdjelnica hrvatske povijesti. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu 5. i 6. svibnja 2006.* Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Kiza, Ernesto; Rathgeber, Corene; Rohne, Holger C. (2006) *Victims of War: An Empirical Study on War victimization and Victims' Attitudes towards Addressing Atrocities*. Hamburg: Hamburger Edition Institut für Sozialforschung.
- Kočović, Bogoljub (1990) *Žrtve Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji*. Sarajevo: Svjetlost.
- Koestler, Arthur (2004) *Pomračenje o podne*. Zagreb: Globus media.
- Koren, Snježana; Najbar-Agičić, Magdalena; Jakovina, Tvrtko (2007) *Dodatak udžbenicima za najnoviju povijest*. U: *Jedna povijest, više historija. Dodatak udžbenicima s kronikom objavljivanja* (2007) Zagreb: *Documenta* – Centar za suočavanje s prošlošću.

- Kolouri, Christina (ur.) (2002) *Clio in the Balkans. The Politics of History Education*. Thessaloniki: Center for Democracy and Reconciliation in Southeast Europe
- Kovačić, Mirko (2004) *U potrazi za istinom*. Vukovar: Ogranak Matice hrvatske Vukovar
- Krog, Antji (2000.) *Zavičaj moje lobanje*, Beograd: Samizdat FreeB92.
- Krug, Etienne G. et al. (2002) *The World Report on Violence and Health*. Geneva: World Health Organization. URL: http://www.who.int/violence_injury_prevention/violence/world_report/en/, 11. ožujka 2008)
- Kruhonja, Katarina (ur.) (2005) *Suđenja za ratne zločine*. Posebno izdanje časopisa *Kultura mira*. Osijek: Centar za mir nenasilje i ljudska prava Osijek.
- Lanzmann, Claude (red.) (1985) *Shoah*. Dokumentarni film. Produkcija Historia, Les Films Aleph, Ministère de la Culture de la République Française
- Laplanche, J. – Pontalis, J.B. (1992) *Rječnik psihoanalize*. Zagreb: August Cesarec
- Lemkin, Raphael (1944) *Axis Rule in Occupied Europe. Laws of Occupation. Analysis of Government. Proposals for Redress*. Washington: Carnegie Endowment for International Peace. (Priredio Dr. Stein, S.D.) URL: <http://www.ess.uwe.ac.uk/genocide/Lemkina.html> (11. ožujka 2008.)
- Lengel-Krizman, Narcisa (2003) *Genocid nad Romima, Jasenovac 1942*. Zagreb: Javna ustanova Spomen područje Jasenovac, Jesenski i Turk.
- Levi, Primo (1993) *Zar je to čovjek*. Zagreb: Znanje.
- Levi, Primo (1998) *Moments of reprieve*. London: Penguin Books.
- Lewis Herman, Judith (1996) *Trauma i katarza*. Zagreb: Ženska infoteka
- Logar, Svetlana, Bogosavljević, Srđan (2001) "Viđenje istine u Srbiji". *Reč. Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja*. 62.8: 7-36
- Lovrenović, Ivan (1999) "Zemlja Grobova". U: Jakovljević, Ilija *Konclogor na Savi*. Zagreb: Konzor. Str. 337-344.
- Malenica, Zoran (2007) *Ogledi o hrvatskom društvu. Prilog sociologiji hrvatskog društva*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Marcus, Hawel (2007) *Die normalisierte Nation – Vergangenheitsbewältigung und Außenpolitik in Deutschland*. Frankfurt/Main: Offizin Verlag.
- Maričić, Siniša (ur.) (1991) *Trg žrtava fašizma u Zagrebu*. Zagreb. Odbor akcije za Trg žrtava fašizma
- Markešić, Luka (2007) "Jasenovac i Bleiburg moraju nas prizvati pameti". Intervju vodio Igor Lasić. *Feral Tribune*. Split, 18. svibnja.
- Mataušić, Nataša (2003) *Jasenovac 1941. – 1945. Logor smrti i radni logor*. Zagreb: Javna ustanova Spomen područje Jasenovac, Jesenski i Turk.
- Munjin, Bojan (2008) "Oštrenje desnice". *Feral Tribune*. Split, 25. siječnja.
- *New German Critique* (1988) Posebno izdanje posvećeno temi *Historikerstreit*. 15(2)44.
- *Odluka o moratoriju na predavanje sadržaja povijesti koji se odnose na bivšu Jugoslaviju (Vjesnik Ministarstva prosvjete i športa Republike Hrvatske* 1(8), 7. listopada 1997.)
- O'Donnell, Guillermo – Schmitter, Philippe C. (2006) *Tranzicije iz autoritarne vladavine. Provizorni zaključci o neizvjesnim demokracijama*. Zagreb: Centar za politološka istraživanja, Pan Liber.
- Oppeln, Constanze von (2002) "Victim's Protection in International Law: The Normative Basis and a Look into the Practice". *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice*. 10(2-3):233-252.
- Papa Ivan Pavao II (1994) *Govori u Hrvatskoj*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost
- Pavić, S. (2006) "Bogović: 'Individualizacija krivnje je đavolski čin'". *Jutarnji list*. Zagreb, 8. prosinca.
- Petak, Zdravko; Kasapović, Mirjana; Lalić, Dražen (2004) *Lokalna politika u Hrvatskoj. Tri studije*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.

- Pohl, J. Otto (1997) *The Stalinist Penal System*. Jefferson, NC and London: McFarland & Company Inc.
- Ponoš, Tihomir (2006) "Studija slučaja društvene otvorenosti. Pozitivni pomaci u procesuiranju ratnih zločina tijekom 2005. godine". *Indeks otvorenosti društva Hrvatska 2006*. Zagreb: IDEMO
- Popov, Nebojša (ur.) (1996) *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*. Beograd i Zrenjanin: Republika, Vikom grafik, Građanska čitaonica Zrenjanin.
- Popović, Dragan (2008) *Vodič kroz tranzicijsku pravdu u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Razvojni program Ujedinjenih nacija u BiH
- Popper, Karl R. (2003) *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji I-II*. Zagreb: Kruzak.
- Potočnik, Dunja (2007) "Mladi i nove tehnologije". U: Ilišin, Vlasta – Radin, Furio (ur.) (2007) *Mladi: problem ili resurs*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.
- Puhovski Žarko (2001) "Rat – nastavak moralnosti drugim sredstvima?". *Reč. Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja*. 62.8: 241-255
- Pusić, Vesna (1998.) *Demokracije i diktature. Politička tranzicija u Hrvatskoj i jugoistočnoj Europi*. Zagreb: Durieux.
- Radin, Furio (2007) "Vrijednosti mladih Hrvata". U: Ilišin, Vlasta – Radin, Furio (ur.) (2007) *Mladi: problem ili resurs*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.
- Rihtman-Auguštin, Dunja (2000) *Ulice moga grada*. Beograd: XX. vek
- *Regionalna debata: Presuda međunarodnog suda pravde (2007.)* Beograd. Fond za humanitarno pravo.
- Rill, Helena – Franović, Ivana (2005) *Ne može meni biti dobro ako je mome susjedu loše*. Beograd. Centar za nenasilnu akciju
- Robertson, Geoffrey (2000) *Crimes against Humanity, The Struggle for Global Justice*. London: Penguin Books.
- Saxon, Dan (2005) "Exporting Justice: Perceptions of the ICTY Among the Serbian, Croatian and the Muslim Communities in the Former Yugoslavia". *Journal of Human Rights*. 4:559-572.
- Sbutega, Branko (2006) *Kurosawin nemir svijeta*. Beograd: Plavi jahač.
- Scotti, Giacomo (2008) *Krik iz fojbe*. Rijeka. Adamić
- Sekulić, Duško; Hodson, Randy; Massey, Garth (2004) "Rat i tolerancija". U: Sekulić, Duško et al. (2004) *Sukobi i tolerancija. O društvenoj uvjetovanosti nacionalizma i demokracija*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
- Steiner-Aviezer, Miriam (2008) *Hrvatski pravednici*. Zagreb: Novi Liber
- Solženjicin, Aleksandar (2004) *Jedan dan Ivana Denisoviča*. Zagreb. Globus Media
- *Standard Eurobarometer 66. Nacionalni izvještaj – Hrvatska (Jesen 2006)*. (Europska komisija. URL: <http://www.delhrv.ec.europa.eu/en/content/news/id/493>, 4. siječnja 2007.)
- Stover, Eric – Weinstein, Harvey M. (eds.) (2004) *My Neighbour, My Enemy: Justice and Community in the Aftermath of Mass Atrocity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Šimleša, Maja (2008) "Hector Febres. Čovjek koji je znao, ali nije stigao reći". *Jutarnji list*. Zagreb, 4. veljače.
- Škrabalo, Marina, Miošić-Lisjak, Nives, Papa, Jasmina (ur.) (2006) *Mobilizacija i razvoj zajednica. akcijsko istraživanje u Hrvatskoj*. Zagreb. MAP Savjetovanja
- Šnajder, Slobodan (1996) "Adornova analiza potiskivanja prošlosti". *Republika*, Zagreb, br. 7/8.
- Štajner, Karlo (1973) *7000 dana u Sibiru*. Zagreb: Globus
- Štulhofer, Aleksandar (2006) "Uvod". U: *Indeks otvorenosti društva – Hrvatska 2006*. (2006) Zagreb: IDEMO Institut za demokraciju.
- Šušnjić, Đuro (2006) "Čovek nemira". U: Sbutega, Branko (2006) *Kurosawin nemir svijeta*. Beograd: Plavi jahač. Str. 13-37.
- Taylor, Rachel S. (2006) "Priča o dvama sustavima". U: Savić, O. – Miljanić, A. (ur.) *Zajednica sećanja. Tranziciona pravda u istorijskoj perspektivi*. Beograd: Beogradski krug, Centar za kulturnu dekontaminaciju. Str. 329-345.

- Teitel, Ruti G. (2000) *Transitional Justice*. Oxford University Press.
- *The Economist*. "Rude Awakening". London, 18. listopada 2007. godine.
- Thompson, Mark (1995) *Kovanje rata. Mediji u Hrvatskoj, Srbiji i Bosni i Hercegovini*. Zagreb: Hrvatski helskiški odbor za ljudska prava.
- Tomašić, Dinko (1997) *Društveni razvitak Hrvata. Rasprave i eseji*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Tomić-Koludrović, Inga – Kunac, Suzana (2000) *Rizici modernizacije: Žene u Hrvatskoj devedesetih*. Split: Stope nade.
- Tomić-Koludrović, Inga – Petrić, Mirko (2007) "Hrvatsko društvo – prije i tijekom tranzicije". *Društvena istraživanja*. 16(4-5)90-91:867-889.
- Torkar, Igor (1984) *Umiranje na rate*. Zagreb. Globus.
- *Tranziciona pravda u post-jugoslavenskim zemljama* (2008) Beograd, Sarajevo, Zagreb: Fond za humanitarno pravo, Istraživačko-dokumentacioni centar i *Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću*.
- Tripalo, Dražen (2004) "Genocid, ratni zločin protiv civilnog pučanstva, uništavanje kulturnih dobara i objekata u kojima se nalaze kulturna dobra". *Kazneni zakon u praktičnoj primjeni, Organizator*. Zagreb. URL: <http://www.vsrh.hr/EasyWeb.asp?pcpid=476> (11. ožujka 2008)
- Turković, Ksenija (2002) "Overview of the Victimological Data Related to War in Croatia". *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice*. 10(2-3): 202-215.
- *Utvrđivanje istine o ratnim zločinima i sukobima* (2007) Drugi regionalni forum o tranzicijskoj pravdi, Zagreb, 8. i 9. veljače 2007. Zagreb: *Documenta*. URL: <http://www.documenta.hr/dokumenti/ZGForumTranskript.pdf> (11. ožujka 2008.)
- Vrcan, Srđan (1999) "Izbori u Hrvatskoj 1995. i 1997. Demokratizacija društva u okovima etnifikacije politike i nacionalizirajuće države". U: Vrcan, Srđan et al. (1999) *Pakiranje vlasti. Izbori u Hrvatskoj 1995. i 1997*. Zagreb: Alinea.
- Vrcan, Srđan (2006) *Nacija – nacionalizam – moderna država. Između etnonacionalizma, liberalnog i kulturnog nacionalizma ili građanske nacije i postnacionalnih konstelacija*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Vrcan, Srđan et al. (1999) *Pakiranje vlasti. Izbori u Hrvatskoj 1995. i 1997*. Zagreb: Alinea.
- Vurušić, Vlado (2005) "Sat domovinskog odgoja". *Jutarnji list*. Zagreb, 10. rujna.
- Wiesel, Elie (1988) *Noć*. Beograd: Rad.
- Wolgast, Eike (2001) *Die Wahrnehmung des Dritten Reiches in der unmittelbaren Nachkriegszeit (1945/1946)*. Universitätsverlag Winter.
- *Zakon o općem oprost* (*Narodne novine* 80/96, 27. rujna 1996.)
- *Zakon o oprost* (*Narodne novine* 58/92, 25. rujna 1992., izmjene Zakona *Narodne novine* 39/95, 9. lipnja 1995.)
- *Zakon o oprost* (*Narodne novine* 43/96, 31. svibnja 1996.)
- Zerubavel, Yael (1995) *Recovered Roots. Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition*. Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Zirojević, Velibor (2006) "Suočavanje s prošlošću: iskustva 'velikih' i po(r)uke 'malim' narodima". *Kultura mira*. Osijek (posebno izdanje).
- Žanić, Ivo (1995) "Navijači i rat". *Erasmus*. 3(10):50-51.
- Žerjavić, Vladimir (1989) *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*. Zagreb: Jugoslavensko viktimološko društvo.
- Žižić, Bogdan (red.) (1994) *Goli otok*. Dokumentarni film. Produkcija HRT
- Žunec, Ozren (1998) *Rat i društvo. Ogladi iz sociologije vojske i rata*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
- Žunec, Ozren (2007) *Goli život. Socijetalne dimenzije pobune Srba u Hrvatskoj*. Sv. I i II. Zagreb: Demetra.

- Županov, Josip (1995.) *Poslije potopa*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Županov, Josip (2002.) *Od komunističkog pakla do divljeg kapitalizma. Odabrane rasprave i eseji (1995-2001.)* Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

IZABRANI INTERNETSKI IZVORI

- Centar za mir, nenasilje i ljudska prava Osijek
www.centar-za-mir.hr
- Dachau Concentration Camp Memorial Site
<http://www.kz-gedenkstaette-dachau.de/englisch/content/>
- Dijalog povjesničara i istoričara (1998 – 2004)
www.cpi.hr/hr-6952_6_dijalog_povjesnicara_istoricara.htm
- *Documenta*, Zagreb
www.documenta.hr
- Fond za humanitarno pravo, Beograd
www.hlc.org.yu
- German Resistance Memorial Center
<http://www.gdw-berlin.de/index-e.php>
- Healing Through Remembering
www.healingthroughremembering.org
- Hrvatski helsinški odbor
www.hho.hr
- International Center for Transitional Justice, New York
www.ictj.org
- Istraživačko dokumentacioni centar, Sarajevo
www.idc.org.ba
- Memorial and Museum Sachsenhausen
<http://www.stiftung-bg.de/gums/index.php>
- Topographie des Terrors
<http://www.topographie.de/>
- Truth and Reconciliation Commission
<http://www.doj.gov.za/trc/>

POGOVOR

MALOPRODAJNA CIJENA RATA

Ozren Žunec

Poraća se međusobno jako razlikuju, možda čak i više nego ratovi koji im prethode. Nakon Drugoga svjetskog rata su prvo UNRRA, na Zapadu i Marshallov plan, a onda i masivne nacionalne kampanje usredotočili društvene energije i zanose ponajprije na materijalnu i gospodarsku obnovu razorenih zemalja, dočim su psihološke i socijalne traume ostale nekako u drugom planu. Žrtvama nije bilo dano da govore u svoje ime; netom što su oplakane, postale su predmetom manipulacija, od prešućivanja do licitiranja i zaokruživanja njihovih brojeva, te su brzo izgubile svoju individualnu tragičnost i bile svedene na ideološke apstrakcije i postale dijelovima izračuna pohlepnih reparacijskih zahtjeva. Nasuprot tome, zapletene političke posljedice rata rješavane su brzo i strogo. Demografija je nemilosrdno usklađivana s poslijeratnim geopolitičkim odnosima pa su milijuni preseljavani bez pogovora. Pravda je neposredno nakon rata bila ekspresna, suđenja učinkovita, a najreprezentativniji krivci za najgore zločine bili bez mnogo oklijevanja justificirani ili naprosto ubijeni, nerijetko na mjestu gdje su se predali. Moralna bilanca rata bila je jednostavna, a razlika između pobjednika i poraženih jasna i potpuna. Prvi su pisali povijest i bili onkraj svakog prigovora, po volji su sudili pobijeđenima, a njihovi vlastiti zločini i osvete opravdavani su i relativizirani stvarnim monstruoznostima druge strane. Ideologije koje su dovele do rata bile su dovoljno nakazne da zamru s krahom režimâ koji su se njima hranili. Premda najgori u ljudskom pamćenju, taj je rat ipak donio katarzu i uvjerenje da se tako nešto ne može dogoditi *nikad više*. Nakon užasa provalio je prostodušni optimizam i sreća je nađena u jednostavnim ali efikasnim kompenzacijama – za ciglo jedno desetljeće *baby boom* je višestruko nadoknadio kataklizmičke ratne gubitke ljudske rase.

Nakon ratova u bivšoj Jugoslaviji 1990-ih godina, situacija je bitno drugačija. Jedno od značajnijih iznenađenja koje su ti ratovi donijeli sastojalo se svakako u tome što su psihološke i socijalne posljedice rata po svojim razmjerima, težini i trajnosti djelovanja upadljivo nadmašivale materijalne odnosno novčano izrazive štete. Dok je razorena infrastruktura, barem onaj njezin dio čija je obnova bila potrebna i svrsishodna, već kroz koju godinu nakon okončanja rata bila ponovno u funkciji, traume na ljudima i zajednicama pokazale su se mnogo tvrdokornijima i daleko teže zalječivima. Na individualnoj razini, kod pripadnika zajednica koje su ga iskusile, rat je postao opsesivni sadržaj refleksija o vlastitom životu do te mjere da preživjeli – gotovo tri četvrtine ispitanika u jednoj novijoj anketi – drže da je upravo rat najsnažnije odredio njihove živote te se žale da ni nakon više od desetljeća nisu kadri izaći na kraj s psihološkim i drugim problemima koje smatraju posljedicama rata. U svojim brojnim inačicama, od zahtjeva za utvrđivanje istine i izvršenja pravde, preko mučnih potraga za nestalima, pa do braniteljskih suicidalnih kriza, tema rata vlada i javnim diskursom, predstavljajući ne samo svakodnevni medijski sadržaj, nego nerijetko i ključni referentni okvir značajnog dijela društvenih akcija i rasprava. Izbjeglance i povratnici i dalje se teško uključuju u ratom razorene zajednice, a među nekad zaraćenim zajednicama udaljenost je velika i vlada mučaljivo nepovjerenje. Jasnih pobjednika i gubitnika rat nije iznjedrio i sve su strane manje ili više pune resentimana, frustrirane podsjećanjem na vlastite zločine, mučene pitanjima o smislu vlastitih žrtava i ogorčene što ih se tereti za zločine počinjene u ratu za koji su uvjereni da je, kad su oni u pitanju, bio pravedan. Od masovnih demonstracija preko književnih tribina do spektakularnih narodnih ispraćaja u zatvore, česte su erupcije potpore osuđenima i optuženima za ratne zločine u vlastitim sredinama koji od radikalnijih patriota bivaju proglašavani najvećim nacionalnim junacima. Unatoč utemeljenju brojnih specijalnih pravosudnih tijela, procesi za ratne zločine su dugotrajni, komplicirani i kontroverzni, a njihovi ishodi često zbunjujući, za žrtve nerijetko i uvredljivi. Ratne se traume stalno iznova obnavljaju, i to ne samo pri svakom otvaranju novopronađenih grobnica ili tijekom procesâ za ratne zločine, nego i u dijelu tekuće publicističke proizvodnje koja iz interpretacija ratne epopeje izvodi glavne sadržaje ne samo socijalnog pamćenja nego i nacionalnog statusa i identiteta. Da mučna prošlost neće biti olako zaboravljena jamči i glasna prisutnost organizacija civilnog društva čiji legitimitet i zahtjevi proizlaze upravo iz toga što su *proistekle iz*

rata. Izgubivši svoju uzbudljivost i spektakularnost, rat tako i dalje traje, no nekako potmulo, bez onog karakterističnog ushita zbog novoprobudjenih osjećaja pripadnosti zajednici i jasne predstave svrhe, te se nastavlja u tjeskobnim sjenama strašnih sjećanja i u nerazmrsivim čvorovima tuđih i vlastitih boli, krivnji i odgovornosti, ne donoseći nikako ni razrješenja ni olakšanja. Nad cijelim društvima roje se godinama noćne more koje kao da su dolepetale iz Goyina *kapriča* o čudovištima koje stvara usnuli um.

Više je okolnosti pridonijelo što su ova poraća toliko različita. U ratovima u bivšoj Jugoslaviji zaraćene strane nisu imale sredstava za masivniju destrukciju, pa ni materijalne štete nisu mogle biti sveobuhvatne. Strategija i taktika napadača nisu bile usmjerene na uništenje infrastrukture već su meta bili ponajprije ljudi i zajednice pa su psihološke i socijalne štete bile najveće, a njihovo nanošenje ključni efekt koji se htjelo polučiti ratnim operacijama. Nakon što je godinama dopuštala razmahivanje virulentnog nacionalizma, nastojeći pritom svoju inaktivnost i nerazumijevanje opravdati prijetvornim gnušanjem nad "divljim balkanskim plemenima" i navodnim "vjekovnim mržnjama", međunarodna je zajednica mirovnim diktatom rat prekinula zakinuvši dobitnu koaliciju za jasnu pobjedu, a gubitnike za poučni i otrežnjavajući poraz. To je omogućilo da apologetska tumačenja i revanšističke ideje budu u javnom životu prisutne i nakon rata te da trajna antagonizacija već cijelo desetljeće otežava pomirujuću refleksiju o prošlosti i pročišćenje.

Međutim, ključni moment koji je utjecao na ovakav razvoj, vjerojatno je u promjeni društvenog smisla rata u masovnom društvu. Da bi moderno društvo, koje funkcionira na načelu potpune uključenosti, uopće moglo ratovati, potrebno je da potporu vođenju rata pruži i većina stanovništva. Kao što je u sam osvit moderne demokracije uvidio još Klausewitz, a što su u praksi neugodno iskusile i najmoćnije sile današnjice, bez te potpore ratovi se gube bez obzira na veličinu, snagu i vatrenu moć vojske. Dok su ratove vodili apsolutni monarsi, stanovništvo je o ratovima znalo malo; u malene vojske novačeni su bili samo rijetki i to uglavnom oni za koje društvo nije nalazilo korisnije uporabe. Ratovi su se vodili zbog sporova koji za nezainteresirano stanovništvo nisu bili ni od kakva značenja, a zbog svoje skromne veličine i sporosti vojske su operirale na malim prostorima pa su i ratna pustošenja i stradavanja stanovništva bila također ograničena. Prijelaz suvereniteta s monarha na sve šire slojeve građana i građanki u modernoj političkoj zajednici države-nacije doveo je do toga da su svi njezini pripadnici na različite načine potpuno uključeni u rat. Industrijalizacija ratovanja silno je povećala razornu moć oružja pa su vojna djelovanja sada dopirala i do najudaljenijih prostora, umažajući žrtve i pohare te izlažući ratnim djelovanjima velike dijelove stanovništva. Uvođenjem opće vojne obveze i brisanjem staleških razlika u vojnoj službi značajno se povećao broj pripadnika vojski koje sada broje milijune. Ratovi su se počeli voditi oko pitanja povezanih s opstankom ili drugim interesima nacije pa su građani, čiji se građanski status temeljio na nacionalnom identitetu, stali u sukobe unositi vlastite emocije i strasti, poistovjećujući nacionalnu sa svojom sudbinom. Tako je u modernoj demokraciji opća politička uključenost dobila i svoju pasliku u univerzalnoj uključenosti građana u ratovanje. Nagli porast incidencije unutarnjih odnosno građanskih ratova u XX. stoljeću te kristalizacija socijetalnog rata kao paradigme oružanog sukoba današnjice, ironični su korolar suvremenog političkog razvoja i pojave narodnog odnosno građanskog suvereniteta.

Ovakvo stanje, karakteristično za kraj XIX. stoljeća i razdoblje svjetskih ratova, počelo se mijenjati pod težinom golemih gubitaka koji su, pojavom novih senzibiliteta i porastom vrijednosti individuuma, postali nepodnošljivi, pa je tolerancija na ratna stradanja značajno smanjena. Ako su u svjetskim ratovima dnevni gubici od desetak tisuća života bili normalni, na mijeni milenija upitnima su postali incidenti i s tisuću puta manjim gubicima. Ljudska stradanja, nekada smatrana tek umanjenjem nacionalne moći i primjerima socijalno očekivanog žrtvovanja za zajednicu, sada postaju pojedinačne žrtve, osobe čije stradavanje više nije samorazumljivo nego postaje pitanje morala i pravde. Stara shvaćanja, svojstvena gotovo svim društvima i epohama, da je "sramota gora od smrti" i da je zajednica važnija od pojedinca, počinje gubiti svoje univerzalno važenje i prihvaćenost. Pogibija u ratu, nekada slučajnost i posljedica ratne stihije za koju nitko nije mogao odgovarati, sada se u sve više instancija percipira kao posljedica ratnog *zločina*, dakle namjernog, nepravednog pa slijedom toga i kažnjivog zlosilja. Užasi rata kao što su nasilna usmrćenja, pljačke, silovanja i svakovrsna maltretiranja i progoni, donedavno primani fatalistički kao fenomeni jednog izvanrednog stanja u kojem ne vrijede norme civiliziranog života, bivaju sada odmjeravani u mirnodopskom kontekstu i okviru u kojem takve stvari predstavljaju jasne prijestupe. Kao što se vojnički zanat u vremenu razvijene tehnologije sve više počinje izjednačavati s civilnim visokospecijaliziranim profesijama, kroz sličan proces

civilizacije prolazi i rat koji od nekadašnjeg prerogativa suverena i pojave onkraj moralnog dobra i zla, postaje moralno upitan i podvrgnut pravu i zakonu. Te promjene vidljive su i u razvoju pravosudnih institucija za sankcioniranje ratnih čina. Razvoj je tekao od prvih, u pravnom pogledu razmjerno još improviziranih suđenja u Nürnbergu i Tokiju, preko još uvijek *ad hoc* tribunala za ratove koji su svojom okrutnošću izazvali naročito zgražanje međunarodne javnosti kao što su oni u bivšoj Jugoslaviji i Ruandi, pa do stalnog Međunarodnog kaznenog suda koji, imajući načelno planetarnu nadležnost za sve ratne zločine koje propuste suditi nacionalna pravosuđa, osigurava da u budućnosti nijedan zločin u ratu ne prođe nekažnjeno.

Svi ti različiti procesi koji su u rat uvukli najšire slojeve i ujedno rat učinili moralno i pravno prosudivim, silno su povećali osjetljivost građana prema ratu. Uključeni kao glavni protagonisti rata, kao vrelo političke volje, emocija i energije za njegovo pokretanje, ali i kao njegove najveće žrtve, građani nisu više skloni pasivno i nerefleksivno prihvaćati ratna događanja i stradanja, nego postaju njegovi mjerodavni akteri i prosuditelji. Ključni pogled na rat ne otvara se više iz perspektive cjelokupne zajednice i njezine sudbine, nego iz pogledišta konkretnih osoba. Ljudi sada u svoje ime govore o onome što su sami proživjeli, kao žrtve i stradalnici odlučno traže i zahtijevaju istinu, njihova ratna iskustva postaju prava povijest rata koja potiskuje službene narative, a i njihov osjećaj nanosene nepravde određuje smjer i sadržaj pravosudnih akcija i sankcioniranja zločina. Rat se individualizirao recipročno: kao što žrtve sada žele istupiti isključivo pod svojim pravim i punim imenom te odbijaju biti bezimeni zbrojevi, tako se isto traži i da krivnja i odgovornost budu individualizirani i da ih ne snose kolektiviteti. Stvarni završetak rata i ispravljanje nepravdi nanosenih ratom više ne treba očekivati na mirovnim konferencijama nego u zadovoljštini žrtava. Čini se da se barem u jednom, ali odlučnom smislu posve preokrenuo Rousseauov čuveni rijek da "rat nije odnos čovjeka i čovjeka, već odnos države i države" koji je na početku naše političke epohe mjerodavno odredio odnos čovjeka spram društveno organiziranog nasilja.

Ova očita metamorfoza ključnih socijalnih funkcija rata predstavlja i jasan putokaz za istraživanja. Starijim istraživanjima dominirala je makroperspektiva. Uzroci rata traženi su u značajkama nacionalnih i međunarodnih političkih sustava, u međuigrama društvenih elita i interesa kao i u strukturama velikih ideologija. Ratne operacije sagledavane su kao primjeri iz vojne povijesti, a posljedice rata zbrajane su prema promjenama koje je rat izazvao na velikim sustavima kao što su kapitalni objekti infrastrukture, crte granica, geopolitički odnosi i slabljenje odnosno jačanje nacionalne moći i utjecaja. Odgovore na pitanja o uzrocima, tijeku i posljedicama rata istraživanja u naše doba sve više traže kroz ispitivanja iskustava, razmišljanja i osjećaja protagonista, aktera i sudionika rata. Tako ne samo da otkrivaju *maloprodajnu cijenu rata*, odnosno one najstvarnije, pojedinačne ljudske gubitke i pustošenja, nego istovremeno učvršćuju transformaciju shvaćanja rata od načela svemira, neumoljive sudbine svih naraštaja i "politike drugim sredstvima", prema denuncijaciji rata kao od čovjeka skrivljena zla. Upravo u tome otklonu do sada uvijek beznažno utopijski pacifizam po prvi put u povijesti dolazi do praga obrata koji bi bio najveći u ljudskoj povijesti: da rat kao takav bude izvan zakona i izvan morala.

Težina i dugotrajnost poslijeratnog oporavljanja pojedinaca i društva od rata refleksi je svih ovih tendencija i transformacija. Od same činjenice stradanja, bez obzira radi li se o pogibijama, invaliditetu ili prognanstvu, važnije je moralno značenje tih gubitaka shvaćenih kao žrtve. Stoga ni puke materijalne kompenzacije posljedica rata ne mogu dovršiti preboljevanje iskustava rata već društvo ostaje trajno uznemireno radikalnom transgresijom kroz koju je prošlo i nalazi se, kao i mnogi njegovi individualni pripadnici, u stanju posttraumatskog stresa te prisilnog recikliranja bolnih iskustava. Sudeći po količini nagomilanih emocija koje prate ovo stanje, put do intencionalnog suočavanja s prošlošću koje bi imalo refleksivni karakter i katartički učinak jest dug i težak te ga je nemoguće prijeći bez ulaganja dodatnih energija, znanja i volja. U prepuštanju da neprerađeno iskustvo traume iščezne s biološkim nestankom naraštaja koji ju je proživio, leži opasnost da poučni i terapijski potencijal osviještenog suočavanja bude izgubljen.

Documentino istraživanje čiji se rezultati ovdje predaju javnosti na uvid i promišljanje, prvo je u Hrvatskoj koje je empirijskim metodama društvenih znanosti zahvatilo u posttraumatsko stanje društva, nastojeći ostvariti neposredan uvid u odnose građana i građanki Hrvatske spram nedavne ratne prošlosti. Time se ono uklapa u tijek navedenih transformacija socijalnih funkcija rata i u time uvjetovane promjene u istraživačkim agendama.

Istraživanje je značajno kako u pogledu primijenjene metodologije tako i prema polučanim uvidima. Na metodologijskoj razini, bilo je vrlo korisno što su uz ispitivanje odnosa građana spram rata, a koje je provedeno anketom s nacionalnim uzorkom i u fokus-grupama, korišteni i intervjui s pripadnicima različitih dijelova nacionalne elite, pa je time osiguran komparativni uvid u stavove i mišljenja na svim razinama odlučivanja o ratu i doživljavanja ratne realnosti. Osim što je kvantitativni dio metodologijski postavljen tako da njegovi rezultati omogućuju zaključke o prosječnim stavovima cijelog hrvatskog društva, posebnu vrijednost istraživanju daje činjenica da je provedeno i na dvije dodatne podskupine, naime Srbima s jedne i Hrvatima s druge strane koji su rat proveli na teritoriju pod nadzorom pobunjenika, odnosno na područjima zahvaćenima izravnim ratnim djelovanjima. Time je stvorena mogućnost dragocjenih usporedbi izgradnje i profiliranja stavova, ne samo između opće populacije za čije se iskustvo rata može pretpostaviti da je neizravnije i posredovanije i onih koji su rat neposredno iskusili, nego i između pripadnika zajednica koje su u ratu bile na suprotstavljenim stranama.

Na sadržajnom planu važnost je ovog istraživanja u tome što je usmjereno na više ključnih hrvatskih ratnih tema, među kojima su odnos prema najbližoj hrvatskoj prošlosti i karakteru rata, percepcija i odnos spram žrtava, stradalnika i preživjelih, odnos spram ratnih zločina te načina i rezultata njihova procesuiranja te preferencije u modelima suočavanja s prošlošću odnosno načinima i medijima konstrukcije društvene memorije. Neki su rezultati bili očekivani te su samo potvrđeni, ali je bilo i mnogo onih koji daju posve nove uvide u načine i razmjere uključenosti građana u ratovanje i njihovu refleksiju o ratnim događanjima i sanaciji njihovih posljedica.

Od očekivanih rezultata posebno zanimanje privlače oni koji snažno potkrepljuju teze i uvide o "spuštanju" socijalne relevancije rata na razinu individualnih tumačenja. Kako pokazuju mnoge varijable, doživljaj rata u prvom redu ovisi o osobnim iskustvima, pa će se tako kao žrtve rata prepoznavati više one kategorije koje su ispitanicima osobno bliže, o ratnim zločinima govorit će se iz lokalne perspektive, a i povjerenje u sudove pred kojima se vode postupci o ratnim zločinima ovisit će o osobnim odnosno obiteljskim iskustvima i lokalnim događanjima tijekom rata. Ovi i drugi slični rezultati daju nagovijestiti da kolektivno iskustvo rata, u kojem se rat percipira kao eksterno nasilje prema cijeloj zajednici i svim njezinim pripadnicima podjednako, nije apsolutno određujuće, nego da osobno iskustvo, dakle nasilje i nepravda učinjeni pojedincu također bitno profiliraju percepciju rata. Ako nije pokušaj zatvaranja očiju pred zločinima počinjenih od vlastite strane, u ovaj krug bi spadao i nalaz da ispitanici nerijetko odbijaju govoriti o neugodnim događajima izvan vlastite, lokalno određene sredine. Očito je da je pri konstrukciji ratne zbilje došlo do određene krize narativa viših razina i da su mjerodavna značenja "spuštena" na razinu individuuma i manjih zajednica. Zašto su psihološke i socijalne traume i štete izazvane ratom tako duboke, trajne i teško zalječive, također se može objasniti snažnim djelovanjem neposrednih iskustava na doživljaj rata.

Među najzanimljivijim i za istraživanja ratova najvažnijim rezultatima svakako su oni dobiveni na pitanja o ratnim zločinima. Kako se i moglo očekivati u situaciji u kojoj su obje strane počinile zločine, pri čemu se na onima počinjenima s druge strane inzistira, a one s vlastite strane nastoji zanijekati ili barem relativizirati budući da se ne uklapaju u herojsko-pravednički narativ vlastite epopeje, ratni zločin ostaje u limbu priznanja i nijekanja, pa se zločin dogodio i nije dogodio. Očekivane strategije racionalizacije zločina na vlastitoj strani uključuju relativizaciju, različite karakterizacije zločina ("njihovi" su organizirani i planirani, "naši" slučajni izgredi), kao i različitu percepciju odgovornosti onih drugih (kod "njih" to su najviši dužnosnički ešeroni, a kod "nas" najniži, kriminalni slojevi). S tim u vezi iznimno je bitan nalaz da percepcija nekog čina ili događaja kao ratnog zločina nije povezana s ishodima pravosudnih procesa, nego da se oni definiraju izvan pravne procedure, primjerice u medijima, dakle sa svom proizvoljnošću koja uz to ide. Istraživanje je na tom tragu došlo do dalekosežnog zaključka da u ratom pogođenoj zajednici "ne prolazi" jedan od glavnih argumenata koji se koristi za dokazivanje potrebe suđenja za ratne zločine, onaj o tome da sudbeni pravorijeci individualiziraju krivnju. Slijedom toga moglo bi se zaključiti da ne stoji ni tvrdnja sudbenih tijela, navlastito Tužiteljstva Međunarodnog kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju, da se na suđenjima utvrđuje

povijesna istina. To ni inače ne stoji, kako zbog različitosti postupaka koji se koriste za socijalnu konstrukciju povijesti s jedne strane i za utvrđivanje sudbenog pravorijeka s druge strane, a istraživanje nam pokazuje da takve tvrdnje ne prihvaća ni javnost. U svakom slučaju, odnos spram ratnih zločina ostaje ambivalentan kad su u pitanju oni počinjeni na raznim stranama; rat se doživljava kao nepravda i zločin, ali se još uvijek u manjoj mjeri priznaje da je takvo iskustvo mogla imati i druga strana. Korak koji je potrebno učiniti da bi se došlo do zaključka da je rat nepravda i zločin u svakom pogledu, nijedna zaraćena strana možda nikada ni neće napraviti s obzirom na iskustvo vlastite patnje koju za sada ne može transcendirati nikakva empatija s drugima. Žrtve postoje uvijek samo na vlastitoj strani. Pacifistička nastojanja općeg čovječanstva, osobito onoga njegova dijela koji nije imao nesreću da stekne neposredno iskustvo rata, da se rat eliminiira kao sredstvo rješavanja problema bit će i u budućnosti otežana dijalektikom simetrične asimetrije iskustva nepravde među zaraćenim snagama. Međutim, značajno je da se rat, mada uglavnom jednostrano, percipira u vidu ljudske krivnje, dakle ne moralno neproblematične sudbine ili rezultata suverene volje.

No uz očekivanu suprotstavljenost moralne interpretacije postupaka vlastite i protivničke strane, među Hrvatima i Srbima dolazi i do drugih značajnih razlika u stavovima koji se ne mogu razumjeti samo kao obrambeni mehanizam i apologetska racionalizacija vlastite pozicije. Od takvih razlika kao posebno značajne valja izdvojiti one koje se odnose na percepciju svrhe kažnjavanja ratnih zločinaca (za Hrvate to je otkrivanje istine o ratu i zadovoljština za žrtve, a za Srbe prevencija i pomirenje), zatim stavove o tome koje su kategorije primarne žrtve rata (vojnici/"branitelji" odnosno vojni invalidi daleko više za Hrvate nego za Srbe; Hrvati za Hrvate, a za Srbe i Srbi i Hrvati) te o načinima na koje bi pojedine nacionalne skupine najbolje čuvale svoje uspomene na rat (Hrvati su za ekstrovertnije i socijalno upadljivije načine, a Srbi za to da obje nacionalne zajednice ratne događaje prepuste zaboravu). Unatoč tome što se prema rezultatima ovih nekoliko varijabli ne mogu donositi širi i definitivniji zaključci, istraživanje daje naslutiti da su razlike u percepciji rata i ratnih događaja između Hrvata i Srba utemeljene u vjerovanju u vlastitu stvar i njezinu pravednost. Potiskivanje pamćenja, zanemarivanje vojnika kao najistaknutijih nositelja ratnih ciljeva te nezainteresiranost za kažnjavanje ratnih zločinaca radi ispravljanja nepravde, pokazuju da sâmi Srbi nisu uvjereni da je rat koji su vodili bio s njihove strane pravedan i opravdan. Drugim riječima, uvjerenje da su Srbi glavni krivci za pokretanje jednog nepravednog, agresivnog rata, koje je rašireno i u najvećem dijelu svjetskih političkih i znanstvenih elita, tinja i u osjećajima pripadnika srpskog naroda, barem onoga njegova dijela koji živi u Hrvatskoj. Dakako, potiskivanje nasilne i neugodne prošlosti, kao suprotnost suočavanju s njom, najopasnija je strategija koja će produljiti ako ne i zauvijek odgoditi katarzu i pomirenje.

Neobičan rezultat – koji baca posebno svjetlo na modalitete uključenosti građana u ratove – daju i varijable koje predstavljaju svojevrsni "test znanja" o ratu, kao što su pitanja o broju poginulih ili o sadržaju abolicije na koja većina ispitanika daje pogrešne odgovore. To pokazuje da je uključenost građana još uvijek u dobroj mjeri stvar emocija, a vjerojatno i namjernih manipulacija medija i elita, te da nedostaju provjerljive informacije i racionalni uvidi temeljem kojih se konstruira socijalno pamćenje, suočava s prošlošću i donose odluke o sanaciji ratnih šteta. Kao što znamo iz neposredne prošlosti, nedostatak objektivnih informacija, primjerice o žrtvama Jasenovca i gubicima u Drugome svjetskome ratu, kao i prešućivanje nekih događaja, pridonijeli su razvijanju mitova i strahova koji su mobilizirali psihologije naroda za rat i učinili ih lakim plijenom manipulacija.

Documentino istraživanje tako potvrđuje neke od središnjih pretpostavki o transformaciji socijalne funkcije rata u našoj epohi, dajući bitan uvid u njezine posebnosti u ratu u Hrvatskoj. Činjenica da je provedeno izvan etablirane znanstvenoistraživačke odnosno akademske zajednice pokazuje da za otvoreni dijalog o prošlosti kod oficijelnih subjekata vjerojatno još uvijek nedostaje dovoljno jake političke volje, a možda i duševne snage. Nalazi istraživanja teško da će naprasno promijeniti uobičajeni tijek stvari, izmijeniti stavove i argumentacije, utjecati na usvojene politike ili uopće snažnije djelovati na širu javnost, ali će istraživanje polučiti neke važne dugoročnije učinke. U istraživačkoj zajednici istraživanje će zasigurno imati značajne metodologijske implikacije. Empirijska istraživanja rata, bez obzira radi li se o ispitivanjima stavova kod raznih segmenata stanovništva, intervjuima sudionika, studijama dokumentacije, prikupljanju materijala usmene povijesti ili drugim oblicima spoznavanja ljudskih stanja i ponašanja, morat će prevladati dosadašnji, uglavnom na deduktivnim analizama zasnovani pristup koji je počesto završavao apologetskim pristupom. Utvrđivanje onoga što zovemo činjenicama bitan je

preduvjet za smirenije suočavanje s prošlošću i mogućnost izvlačenja pouka, budući da su mitovi, utemeljeni na ignoranciji, po svojoj naravi dugotrajni te ih je mnogo teže demontirati kad postanu dio tradicije. No osim tih metodologijskih pouka koje mogu imati značajne učinke na političke i društvene prakse, ovo istraživanje daje i jasne naputke u kojem bi se smjeru i oko kojih pitanja trebalo djelovati u zajednicama pogođenima ratom kako bi one čim prije prebrodile poteškoće oporavka. Najpotresnije od svega, istraživanje daje uvid u razmjere društvene destruktivnosti rata i uništenja temeljenih socijetalnih pretpostavki kao što su povjerenje, pravda i istina. Nema dvojbe da je potraga za tim vrijednostima, do koje dolazi poslije rata, znak u kojoj ih je mjeri rat razorio i uništio.

DODATAK I. — VODIČ ZA FOKUSNE GRUPE

TEMA: SUOČAVANJE S PROŠLOŠĆU

Uvod

- predstavljanje moderatora i agencije "Puls";
- razlozi za korištenje audiovideo opreme (NAPOMENA: Moderator treba pitati sudionike grupa smeta li im činjenica da se grupe snimaju na videozapisu; ako ispitanici izraze želju da se ne snimaju, kameru treba isključiti – ali ne i audiosnimanje!);
- povjerljivost podataka; svi podaci bit će korišteni isključivo u istraživačke svrhe;
- objašnjenje da svaki ispitanik može slobodno izraziti svoja mišljenja i stavove iako se oni razlikuju od ostalih; nema točnih i netočnih odgovora;
- objašnjenje teme istraživanja;
- predstavljanje sudionika.

Danas ćemo razgovarati o temama vezanim uz bliska ratna zbivanja i o Vašem odnosu prema njima.

Tema 1 – Općenito stanje u Hrvatskoj

5 minuta

(samo kratko)

- Za početak, recite mi, prema Vašem mišljenju, kako se kreću stvari u Hrvatskoj? Zbog čega tako mislite? Kakva su Vaša iskustva?
- Prema Vašem mišljenju, što je najviše pozitivno u Hrvatskoj? Što mislite, tko/što je uzrok pozitivnih kretanja?
- Što mislite koji su najveći problemi s kojima se suočavamo u Hrvatskoj? Koji još? Možete li reći što mislite zašto ovi problemi postoje? Zašto tako mislite? Što to pokazuje?

Tema 2 – Općeniti odnos prema recentnoj prošlosti

7 minuta

- Što Vam pada na pamet kad se spomene "hrvatska prošlost"? Na što Vas to asocira, koje su Vaše prve asocijacije?
- Kojih se sve događaja vezanih uz "hrvatsku prošlost"? možete sjetiti?
- A što Vam pada na pamet kad se spomene bliža, odnosno suvremena hrvatska prošlost? Koje Vam asocijacije padaju na pamet kada pomislite na "bližu hrvatsku prošlost"? Što sve podrazumijevate pod tim pojmom? Koje biste razdoblje svrstali pod pojam bliža prošlost?
- Koje biste važne događaje svrstali pod "bližu hrvatsku prošlost"? Koje još? (Ako definicija nedavne prošlosti ne uključuje Domovinski rat, pitati da li bi i njega uključili u to razdoblje.)
- Na koje je sve načine suvremena hrvatska prošlost utjecala na suvremenu Hrvatsku? Na koji su način događaji iz suvremene hrvatske prošlosti odredili Hrvatsku danas? Koji su događaji odredili to razdoblje u Hrvatskoj općenito?
- Koji su ljudi osobito obilježili razdoblje nedavne hrvatske prošlosti?
- Na koji su način ti događaji utjecali na Vas i na Vaš osobni život?
- Kakvi Vam se osjećaji javljaju kada pomislite na nedavnu hrvatsku prošlost? Kako se sada osjećate kada razmišljate o događajima iz nedavne hrvatske prošlosti? Pokušajte se prisjetiti kako ste se Vi osobno osjećali tada? Možete li to opisati?

Tema 3 – Doživljaj Domovinskog rata

10 minuta

- Koje razdoblje za Vas obuhvaća Domovinski rat?

- Kako biste Vi opisali Domovinski rat (recimo nekome tko ne zna ništa o Domovinskom ratu)? Što se u njemu događalo? Pokušajte zamisliti da neki stranac ništa ne znam o Domovinskom ratu, a želio bi znati. Kako biste mu Vi opisali Domovinski rat i što se u njemu događalo? Kakav je to bio rat? Tko je ratovao protiv koga?
- Koji su bili uzroci rata? Tko je pokrenuo rat? Zašto je rat počeo?
- Tko su bili sudionici toga rata? Tko je činio zaraćene strane? Obrazložite.
- Kako je taj rat počeo? Koji događaji su prethodili tom ratu?
- Kada je po Vašem mišljenju završio Domovinski rat? Koji je događaj po Vašem mišljenju obilježio kraj rata?
- Kojih događaja se posebno sjećate iz Domovinskog rata, a koji nisu vezani uz Vaše osobno iskustvo? Možete li ih opisati? Kako ste se osjećali u tim trenucima?
- Kojih se osobnih doživljaja posebno sjećate? Kako ste se osjećali u tim trenucima? Možete li ih opisati?
- Kako je Domovinski rat utjecao na Vaš osobni život? Je li se nešto promijenilo u Vašem osobnom životu? Na koje je sve načine došlo do promjene u Vašem životu? Što se promijenilo u Vašem životu zbog Domovinskog rata? Je li bilo i nekih pozitivnih promjena? Kojih? Možete li ih opisati? A negativnih? Kojih? Možete li njih opisati?
- Ima li nešto što ste naučili zahvaljujući Domovinskom ratu? Nešto što ste shvatili brže i lakše nego da nije bilo rata?
- Što mislite koliko su povezana zbivanja u Domovinskom ratu i Drugom svjetskom ratu?
- Možete li usporediti Domovinski rat i Drugi svjetski rat u Hrvatskoj? Koji od njih je po Vašem mišljenju bio teži za građane Hrvatske? U kojem je ratu bilo više gubitaka za građane Hrvatske? Zašto? Postoje li razlike za neke skupine građana – je li ovaj rat bio teži za jednu skupinu građana, a prošli rat za neku drugu skupinu? Za koju skupinu građana je ovaj rat bio teži? Zašto tako kažete?
- Što mislite, u kojem od tih ratova je poginulo/stradalo više hrvatskih građana?
- A što mislite, u kojem od tih ratova je bilo više materijalnih šteta?
- Zna li koliko je građana Hrvatske poginulo u Domovinskom ratu?

(kratko propitati)

- U kakvom je odnosu rat u BiH s Domovinskim ratom? Jesu li ta dva rata na neki način povezana ili ne? U kojim elementima su ta dva rata povezana?
- Kako biste objasnili što se u tom ratu dešavalo? (Pustiti ih da kažu, a ako treba potaknuti: Koje su bile zaraćene strane u ratu u BiH?)
- Je li Hrvatska imala neku ulogu u tom ratu? Kakva je bila ta uloga? U kojim aktivnostima se ta uloga očitovala? Je li ta uloga, prema Vašem mišljenju, u globalu pozitivna ili negativna? Zašto? Vidite li u toj ulozi samo pozitivne/negativne elemente ili smatrate da je bilo i jednih i drugih? Koji su jedni, a koji drugi?

(kratko propitati)

Tema 4 – Žrtve rata i odnos prema žrtvama

15 minuta

- Kao što smo čuli i kao što znamo, u Domovinskom ratu dešavale su se mnoge stvari, mnogi građani su sudjelovali u ratu (ili nisu sudjelovali u ratu), mnogi su stradali. Pokušajmo sada zajedno vidjeti kakva su sve stradavanja bila za vrijeme Domovinskog rata?
- Kada govorimo o ljudskim žrtvama, možemo li pokušati vidjeti koja su stradavanja bila među ljudima? Tko je, prema Vašem mišljenju, stradao u ratu? (Pokušati dobiti "skupine žrtava", ako ide.) Kada kažemo "žrtva Domovinskog rata", na koje ljude ili na koje skupine mislimo? Na koje još? Tko su sve žrtve rata? (*Ako ih ne spomenu sami.*) Što mislite, je li bilo stradavanja s obje strane koje su bile uključene u sukob? Kakvih stradavanja je bilo? Tko je kriv za to što je došlo do tih žrtava?
- Koliko su problemi žrtava "vidljivi" u javnosti? Prepoznaje li hrvatska javnost probleme žrtava? Koje probleme prepoznaje? Koje probleme ne prepoznaje? Na koji način hrvatska javnost reagira na probleme žrtava? Koliko im se pruža podrška?
- Smatrate li Vi da je žrtvama rata danas još uvijek potrebna neka podrška? Kojoj je od skupina koje smo spomenuli podrška najviše potrebna? Koja vrsta podrške? Možete li objasniti? Ima li neka kojoj više nije potrebna podrška? Zašto toj skupini podrška više nije potrebna?

- Na koje bi se sve načine moglo pomoći žrtvama rata? Koje vrste podrške su potrebne svakoj od skupina koje smo spominjali (*ako treba potaknuti*: materijalna podrška, emocionalna podrška, zdravstvena podrška)? Što bi im bilo najviše potrebno? Još nešto?
- (*Ako ne spomenu.*) Postoji li neka vrsta nematerijalne, simboličke podrške žrtvama? Kakva bi to podrška bila?
- Tko bi trebao biti zadužen za tu podršku?
- Znamo da se ono što se žrtvama dogodilo ne može poništiti i da im ništa ne može vratiti ono što su izgubili (svoju obitelj, kuću, posao...). Ipak, prema Vašem mišljenju, postoji li nešto što bi žrtvama moglo pomoći da se pravda postigne? Što bi za Vas značila pravda za žrtve? Na koji bi se način pravda mogla postići?
- Prema Vašem mišljenju, koliko su važna suđenja osumnjičenima za ratne zločine za žrtve? Koliko su ta suđenja važna za žrtve? Možete li to objasniti?

Tema 5 – Ratni zločini

15 minuta

- Što Vi podrazumijevate pod pojmom "ratni zločin"?
- Jeste li čuli za međunarodno humanitarno pravo? Što ono određuje? Što općenito mislite o postojanju međunarodnog humanitarnog prava? Ima li ono smisla ili ne? Zašto?
- Htjeli bismo da se zajedno pokušamo prisjetiti nekih ratnih zločina u Hrvatskoj počinjenih za vrijeme Domovinskog rata? Tko je počinio ratne zločine? Tko su bile žrtve?
- Postoje razmišljanja nekih ljudi da se određeni zločini opravdavaju, a da se neki drugi zločini nikako ne opravdavaju. Što vi mislite o tome? Postoje li uopće zločini koji se mogu opravdati?
- (*Ako da.*) Ako mislite da ima ratnih zločina koji se mogu opravdati, koji su to? Zašto tako mislite? Koji se ratni zločini nikako ne bi smjeli opravdati? Zašto tako mislite?

(*Za skupine s ispitanicima hrvatske nacionalnosti*)

- Što mislite, jesu li neki ratni zločini počinjeni i na hrvatskoj strani? Koji? Tko ih je počinio? Tko su bile žrtve?
- (*Ako ne.*) Neki ljudi govore o određenim događajima kao o ratnim zločinima na hrvatskoj strani. Kako Vi objašnjavate te događaje?
- Što Vi mislite o stavu da se u obrambenom ratu ne mogu počinuti zločini? Da li je takav stav po Vašem mišljenju istinit ili nije? Zašto?
- Što ako netko u obrambenom ratu ubije civila koji nije nosio oružje? Na koji se način može objasniti takav događaj? Može li se opravdati? Treba li netko odgovarati za taj čin?
- Jeste li čuli za događanja u vojnom zatvoru Lora 1992. godine? Što se po Vašem mišljenju tamo dogodilo? Kako Vi objašnjavate te događaje? Je li to zločin, nešto drugo? O čemu se radi u tom slučaju?
- Jeste li čuli za vojnu operaciju Medački džep u rujnu 1993.? Što se po Vašem mišljenju tamo dogodilo?
- U javnosti se govori o zločinima u Bljesku i Oluji. Što Vi mislite je li u tim akcijama bilo zločina? Zašto mislite da jest/ zašto mislite da nije? Tko su bili počinitelji zločina? Jesu li to bili pojedinci ili grupe? Koje grupe? Tko je odgovoran za te događaje? Jesu li ti zločini bili organizirani i planirani ili su počinjeni spontano?
- Kako bi se država trebala odnositi prema tim zločinima?
- Što se po Vašem mišljenju događalo na Ovčari u studenom 1991. godine? Tko je odgovoran za te zločine?
- Što se događalo u Škabrnji u studenom 1991.? Tko je odgovoran za te zločine?
- U javnosti se često raspravlja o izdaji Vukovara od strane službene državne politike. Što Vi mislite što se događalo u Vukovaru? Može li se govoriti o izdaji ili žrtvovanju Vukovara? Zašto tako mislite?

(*Za skupine s ispitanicima srpske nacionalnosti*)

- Što mislite, jesu li u nekim zločinima na srpskoj strani sudjelovalo i domaće srpsko stanovništvo?
- Kojih se zločina sa srpske strane možete sjetiti?
- Kojih se zločina s hrvatske strane možete sjetiti?
- Bez obzira što je svaki zločin zločin, smatrate li da je neka od strana u ratu počinila više zločina? Koja? Zašto tako mislite?

- Što se po Vašem mišljenju događalo na Ovčari u studenom 1991. godine? Tko je odgovoran za te zločine?
- Što se događalo u Škabrnji u studenom 1991.? Tko je odgovoran za te zločine?
- U javnosti se govori o zločinima u Bljesku i Oluji. Što Vi mislite je li u tim akcijama bilo zločina? Zašto mislite da jest/ zašto mislite da nije? Tko su bili počinitelji zločina? Jesu li to bili pojedinci ili grupe? Koje grupe? Tko je odgovoran za te događaje? Jesu li ti zločini bili organizirani i planirani ili su počinjeni spontano?

(Svi ispitanici)

- Malo prije razgovarali smo o žrtvama zločina, a sada o počiniteljima samim. U prijašnjim razgovorima s ljudima u sličnim razgovorima čuli smo da neki ljudi smatraju da su i sami počinitelji zločina na neki način žrtve okolnosti i situacije. Što Vi mislite o tome?
- Ima li možda razlike među počiniteljima u tom smislu? Kakvih razlika ima?

Tema 6 – Procesuiranje zločina i suđenja

15 minuta

- Govorili smo o nekim ratnim zločinima i događajima u ratu. Što mislite općenito da li bi trebalo provoditi istrage i sudske procese za ratne zločine? Zašto da/zašto ne?
- Mislite li da postoje događaji iz Domovinskog rata za koje nikako ne bi trebalo pokrenuti istrage? Koji su to događaji? Zbog čega ne bi trebalo pokrenuti te istrage?
- Tko bi trebao voditi istrage za zločine i koji bi sudovi trebali voditi procese za događaje u kojima se sumnja na ratne zločine? Zašto?
- Tko bi trebao odgovarati za konkretne zločine?
- Da li bi trebali odgovarati samo zapovjednici, samo izravni izvršitelji ili i jedni i drugi? Zašto? Čija je veća odgovornost? Tko bi trebao dobiti veće kazne?
- Da li bi zapovjednici trebali odgovarati po individualnoj ili zapovjednoj odgovornosti?
- Što je s onima koji su sudjelovali u ratnim postrojbama na drugoj strani uključenoj u sukob, a nisu izravno bili uključeni u konkretne zločine? Kako bi se trebalo odnositi prema njima? Zašto?
- Što mislite da li bi mediji, odnosno novinari trebali kazneno odgovarati? Zašto? Kako bi se prema njima trebalo odnositi? Kakve bi posljedice trebali snositi novinari?
- Što je s političarima? Treba li se kazneno utvrditi i njihova odgovornost? Kako bi se prema političarima trebalo odnositi? Kakve bi posljedice trebali snositi političari?
- Što mislite postoji li odgovornost građana koji nisu ni na koji način sudjelovali u ratnim operacijama i zločinima, ali se nisu ni bunili protiv njih?
- Tko bi trebao procesuirati osobe koje su osumnjičene za ratne zločine na srpskoj strani?
- Tko bi trebao suditi Slobodanu Miloševiću, Milanu Martiću, Veselinu Šljivančaninu i drugima? Je li prihvatljivo da se njima sudi u Haagu ili mislite da bi se njima trebalo suditi negdje drugdje? Zašto?
- Tko bi trebao suditi Anti Gotovini, Čermaku i drugima koji su osumnjičeni na hrvatskoj strani?
- Tko bi trebao procesuirati ratne zločine na hrvatskoj strani? Zašto?
- Kakvo je Vaše općenito mišljenje o sudu u Haagu? Je li ono više pozitivno ili više negativno? Koje su pozitivne strane u radu tog suda? Koje su negativne strane u radu tog suda?
- Što mislite je li Haaški sud u svojem radu pristran ili nepristran? Na kojim se slučajevima vidi pristranost/nepristranost tog suda?
- Zna li koji se postupci trenutno vode pri tom sudu? Još neki?
- Zna li koliko je Hrvata pravomoćno osuđeno na tom sudu? A Srba? A Bošnjaka? Od osuđenih Hrvata koliko ih je iz Hrvatske, a koliko iz BiH? (Ako ne znaju broj pitati: Možete li rangirati ova tri naroda prema broju osuđenih? Možete li reći koliki je omjer između broja osuđenih Hrvata i Srba?)
- Zna li tko je osnivač tog suda? Zna li koje su zemlje inicirale njegovo osnivanje?
- Što mislite da li bi domaće pravosuđe, dakle pravosuđe Hrvatske, moglo objektivno i nepristrano istraživati i procesuirati ratne zločine? Zašto tako mislite? A što mislite koliko bi pravosuđe Srbije moglo objektivno procesuirati ratne zločine? Zašto tako mislite? A pravosuđe BiH? Zašto?

- Koliko je pravosuđe u Hrvatskoj do sada učinilo da se počinitelji ratnih zločina privedu pravdi? Po čemu se to vidi? Koliko su se do sada kvalitetno vodile istrage za ratne zločine u Hrvatskoj? Zašto tako mislite?
- Što mislite da li bi kazne za slična djela iz domene ratnih zločina trebale biti različite za pripadnike različitih zaraćenih strana? Kolike bi trebale biti te razlike? Čime biste opravdali te razlike?

Tema 7 – Suočavanje s prošlošću

15 minuta

- Prema Vašem dojmu, govori li se u hrvatskoj javnosti dovoljno o događajima i značenjima događaja iz recentne hrvatske prošlosti? Zašto tako kažete?
- Postoje li neki događaji o kojima se govori premalo? Koji su to događaji? Zašto bi se tim događajima trebalo posvetiti više pažnje?
- Postoje li događaji o kojima se govori previše? Koji su to događaji? Što mislite zašto se tim događajima posvećuje toliko pažnje?
- Smatrate li da se u javnosti dovoljno govori o temama koje nisu baš ugodne za Hrvatsku? Ili smatrate da se govori premalo ili previše o temama koje nisu baš ugodne za hrvatsku stranu? Zašto mislite da se o njima govori previše/premalo?
- Je li dobro za Hrvatsku da se o ratnim zločinima govori na taj način?
- Da li se o važnim događajima govori iz različitih perspektiva? Da li se o nekim događajima govori iz perspektive svih žrtava, na svim stranama ili se govori jednostrano?
- Kako biste ocijenili ukupnu brigu države za žrtve rata? Koje su dobre strane državne politike prema žrtvama? Koje još? A koje su loše strane? Što bi država još mogla učiniti za pojedine skupine žrtava?
- Prema Vašem mišljenju, koliko je Vlada RH iskrena u svojim namjerama da pomogne žrtvama? Ili čini to iz nekih drugih razloga (npr. pritisci EU-a)?
- Postoji li neka skupina žrtava koja je nepravedno zanemarena od strane države ili drugih organizacija koje daju pomoć? Što mislite zbog čega je ta skupina žrtava zanemarena?
- Jesu li neke skupine neopravdano privilegirane? Koje? Zašto to mislite?
- Na koji način bi se hrvatska država trebala odnositi prema različitim grupama žrtava srpske nacionalnosti? Kojim bi od tih žrtava trebala pružiti pomoć, a kojima ne bi trebala pružiti pomoć?
- Kakva bi trebala biti ta pomoć u odnosu na pomoć istom tipu žrtava hrvatske nacionalnosti?
- Kako biste ocijenili aktivnosti vodećih političara po pitanju suočavanja s prošlošću? Jesu li motivi tih političara iskreni ili neiskreni? Jesu li te njihove aktivnosti više motivirane osobnim interesom za te teme i žrtve ili nekim političkim interesima ili vanjskim pritiscima?
- Što mislite kakvi su trenutni odnosi između Hrvata i Srba? Da li bi se trebali promijeniti ili bi trebali ostati na istoj razini? Na koji bi se način trebali promijeniti?
- Što mislite kako treba razvijati odnose između Srba i Hrvata?
- Koliko Vi imate povjerenja u Srbe/Hrvate? (pitati ovisno o grupi)
- Što mislite na koji način bi se ti odnosi mogli poboljšati? Što bi moglo pozitivno utjecati na izgradnju povjerenja?
- Što mislite na koji bi se način mogle ukloniti barijere za bliži odnos između građana hrvatske i građana srpske nacionalnosti?
- Što mislite na koji način suočavanje s događajima iz Domovinskog rata, kao što su prije spomenuti stavovi prema ratnim zločinima i procesuiranju ratnih zločina, utječe na te odnose? Da li ih poboljšava ili pogoršava?
- Da li bi otvoreni dijalog među pripadnicima tih skupina utjecao na promjenu odnosa? Da li bi ih poboljšali ili pogoršali? Na koji način bi ti dijalozi trebali biti vođeni? Tko bi u njima trebao sudjelovati? Na kojoj bi se razini takvi razgovori trebali održavati?
- Što mislite koliko je korisno kada se sastaju žrtve objiju strana i razgovaraju o svojim iskustvima?
- Mislite li da bi ti izravni razgovori o istini o ratu mogli imati neke negativne posljedice?

(Za skupine s ispitanicima hrvatske nacionalnosti)

- Što mislite o povratku Srba? Podržavate li povratak Srba? Zašto?

- Što mislite koliko je povratak Srba važan za razvitak područja iz kojih su oni otišli? Da li bi njihov povratak trebao djelovati pozitivno ili negativno na razvoj tih područja?

(Svi ispitanici)

- Neki političari u regiji izrazili su žaljenje zbog zločina koje je počinila njihova strana. Možete li se sjetiti nekih isprika? Što Vi mislite o takvim isprikama?
- Koliko su one iskrene? Pomažu li one uspostavljanju boljih odnosa i prevladavanju sukoba? Tko bi se kome trebao ispričati? Za što?
- U čije ime bi se trebale izražavati te isprike? Da li bi to trebale biti isprike u ime svih građana, političara, vojnih snaga...?
- Tko bi se trebao ispričati u ime Srbije? Tko u ime Hrvatske? Zašto?
- Koje je Vaše mišljenje o normalizaciji odnosa Hrvatske i Srbije? A Hrvatske i BiH? Hrvatske i Crne Gore?
- Je li potrebna suradnja između tih zemalja u suočavanju s prošlošću?
- Na koji način država pokazuje svoj odnos prema Domovinskom ratu? Kakav je taj odnos?
- Što općenito mislite o obilježavanju važnih događaja iz Domovinskog rata? Da li se na primjeren način obilježavaju svi bitni događaji? Koji događaji se ne obilježavaju? Na koji bi način trebalo obilježavati značajne događaje?
- Da li vi osobno obilježavate neke događaje koji se ne obilježavaju u javnosti? Koje? Na koji način? Zašto su oni vama važni?
- Što mislite o načinu obilježavanja stratišta i grobišta žrtava? Je li ono primjereno? Što je s obilježavanjem stratišta žrtava na strani Srba? Kako bi trebalo pristupiti tom problemu?
- Obrazovna politika: Koje bi se gradivo o Domovinskom ratu trebalo učiti u osnovnim i srednjim školama? Koje se ne bi trebalo podučavati? Treba li učiti o svim zločinima? O kojim bi se zločinima trebalo učiti, počinjenim s čije strane? Što mislite, iz koje bi se perspektive trebalo učiti o Domovinskom ratu? Da li bi to trebalo biti iz perspektive obrambenih, vojnih jedinica ili iz perspektive žrtava? Zašto tako mislite?
- Što mislite da li je cjelovito suočavanje s prošlošću, koje podrazumijeva sagledavanje događaja iz perspektive svih strana i svih žrtava, važno za budući život u Hrvatskoj?
- Koliko je to važno za Vas i Vašu obitelj? Koliko je važno za žrtve?
- Ovisi li budući mir u ovoj regiji o suočavanju s prošlošću?

Tema 8 Završni komentari

5 minuta

- Došli smo do kraja naše diskusije. Ima li netko nešto dodati u vezi nekog od pitanja o kojem smo razgovarali, a da do sada možda nije uspio reći ono što misli?
- Imate li neki općeniti komentar na diskusiju koju smo danas vodili?
- Zahvale.

DODATAK II. — VODIČ ZA INTERVJUE

TEMA: SUOČAVANJE S PROŠLOŠĆU

Uvod

- predstavljanje moderatora i agencije “Puls”;
- razlozi za korištenje audioopreme;
- povjerljivost podataka; svi podaci bit će korišteni isključivo u istraživačke svrhe;
- objašnjenje teme istraživanja.

Tema 1 Općenito stanje u Hrvatskoj

10 minuta

Propitujemo mjesto suočavanja s prošlošću u kontekstu ostalih društvenih i političkih pitanja koja su na dnevnom redu.

- Na koje je sve načine nedavna hrvatska prošlost utjecala na suvremenu Hrvatsku? Koji su događaji odredili to razdoblje u Hrvatskoj?

Tema 2 Žrtve rata i odnos prema žrtvama

30 minuta

Razgovarat ćemo o Domovinskom ratu i njegovim posljedicama.

- Koliko se sadašnji problemi s kojima se Hrvatska suočava mogu vezati uz rat, odnosno koliko su oni ratom uzrokovani? Što biste Vi istaknuli kao najveće posljedice Domovinskog rata za Hrvatsku danas? Još neke? Još neke?
- Tko su za vas žrtve? Postoje li, prema Vašem mišljenju, skupine građana koje i danas osjećaju i trpe posljedice Domovinskog rata? Koje su to skupine? Postoje li još neke skupine? Koje? Je li opravdano uspoređivati stradanja različitih skupina žrtava?
- Što mislite koliko su žrtve vidljive u javnosti?
- Na koji se način službene vlasti odnose prema žrtvama Domovinskog rata? Kako biste Vi ocijenili taj odnos, uglavnom dobrim ili više lošim? Odnose li se državne vlasti na pravi način prema žrtvama Domovinskog rata? Iz čega se to vidi? Iz kojih postupaka, mjera i aktivnosti?
- Postoje li razlike u odnosu vlasti prema različitim skupinama žrtava? Iz čega se ta razlika iščitava?
- Postoji li način da se pomogne žrtvama da bi se postigla pravda? Što bi za Vas značila pravda za žrtve? Na koji bi se način pravda mogla postići? Na koji bi se način pravda trebala zadovoljiti?
- Koliko su važna suđenja osumnjičenicima ratnih zločina za žrtve? Koliko su ta suđenja važna za žrtve? Možete li to objasniti? Pomažu li suđenja počiniteljima zločina na neki način članovima obitelji ubijenih?
- Koliko su važne materijalne odštete?
- Koliko su važni drugi oblici priznanja (simbolički...)?

Tema 3 Suočavanje s prošlošću

30 minuta

- Što je za Vas suočavanje s prošlošću?
- Koje su najvažnije aktivnosti u procesu “suočavanje s prošlošću”?
- Je li u Hrvatskoj danas potrebno suočavanje s prošlošću? Zbog čega tako mislite?
- Koji su akteri najviše pridonijeli procesu suočavanja s prošlošću?
- Jesu li rezultati toga procesa do sada pozitivni ili negativni? Za koga?
- Koliko je suočavanje s prošlošću važno za političku stabilizaciju regije i priključivanje drugih zemalja u regiji EU-a?
- Kako teče suočavanje s prošlošću u ostalim zemljama regije koje su sudjelovale u recentnim ratovima? Gdje je Hrvatska u odnosu na susjedne zemlje s obzirom na suočavanje s prošlošću?
- Koliki utjecaj sudski procesi imaju na javnost?

- Kako biste iz perspektive suočavanja s prošlošću ocijenili rad Haaškog suda i tužiteljstva?
- Kako biste iz perspektive suočavanja s prošlošću ocijenili rad hrvatskog pravosuđa, uključujući sudove i državno odvjetništvo?
- Koliko će trajati suočavanje s prošlošću?
- S kojim sve naraštajima treba raditi?
- Još ćemo kratko porazgovarati o nekim različitim aktivnostima i metodama koje pridonose suočavanju s prošlošću. Molim Vas da pogledate ovu matricu te da nam ona bude okvir za razgovor (matrica na sljedećoj stranici).
- Ako suočavanje s prošlošću razumijemo kao cjelokupnost procesa prorade nasilne prošlosti, na svim razinama od društvene do individualne, što bi bilo korisno u smislu veće učinkovitosti, a štetno u smislu usporavanja ili onemogućavanja procesa suočavanja s prošlošću?

Tema 4 Završetak**5 minuta**

Došli smo do kraja. Ima li nešto što biste voljeli dodati o temama o kojima smo razgovarali, a ja Vas nisam pitao/la ili Vam nisam dopustio/la da kažete do kraja?

DODATAK III. — ANKETNI UPITNIK

Poštovani, zahvaljujemo Vam na spremnosti da sudjelujete u ovom istraživanju. Glavne teme ovoga istraživanja vezane su uz ratna zbivanja na području Hrvatske između 1990. i 1995. godine te sve posljedice tih ratnih zbivanja. Dakle, u svim pitanjima u kojima se spominje "rat" misli se na Domovinski rat na području Hrvatske, odnosno ratna zbivanja na području Hrvatske između 1990. i 1995. godine.

Cilj istraživanja jest utvrditi posljedice s kojima se građani Hrvatske suočavaju te utvrditi stavove o suočavanju s prošlošću, a služiti će u znanstvene svrhe.

SUOČAVANJE S PROŠLOŠĆU

Najprije ćemo razgovarati o različitim oblicima suočavanja s prošlošću. Kada u ovom istraživanju govorimo o suočavanju s prošlošću, mislimo na proces razjašnjavanja nasilne prošlosti u nekom društvu, posebice ratnih zločina, na razini državnih institucija, društva u cjelini i pojedinaca.

P1. Kakvo značenje za Vas ima pojam "suočavanja s prošlošću"? Ima li on...? PROČITAJ

- 1 – Izrazito negativno značenje → PITAJ P2 PA IDI NA P4
- 2 – Uglavnom negativno → PITAJ P2 PA IDI NA P4
- 3 – Ni pozitivno niti negativno → IDI NA P4
- 4 – Uglavnom pozitivno → PITAJ P3
- 5 – Izrazito pozitivno → PITAJ P3
- 8 – Ne zna (NE ČITAJ)

P2. Zbog čega pojam "suočavanje s prošlošću" za Vas ima negativno značenje?

P3. Zbog čega pojam "suočavanje s prošlošću" za Vas ima pozitivno značenje?

P4. Koliko je, prema Vašem mišljenju, suočavanje s prošlošću u Hrvatskoj važno za održavanje mira u Hrvatskoj? PROČITAJ

- 1 – Uopće nije važno
- 2 – Uglavnom nije važno
- 3 – Osrednje je važno
- 4 – Uglavnom je važno
- 5 – Jako je važno
- 8 – Ne zna → NE ČITAJ

P5. Koliko je suočavanje s prošlošću u drugim državama bivše Jugoslavije važno za održavanje mira u ovom dijelu Europe? PROČITAJ

- 1 – Uopće nije važno
- 2 – Uglavnom nije važno
- 3 – Osrednje je važno
- 4 – Uglavnom je važno
- 5 – Jako je važno
- 8 – Ne zna → NE ČITAJ

P6. Molim Vas da mi za svaku od sljedećih aktivnosti kažete jeste li za nju čuli te ako jeste, spada li ona u suočavanje s prošlošću ili ne? ČITAJ JEDNO PO JEDNU AKTIVNOST I ČEKAJ ODGOVOR ISPITANIKA

		SPADA U SUOČAVANJE S PROŠLOŠĆU	NE SPADA U SUOČAVANJE S PROŠLOŠĆU	ČUO JE, ALI NE ZNA SPADA LI U SUOČAVANJE S PROŠLOŠĆU	NIJE ČUO
1	ISTRAGE I SUĐENJA ZA RATNE ZLOČINE KAKO BI SE UTVRDILA KAZNENA ODGOVORNOST	1	2	3	4
2	UTVRĐIVANJE POLITIČKE ODGOVORNOSTI POJEDINIH DUŽNOSNIKA I INSTITUCIJA ZA STVARANJE ATMOSFERE U KOJOJ SU BILI MOGUĆI RATNI ZLOČINI	1	2	3	4
3	PRIKUPLJANJE DOKUMENTACIJE I SVJEDOČANSTAVA O ČINJENICAMA	1	2	3	4
4	SUSTAVNO PRIKUPLJANJE OSOBNIH SJEĆANJA NA RAT	1	2	3	4
5	KOMISIJE ZA ISTINU I POMIRENJE	1	2	3	4
6	ODŠTETE OBITELJIMA ŽRTAVA, STRADALNICIMA I SUDIONICIMA RATA	1	2	3	4
7	LUSTRACIJA	1	2	3	4
8	ORGANIZIRANJE KOMEMORACIJA	1	2	3	4
9	POSTAVLJANJE SPOMEN-OBILJEŽJA	1	2	3	4

P7. Na koje bi načine Hrvati u Hrvatskoj trebali čuvati svoje uspomene na rat na području Hrvatske? POKAŽI KARTICU P7; MOGUĆE VIŠE ODGOVORA

P8. Na koje bi načine Srbi u Hrvatskoj trebali čuvati svoje uspomene na rat na području Hrvatske? POKAŽI KARTICU P7; MOGUĆE VIŠE ODGOVORA

		P7 – NA HRVATSKOJ STRANI	P8 – NA SRPSKOJ STRANI
1	PODIZANJEM SPOMENIKA	1	1
2	JAVNIM OBILJEŽAVANJEM ZNAČAJNIH DOGAĐAJA	2	2
3	SNIMANJEM I BILJEŽENJEM SJEĆANJA	3	3
4	OSNIVANJEM MUZEJA	4	4
5	SKUPLJANJEM ČINJENICA I ISTRAŽIVANJEM DOGAĐAJA	5	5
6	ODGOVARAJUĆOM OBRADOM U UDŽBENICIMA ZA SREDNJU I OSNOVNU ŠKOLU	6	6
7	PRIKAZIVANJEM DOKUMENTARNIH FILMOVA NA TELEVIZIJI	7	7
8	OSTALO – UPISATI _____	8	8
9	NI NA JEDAN NAČIN	9	9
98	NE ZNA/ODBIJA	98	98

P9. Što bi se po vašem mišljenju trebalo dogoditi počiniteljima ratnih zločina, bez obzira na njihovu etničku i političku pripadnost? POKAŽI KARTICU P9; MOGUĆE VIŠE ODGOVORA

1 – Trebalo bi im suditi

2 – Ne bi im trebalo suditi

3 – Trebali bi odslužiti kaznu u zatvoru

4 – Trebali bi platiti odštetu državnim institucijama

5 – Trebali bi platiti odštetu preživjelima

6 – Nešto drugo što? _____

98 – Ne znam

P10. Koja je svrha, po Vašem mišljenju, kažnjavanja počinitelja ratnih zločina? POKAŽI KARTICU P10; MOGUĆE VIŠE ODGOVORA

- 1 – Otkrivanje istine o ratu i svim događajima
- 2 – Satisfakcija i pravda za žrtve i obitelji žrtava
- 3 – Osveta počiniteljima
- 4 – Da bi se spriječilo buduće zločine
- 5 – Pomirenje među zaraćenim stranama
- 6 – Individualizacija krivnje
- 7 – Ostalo, što? _____
- 8 – Ne zna

P11. Kako će suđenja za ratne zločine na objema zaraćenim stranama u ratu u Hrvatskoj djelovati na otkrivanju pune istine o svim događajima u ratu? PROČITAJ

- 1 – Izrazito negativno, jer bi moglo doći do iskrivljenja istine
- 2 – Djelomično negativno
- 3 – Neće značajno utjecati
- 4 – Djelomično pozitivno
- 5 – Jako pozitivno, to je jedini način da se dođe do pune istine
- 8 – Ne zna (NE ČITAJ)

P12. Koliko su Vam suđenja za ratne zločine važna? POKAŽI KARTICU P12

- 1 – Uopće mi nisu važna, to mi ništa ne znači
- 2 – Uglavnom mi nisu važna
- 3 – Ravnodušan sam prema njima
- 4 – Uglavnom su mi važna
- 5 – Vrlo su mi važna
- 8 – Ne zna

P13. Sada ću Vam pročitati neka suđenja koja su vođena pred različitim sudovima za ratne zločine počinjene tijekom rata. Molim Vas da mi kažete jeste li Vi čuli za ta suđenja i jeste li ih pratili putem medija?

SUĐENJA	P13		
	NIJE ČUO/ NE ZNA	ČUO, ALI NIJE PRATIO	PRATIO
SUĐENJE GENERALU MIRKU NORCU ZA ZLOČINE U GOSPIĆU	1	2	3
SUĐENJE ZA ZLOČINE NA OVČARI U BEOGRADU	1	2	3
SUĐENJE ZA MUČENJA ZAROBLJENIKA U ZATVORU LORA	1	2	3
SUĐENJE MILOŠEVIĆU U HAAGU	1	2	3

P14. Kakvo je Vaše mišljenje o zastupljenosti pozitivnih i negativnih događanja u medijima i javnosti kada je u pitanju rat u Hrvatskoj? Neki smatraju da se previše govori o negativnim događajima, a premalo o pozitivnim, dok drugi misle suprotno? POKAŽI KARTICU P14

- 1 – Govori se previše o negativnim, a premalo o pozitivnim
- 2 – Govori se dovoljno o negativnim, a premalo o pozitivnim
- 3 – Omjer između pozitivnih i negativnih događaja o kojima se govori je dobar
- 4 – Govori se dovoljno o pozitivnim, ali premalo o negativnim
- 5 – Govori se previše o pozitivnim, a premalo o negativnim
- 8 – Ne zna

P15. Da li bi nekoj od sljedećih skupina, i ako da, kojoj, trebalo zabraniti rad u javnim službama i bavljenje javnim poslovima te nastupe u medijima na području Hrvatske? POKAŽI KARTICU P15; MOGUĆE VIŠE ODGOVORA

- 1 – Političkim dužnosnicima takozvane Republike Srpske Krajine
- 2 – Vojnim zapovjednicima oružanih snaga Srba u Hrvatskoj
- 3 – Pripadnicima oružanih jedinica (vojnih, policijski i paravojnih) Srba u Hrvatskoj
- 4 – Svim građanima koji su svojevrijem ostali na području Republike Srpske Krajine u razdoblju od ljeta 1991. do ljeta 1995.
- 5 – Nikome ne bi trebalo zabraniti javno djelovanje
- 6 – Ne zna/Odbija

P16. Tko su bili prvenstvene žrtve rata? POKAŽI KARTICU P16, JEDAN ODGOVOR

- 1 – Isključivo Hrvati
- 2 – Hrvati značajno više od Srba
- 3 – Podjednako i jedni i drugi
- 4 – Srbi više nego Hrvati
- 5 – Isključivo Srbi
- 8 – Ne zna

P17. Koje biste skupine naveli kao žrtve i stradalnike rata u Hrvatskoj? Još neka? MOGUĆE VIŠE ODGOVORA; NE ČITAJ; NE POMAŽI

- 1 – Branitelji
- 2 – Vojni invalidi
- 3 – Civilni ratni invalidi
- 4 – Obitelji ubijenih
- 5 – Obitelji nestalih
- 6 – Poginuli/smrtno stradalih
- 7 – Prognanici i izbjeglice
- 8 – Povratnici
- 9 – Svi koji su izgubili kuću i sve što su imali prije rata
- 10 – Svi građani koji su ostali bez posla
- 11 – Svi građani Hrvatske
- 12 – Nešto drugo? _____
- 13 – Nešto drugo? _____
- 97 – Nitko
- 98 – Ne zna

P18. Koju biste skupinu izdvojili kao najveće žrtve rata u Hrvatskoj? POKAŽI KARTICU P18; JEDAN ODGOVOR

- 1 – Branitelji
- 2 – Vojni invalidi
- 3 – Civilni ratni invalidi
- 4 – Obitelji ubijenih
- 5 – Obitelji nestalih
- 6 – Poginuli/smrtno stradalih
- 7 – Prognanici i izbjeglice
- 8 – Povratnici
- 9 – Svi koji su izgubili kuću i sve što su imali prije rata
- 10 – Svi građani koji su ostali bez posla
- 97 – Nitko
- 98 – Ne zna

P19. Koliko, prema Vašim informacijama, ima osoba koje se još uvijek vode kao nestale na hrvatskoj strani rata u Hrvatskoj? NE ČITAJ, NE POMAŽI!

P20. Koliko ima onih koji se vode kao nestali na srpskoj strani? NE ČITAJ, NE POMAŽI!

P 19 – NA HRVATSKOJ STRANI		P 20 – NA SRPSKOJ STRANI	
1	MANJE OD 100	1	1
2	100 – 300	2	2
3	301 – 500	3	3
4	501 – 800	4	4
5	801 – 1100	5	5
6	1101 – 1400	6	6
7	1401 – 1700	7	7
8	1701 – 2000	8	8
9	VIŠE OD 2000	9	9
98	NE ZNA	98	98

P21. Koliko je ljudi, prema Vašim informacijama, poginulo tijekom rata na hrvatskoj strani rata u Hrvatskoj? NE ČITAJ, NE POMAŽI!

P22. Koliko je ljudi, prema Vašim informacijama, poginulo tijekom rata na srpskoj strani rata u Hrvatskoj? NE ČITAJ, NE POMAŽI!

P 21 – NA HRVATSKOJ STRANI		P 22 – NA SRPSKOJ STRANI	
1	MANJE OD 1000	1	1
2	1000 – 5000	2	2
3	5001 – 10 000	3	3
4	10 001 – 15 000	4	4
5	15 001 – 20 000	5	5
6	20 001 – 30 000	6	6
7	30 001 – 50 000	7	7
8	500 001 – 100 000	8	8
9	VIŠE OD 100 000	9	9
98	NE ZNA	98	98

P23. Koliko je važno poimenično utvrđivanje imena i okolnosti stradanja žrtava i stradalnika obiju strana za suočavanje s prošlošću? PROČITAJ

- 1 – Uopće nije važno
- 2 – Uglavnom nije važno
- 3 – Niti je važno niti je nevažno
- 4 – Uglavnom je važno
- 5 – Vrlo je važno
- 8 – Ne zna → NE ČITAJ

P24. Što bi po vašem mišljenju najviše pomoglo preživjelima obiteljima žrtava rata? POKAŽI KARTICU P24; SAMO JEDAN ODGOVOR

- 1 – Podizanje spomenika u spomen žrtvama
- 2 – Materijalno-financijska pomoć
- 3 – Isprika počinitelja
- 4 – Isprika predstavnika vlasti
- 5 – Zaborav
- 6 – Osveta
- 7 – Nešto drugo, što? _____
- 98 – Ne znam

P25. Bi li stradali civili s hrvatske strane i njihove obitelji trebali dobiti odštetu? PROČITAJ

- 1 – Svakako bi trebali dobiti odštetu
- 2 – Trebali bi dobiti, ali ovisi od slučaja do slučaja
- 3 – Ne bi trebali dobiti odštetu

P26. Bi li stradali civili sa srpske strane i njihove obitelji trebali dobiti odštetu? PROČITAJ

- 1 – Svakako bi trebali dobiti odštetu
- 2 – Trebali bi dobiti, ali ovisi od slučaja do slučaja
- 3 – Ne bi trebali dobiti odštetu

P27. Kakav bi bio Vaš osjećaj o svakom od sljedećih javnih isprika za zločine počinjene tijekom rata u Hrvatskoj? POKAŽI KARTICU P27

Kakav biste imali osjećaj kada bi se ispričali... PROČITATI PRIJE SVAKE OPCIJE

		1 – VRLO NEGATIVAN	2 – UGLAVNOM NEGATIVAN	3 – NI POZITIVAN NITI NEGATIVAN	4 – UGLAVNOM POZITIVAN	5 – VRLO POZITIVAN	8 – NE ZNA
1	SRPSKI POLITIČARI HRVATIMA	1	2	3	4	5	8
2	POLITIČKI PREDSTAVNICI SRBA U HRVATSKOJ HRVATIMA	1	2	3	4	5	8
3	HRVATSKI POLITIČARI SRBIMA U HRVATSKOJ	1	2	3	4	5	8
4	SUSJEDI SUSJEDIMA	1	2	3	4	5	8

P28. U kojoj mjeri stradali još uvijek trebaju podršku? PROČITAJ

- 1 – Više im uopće nije potrebna → IDI NA P31
- 2 – Potrebna je samo u manjoj mjeri
- 3 – Potrebna im je značajna pomoć
- 8 – Ne zna

P29. Koja skupina žrtava i stradalnika na hrvatskoj strani rata nije do sada dobila adekvatnu pomoć i podršku, a po vašem bi je mišljenju trebala dobiti u budućnosti? POKAŽI KARTICU P29; MOGUĆE VIŠE ODGOVORA

P30. Koja skupina žrtava i stradalnika na srpskoj strani rata u Hrvatskoj nije do sada dobila adekvatnu pomoć i podršku, a po vašem bi je mišljenju trebala dobiti u budućnosti? POKAŽI KARTICU P29; MOGUĆE VIŠE ODGOVORA

	P 29 – NA HRVATSKOJ STRANI	P 30 – NA SRPSKOJ STRANI
1	VOJNI INVALIDI RATA	1
2	CIVILNI INVALIDI RATA	2
3	OBITELJI POGINULIH VOJNIKA	3
4	OBITELJI POGINULIH CIVILA	4
5	OBITELJI NESTALIH	5
6	IZBJEGLI	6
7	POVRATNICI	7
8	ONI KOJIMA JE NETKO NAMJERNO UNIŠTIO IMOVINU	8
9	ONI KOJIMA JE IMOVINA UNIŠTENA U RATU	9
10	SVIM GRAĐANIMA	10
11	NEŠTO DRUGO – UPISATI ŠTO	11
97	NIJEDNA/NITKO	97
98	NE ZNA (NIJE NA KARTICI)	98

P31. Koliko se može vjerovati osobama koje su provele rat na suprotnoj strani kada govore o svojim stradanjima?

POKAŽI KARTICU P31

- 1 – Uopće im se ne može vjerovati
- 2 – Uglavnom im se ne može vjerovati
- 3 – Uglavnom im se može vjerovati
- 4 – Može im se vjerovati u potpunosti
- 8 – Ne zna

STAVOVI O RATNIM ZLOČINIMA OPĆENITO

P32. Tko bi trebao odgovarati za ratne zločine na srpskoj strani? POKAŽI KARTICU P32; MOGUĆE VIŠE ODGOVORA

P33. Tko bi trebao odgovarati za zločine na hrvatskoj strani? POKAŽI KARTICU P32; MOGUĆE VIŠE ODGOVORA

	P 32 – NA SRPSKOJ STRANI	P33 – NA HRVATSKOJ STRANI
1	POLITIČKO VODSTVO	1
2	VOJNI ZAPOVJEDNICI	2
3	POJEDINI IZVRŠITELJI ZLOČINA	3
4	NEKE DRUŠTVENE GRUPE	4
5	MEDIJI	5
6	SVI POJEDINCI/CIJELO DRUŠTVO	6
7	NITKO	7
98	NE ZNA	98

P34. Prema Vašem mišljenju, bi li počinitelje svih ratnih zločina bez razlike trebalo kazniti ili smatrate da postoje opravdani zločini čije počinitelje ne bi trebalo kazniti? PROČITAJ

- 1 – Počinitelje svih zločina trebalo bi kazniti, bez obzira na opravdanje → **PRESKOČI IDUĆE PITANJE**
- 2 – Postoje zločini koji imaju dovoljno dobro opravdanje te njihove počinitelje ne bi trebalo kazniti
- 7 – Odbija odgovoriti
- 8 – Ne zna → **NE ČITAJ**

P35. Što bi, prema Vašem mišljenju, mogla biti prihvatljiva opravdanja za počinjenje djela koje se obično naziva ratni zločin? NE ČITAJ; NE POMAŽI; ZAOKRUŽI OPCIJU KOJA JE NAJBLIŽA ODGOVORU ISPITANIKA ILI DOPIŠI POD OSTALO; MOGUĆE VIŠE ODGOVORA

- 1 – Ubojstvo bližih članova obitelji ili prijatelja od strane neprijatelja
- 2 – Ubojstvo suboraca od strane neprijatelja
- 3 – Osveta počinitelju zločina
- 4 – Obrana zemlje/obrambeni rat
- 5 – Zločini počinjeni od strane neprijatelja
- 6 – Rat/ratno stanje
- 7 – PTSP
- 8 – Mučenje ili ranjavanje u logorima
- 9 – Afekt izazvan ratnim okolnostima
- 10 – Da bi se na taj način spriječili zločini od strane neprijatelja
- 11 – Ostalo. Što? _____
- 97 – Ništa
- 98 – Ne zna

P36. Pročitat ću Vam određene događaje iz Domovinskog rata, a Vas molim da mi najprije kažete jeste li čuli za taj događaj? ZA SVAKI DOGAĐAJ PITATI P36, P37, P38, P39 PA TEK ONDA PREĆI NA NOVI DOGAĐAJ; NA PITANJU P36 NE PRIHVATAJ ODGOVOR "NE ZNAM", TRAŽI OD ISPITANIKA DA DA SVOJE MIŠLJENJE BEZ OBZIRA ŠTO NIJE BIO TAMO I NEMA INFORMACIJA; AKO ISPITANIK NIJE ČUO ZA DOGAĐAJ, PRESKAČE P37 I P38 ALI ODGOVARA NA P39

P37. AKO SU ČULI: Radi li se u tom slučaju o ratnom zločinu prema Vašem mišljenju ili se ne radi o ratnom zločinu?

P38. AKO NIJE BIO ZLOČIN: Vjerujete li ili ne vjerujete da se taj događaj dogodio? POKAŽI KARTICI P38

P39. Treba li provoditi istragu i suđenje za taj događaj ili smatrate da to ne bi trebalo raditi? NAKON OVOG PITANJA IDI NATRAG NA P36 I PITATI ZA SLJEDEĆI DOGAĐAJ

DOGAĐAJ	P36.		P37.		P38.					P39.	
	1- ČUO	2- NIJE ČUO	1- JEST RATNI ZLOČIN	2- NIJE RATNI ZLOČIN	1- U POTPUNOSTI VJERUJEM	2- VEĆI DIO VJERUJEM	3- NE ZNAM	MANJI DIO VJERUJEM	5- NIŠTA NE VJERUJEM	1- TREBALO BI PROVESTI ISTRAGE	2- NE BI TREBALO PROVESTI ISTRAGE
1 RAZARANJE VUKOVARA	1	2	1	2	1	2	3	4	5	1	2
2 UBIJANJE ZAROBLJENIKA IZ VUKOVARSKÉ BOLNICE NA OVČARI	1	2	1	2	1	2	3	4	5	1	2
3 UBIJANJE SRPSKIH CIVILA IZ VUKOVARA	1	2	1	2	1	2	3	4	5	1	2
4 UBIJANJE CIVILA HRVATSKE NACIONALNOSTI U ŠKABRNJI	1	2	1	2	1	2	3	4	5	1	2
5 UBIJANJE CIVILA HRVATSKE NACIONALNOSTI U LOVASU	1	2	1	2	1	2	3	4	5	1	2
6 UBIJANJE I MUČENJE ZAROBLJENIKA U LOGORU SREMSKA MITROVICA	1	2	1	2	1	2	3	4	5	1	2
7 GRANATIRANJE DUBROVNIKA	1	2	1	2	1	2	3	4	5	1	2
8 MUČENJE ZAROBLJENIKA U VOJNOM ZATVORU LORA	1	2	1	2	1	2	3	4	5	1	2
9 PREKOMJERNO GRANATIRANJE KNINA	1	2	1	2	1	2	3	4	5	1	2
10 UBIJANJE CIVILA NAKON OLUJE	1	2	1	2	1	2	3	4	5	1	2
11 UBIJANJE CIVILA TIJEKOM OLUJE	1	2	1	2	1	2	3	4	5	1	2
12 UBIJANJE CIVILA SRPSKE NACIONALNOSTI U OSIJEKU	1	2	1	2	1	2	3	4	5	1	2
13 UBIJANJE CIVILA SRPSKE NACIONALNOSTI U SISKU	1	2	1	2	1	2	3	4	5	1	2
14 ODUZIMANJE IMOVINE SRBIMA U HRVATSKOJ	1	2	1	2	1	2	3	4	5	1	2

P40. Pročitat ću Vam i pokazati parove pojmova koji na različite načine opisuju događaje koji se u javnosti određuju kao ratni zločini počinjeni nad Hrvatima od strane JNA i srpskih paravojnih formacija. Svaki član para izražava suprotan pogled na te zločine, a Vas molim da mi kažete da li se Vaš stav o tim zločinima više slaže sa pojmom na lijevoj ili na desnoj strani i u kojoj mjeri. Ako se Vaš stav više slaže s pojmom na lijevoj strani, onda odaberite brojku koja je bliža tom pojmu, a ako se više slaže s pojmom na desnoj strani, onda odaberite broj bliži pojmu na desnoj strani. Primjerice, ako se u potpunosti slažete s pojmom na lijevoj strani, izaberete L3. O predstavlja neutralnu ocjenu, što znači da se ne slažete niti s jednim od dva pojma. POKAŽI KARTICU P40

Jesu li ti zločini bili... ČITAJ JEDAN PO JEDAN PAR, ZAOKRUŽI ODGOVARAJUĆI BROJ U TABLICI

	L3	L2	L1	0	D1	D2	D3	
1 ORGANIZIRANI I PLANIRANI	1	2	3	4	5	6	7	INDIVIDUALNI INCIDENTI
2 DJELO DOMAĆEG STANOVNIŠTVA	1	2	3	4	5	6	7	DJELO DOBROVOLJACA KOJI SU DOŠLI IZ DRUGIH KRAJEVA
3 DJELO CIVILA	1	2	3	4	5	6	7	DJELO VOJNIH OSOBA
4 USMJERENI PROTIV KONKRETNIH OSOBA NAD KOJIMA SU POČINJENI	1	2	3	4	5	6	7	USMJERENI PROTIV CIJELOG NARODA
5 POČINJENI IZ MRŽNJE	1	2	3	4	5	6	7	POČINJENI IZ NUŽNOSTI
6 MOGU SE OPRAVDATI	1	2	3	4	5	6	7	NE MOGU SE OPRAVDATI
7 BILI ODOBRAVANI OD OBIČNIH CIVILA KOJI SU ŽIVJELI NA OKUPIRANIM PODRUČJIMA	1	2	3	4	5	6	7	NISU BILI ODOBRAVANI OD OBIČNIH CIVILA KOJI SU ŽIVJELI NA OKUPIRANIM PODRUČJIMA

P41. U posljednje vrijeme dosta se govori o zbivanjima koja se u hrvatskoj javnosti određuju kao zločini počinjeni nad Srbima od strane hrvatskih građana i vojnika. Smatrate li Vi osobno da je bilo takvih zločina ili smatrate da na hrvatskoj strani nije počinjen nijedan ratni zločin? ZAOKRUŽI ODGOVARAJUĆE

- 1 – Sigurno je bilo takvih zločina
- 2 – Vjerojatno je bilo takvih zločina
- 3 – Nisam siguran da li ih je bilo
- 4 – Nije počinjen niti jedan ratni zločin na Hrvatskoj strani → **PRESKOČI IDUĆE PITANJE**
- 7 – Odbija odgovoriti
- 8 – Ne zna → **NE ČITAJ**

P42. Ponovno ću Vam čitati iste parove tvrdnji, a Vas sada molim da mi kažete da li se Vaš stav o ratnim zločinima počinjenim na hrvatskoj strani više slaže s pojmom na desnoj strani ili više s pojmom na lijevoj strani. POKAŽI KARTICU P42

Jesu li zločini na hrvatskoj strani bili... ČITAJ JEDAN PO JEDAN PAR, ZAOKRUŽI ODGOVARAJUĆI BROJ U TABLICI

		L3	L2	L1	0	D1	D2	D3	
1	ORGANIZIRANI I PLANIRANI	1	2	3	4	5	6	7	INDIVIDUALNI INCIDENTI
2	DJELO DOMAĆEG STANOVNIŠTVA	1	2	3	4	5	6	7	DJELO DOBROVOLJACA KOJI SU DOŠLI IZ DRUGIH KRAJEVA
3	DJELO CIVILA	1	2	3	4	5	6	7	DJELO VOJNIH OSOBA
4	USMJERENI PROTIV KONKRETNIH OSOBA NAD KOJIMA SU POČINJENI	1	2	3	4	5	6	7	USMJERENI PROTIV CIJELOG NARODA
5	POČINJENI IZ MRŽNJE	1	2	3	4	5	6	7	POČINJENI IZ NUŽNOSTI
6	MOGU SE OPRAVDATI	1	2	3	4	5	6	7	NE MOGU SE OPRAVDATI
7	BILI ODOBRAVANI OD OBIČNIH GRAĐANA HRVATSKE	1	2	3	4	5	6	7	NISU BILI ODOBRAVANI OD OBIČNIH GRAĐANA HRVATSKE

P43. Tko je prema Vašem mišljenju najviše pridonio da se počnu istraživati zločini počinjeni s hrvatske strane? NE ČITAJ; MOGUĆE VIŠE ODGOVORA

- 1 – Međunarodna zajednica
- 2 – Amerika/SAD
- 3 – Europska unija/Europa
- 4 – Haag/ Carla del Ponte/ Sud u Haagu
- 5 – Srbi/Srpski lobi
- 6 – Račan/SDP/Bivša vlada/Koalicijska vlada
- 7 – Mesić
- 8 – Sanader/HDZ
- 9 – Tuđman/Bivša vlada HDZ-a
- 10 – Mediji/Novinari
- 11 – Nevladine udruge/Borci za ljudska prava
- 12 – Ostalo? _____
- 98 – Ne zna/Ne može odgovoriti

P44. Tko bi, prema Vašem mišljenju, trebao odgovarati za konkretne ratne zločine bez obzira na kojoj strani rata su počinjeni: oni koji su ih izravno izvršili, zapovjednici postrojbi čiji su pripadnici počinili zločine ili i jedni i drugi? PROČITAJ

- 1 – Izravni izvršitelji
- 2 – Zapovjednici postrojbi
- 3 – I jedni i drugi
- 4 – Ovisi od slučaja do slučaja
- 8 – Ne zna → NE ČITAJ

P45. U kojim od sljedećih slučajeva bi, prema Vašem sudu, za zločin trebao odgovarati zapovjednik postrojbe čiji su pripadnici počinili zločin? POKAŽI KARTICU P45. MOGUĆE VIŠE ODGOVORA

- 1 – Ako je zapovjedio zločin
- 2 – Ako je neformalno poticao na počinjenje zločina
- 3 – Ako je mogao spriječiti zločin, ali ga nije spriječio
- 4 – Ako nije mogao spriječiti zločin, a nije prijavio počinitelje
- 5 – Ako nije mogao spriječiti, a aktivno je zataškavao
- 6 – Ni u jednom slučaju
- 8 – Ne zna (NIJE NA KARTICI)

P46. Sada Vas molim da mi kažete na kojem sudu bi trebalo suditi svakoj od sljedećih skupina osumnjičenika? POKAŽI KARTICU P46; MOGUĆE VIŠE ODGOVORA

SKUPINA	1 – U HRVATSKOJ	2 – U SRBIJI	3 – U HAAGU	4 – BIH	8 – NIGDJE/NE ZNA
1 SRBIMA OPTUŽENIM ZA RATNE ZLOČINE U HRVATSKOJ	1	2	3	4	8
2 SRBIMA OPTUŽENIM ZA RATNE ZLOČINE U BIH	1	2	3	4	8
3 HRVATIMA OPTUŽENIM ZA RATNE ZLOČINE U HRVATSKOJ	1	2	3	4	8
4 HRVATIMA OPTUŽENIM ZA RATNE ZLOČINE U BIH	1	2	3	4	8
5 BOŠNJACIMA OPTUŽENIM ZA RATNE ZLOČINE U BIH	1	2	3	4	8

P47. Kako biste na osnovi dojma koji imat, ocijenili rad Međunarodnog suda za ratne zločine na području bivše Jugoslavije u Haagu, koristeći ocjene do 1 do 5, kao u školi?

- 1 – Jako loše   2   3   4   5 – Izvrstan   8 – Ne zna

P48. Sve u svemu, koliko imate povjerenja da Haaški sud sudi optuženim osobama srpske nacionalnosti nepristrano i samo na osnovi činjenica? POKAŽI KARTICU P48

- 1 – Nimalo
- 2 – Malo
- 3 – I da i ne
- 4 – Prilično → PRESKOČI IDUĆE PITANJE
- 5 – U potpunosti → PRESKOČI IDUĆE PITANJE
- 8 – Ne zna → PRESKOČI IDUĆE PITANJE

P49. Po čemu se najviše očituje pristranost Haškog suda prema optuženim Srbima u odnosu na optuženike drugih nacija? NE ČITAJ; NE POMAŽI

- 1 – Po većem broju optuženih Srba
- 2 – Po višem rangu optuženih Srba (viši činovi)
- 3 – Po načinu vođenja procesa
- 4 – Po manjoj objektivnosti
- 5 – Po većoj visini izrečenih kazni
- 6 – Prema manjem rangu optuženih Srba
- 7 – Prema nižoj visini izrečenih kazni
- 8 – Prema sadržaju optužnica/prema političkim optužbama
- 9 – Odnosu prema hrvatskim generalima
- 10 – Ostalo _____
- 98 – Ne zna

P50. Koliko imate povjerenja da Haški sud sudi optuženim Hrvatima nepristrano i samo na osnovi činjenica? POKAŽI KARTICU P48

- 1 – Nimalo
- 2 – Malo
- 3 – I da i ne
- 4 – Prilično → PRESKOČI NAREDNO PITANJE
- 5 – U potpunosti → PRESKOČI NAREDNO PITANJE
- 8 – Ne zna → PRESKOČI NAREDNO PITANJE

P51. Po čemu se najviše očituje pristranost Haaškog suda prema optuženim Hrvatima u odnosu na optuženike drugih nacija? NE ČITAJ; NE POMAŽI

- 1 – Po većem broju optuženih Hrvata
- 2 – Po višem rangu optuženih Hrvata
- 3 – Po načinu vođenja procesa
- 4 – Po manjoj objektivnosti
- 5 – Po većoj visini izrečenih kazni
- 6 – Prema nižem rangu optuženih Hrvata
- 7 – Prema nižoj visini izrečenih kazni
- 8 – Prema sadržaju optužnica/prema političkim optužbama
- 9 – Odnosu prema drugim optuženicima
- 10 – Ostalo _____
- 98 – Ne zna

P52. Koliko imate povjerenja da će Haaški sud suditi hrvatskim generalima Anti Gotovini, Ivanu Čermaku, Mladenu Markaču nepristrano i samo na osnovi činjenica? POKAŽI KARTICU P48

- 1 – Nimalo
- 2 – Malo
- 3 – I da i ne
- 4 – Prilično
- 5 – U potpunosti
- 8 – Ne zna

P53. Kako biste na osnovi dojma koji imate, ocijenili rad hrvatskog pravosuđa po pitanju procesuiranja ratnih zločina u posljednjih pet godina, koristeći ocjene do 1 do 5, kao u školi?

- 1 – Jako loše   2   3   4   5 – Izvrstan   8 – Ne zna

P54. Sve u svemu, koliko imate povjerenja da hrvatski sudovi sude optuženim Srbima nepristrano i samo na osnovi činjenica? POKAŽI KARTICU P48

- 1 – Nimalo
- 2 – Malo
- 3 – I da i ne
- 4 – Prilično → PRESKOČI IDUĆE PITANJE
- 5 – U potpunosti → PRESKOČI IDUĆE PITANJE
- 8 – Ne zna → PRESKOČI IDUĆE PITANJE

P55. Po čemu se najviše očituje pristranost hrvatskih sudova prema optuženim Srbima u odnosu na optuženike drugih nacija? NE ČITAJ; NE POMAŽI

- 1 – Po većem broju optuženih Srba
- 2 – Po većoj razini optuženih Srba (veći činovi)
- 3 – Po načinu vođenja procesa
- 4 – Po manjoj objektivnosti
- 5 – Po većoj visini izrečenih kazni
- 6 – Prema nižem rangu optuženih Srba
- 7 – Prema nižoj visini izrečenih kazni
- 8 – Prema sadržaju optužnica/prema političkim optužbama
- 9 – Odnosu prema hrvatskim generalima
- 10 – Ostalo _____
- 98 – Ne zna

P56. Koliko imate povjerenja da hrvatski sudovi sude optuženim Hrvatima nepristrano i samo na osnovi činjenica? POKAŽI KARTICU P48

- 1 – Nimalo
- 2 – Malo
- 3 – I da i ne
- 4 – Prilično → PRESKOČI IDUĆE PITANJE
- 5 – U potpunosti → PRESKOČI IDUĆE PITANJE
- 8 – Ne zna → PRESKOČI IDUĆE PITANJE

P57. Po čemu se najviše očituje pristranost hrvatskih sudova prema optuženim Hrvatima u odnosu na optuženike drugih nacija? NE ČITAJ; NE POMAŽI

- 1 – Po većem broju optuženih Hrvata
- 2 – Po većoj razini optuženih Hrvata
- 3 – Po načinu vođenja procesa
- 4 – Po manjoj objektivnosti
- 5 – Po većoj visini izrečenih kazni
- 6 – Prema nižem rangu optuženih Hrvata
- 7 – Prema nižoj visini izrečenih kazni
- 8 – Prema sadržaju optužnica/prema političkim optužbama
- 9 – Odnosu prema drugim optuženicima
- 10 – Ostalo _____
- 98 – Ne zna

P58. Pročitat ću Vam nekoliko tvrdnji koje se odnose na karakter rata, ratne zločine i suđenja za ratne zločine. Vas molim da mi kažete slažete li se ili ne s tim tvrdnjama. POKAŽI KARTICU P58

		1 – UOPĆE SE NE SLAŽEM	2 – UGLAVNOM SE NE SLAŽEM	3 – UGLAVNOM SE SLAŽEM	4 – U POTPUNOSTI SE SLAŽEM	8 – NE ZNA
1	U OBRAMBENOM RATU NE MOŽE SE POČINITI RATNI ZLOČIN	1	2	3	4	8
2	HRVATSKA JE VODILA PRAVEDAN I LEGITIMAN, OBRAMBENI I OSLOBODITELJSKI, A NE AGRESIVNI I OSVAJAČKI RAT	1	2	3	4	8
3	POBJEDNIKE U RATU NE MOŽE SE SUDITI ZA RATNE ZLOČINE	1	2	3	4	8
4	PRIHVATLJIVO JE DA SE SUDI ZA ZLOČINE POČINJENE NA HRVATSKOJ STRANI TEK KADA SE OPTUŽE SVI POČINITELJI ZLOČINA NA SRPSKOJ STRANI	1	2	3	4	8
5	ZLOČINI KOJI NISU BILI PLANIRANI I ORGANIZIRANI NE TREBAJU BITI ISTRAŽIVANI I PROCESUIRANI	1	2	3	4	8
6	NE MOGU SE SVI RATNI ZLOČINI JEDNAKO TRETIRATI. MORA SE UZETI U OBZIR TKO JE ŽRTVA, A TKO AGRESOR.	1	2	3	4	8
7	SUĐENJA ZA RATNE ZLOČINE POČINJENE OD STRANE HRVATA ZNAČI IZJEDNAČAVANJE KRIVNJE HRVATSKE I SRPSKE STRANE ZA RAT	1	2	3	4	8
8	MEĐUNARODNA ZAJEDNICA KROZ SUĐENJA ŽELI UMANJITI VLASTITU ODGOVORNOST I VLASTITU ULOGE U RATOVIMA NA PODRUČJU BIVŠE JUGOSLAVIJE	1	2	3	4	8
9	ISTINSKA ZRELOST JEDNOG DRUŠTVA OČITUJE SE U PROCESUIRANJU RATNIH ZLOČINA NEOVISNO O POČINITELJU	1	2	3	4	8
10	ZLOČIN JE ZLOČIN I TU NEMA NIKAKVA OPRAVDANJA ILI IZUZETAKA	1	2	3	4	8
11	ZAKON O OPROSTU, KOJI JAMČI OPROST ZA SUDJELOVANJE U ORUŽANOJ POBUNI, AMNESTIRAO JE ZLOČINCE I TREBA GA OPOZVATI	1	2	3	4	8
12	SUĐENJA HRVATSKIM GENERALIMA ŠTETIT ĆE UGLEDU HRVATSKE U SVIJETU	1	2	3	4	8

P59. Pročitat ću Vam imena nekih osoba o kojima različiti ljudi imaju različito mišljenje. Molim Vas da mi za svakog od njih iskažete svoje mišljenje koristeći ocjene na ovoj skali. POKAŽI KARTICU P59

		1 – ISKLJUČIVO ZLOČINAC	2 – VIŠE ZLOČINAC NEGO HEROJ	3 – VIŠE HEROJ NEGO ZLOČINAC	4 – ISKLJUČIVO HEROJ	5 – NITI JEDNO NITI DRUGO	8 – NE ZNA
1	KAPETAN DRAGAN	1	2	3	4	5	8
2	MILAN MARTIĆ	1	2	3	4	5	8
3	SLAVKO DOKMANOVIĆ	1	2	3	4	5	8
4	BLAGO ZADRO	1	2	3	4	5	8
5	MIRKO NORAC	1	2	3	4	5	8
6	ANTE GOTOVINA	1	2	3	4	5	8
7	TOMISLAV MERČEP	1	2	3	4	5	8
8	BRANIMIR GLAVAŠ	1	2	3	4	5	8

OSOBNO ISKUSTVO

P60. Jeste li bili pripadnik vojnih postrojbi tijekom rata?

- 1 – Da
- 2 – Ne → IDI NA P63
- 8 – Ne znam → IDI NA P63 (NE ČITAJ)

P61. Jeste li bili dragovoljac Domovinskog rata?

- 1 – Da
- 2 – Ne
- 8 – Ne znam → IDI NA P63 (NE ČITAJ)

P62. Jeste li bili na prvoj crti bojišnice?

- 1 – Da
- 2 – Ne
- 8 – Ne znam (NE ČITAJ)

P63. Jeste li Vi osobno bili ranjeni tijekom rata?

- 1 – Da
- 2 – Ne

P64. Je li netko od članova Vaše uže obitelji (suprug/supruge, djeca, brat/sestra, otac/majka, djed/baka) sudjelovao u vojnim postrojbama?

- 1 – Da
- 2 – Ne
- 8 – Ne znam (NE ČITAJ)

P65. Je li netko od članova uže obitelji (suprug/supruge, djeca, brat/sestra, otac/majka, djed/baka) ubijen, ranjen ili nestao? MOGUĆE VIŠE ODGOVORA

- 1 – Ubijen
- 2 – Ranjen
- 3 – Nestao
- 7 – Ništa od navedenog
- 8 – Ne znam (NE ČITAJ)

P66. Je li netko od članova Vaše uže obitelji (suprug/supruge, djeca, brat/sestra, otac/majka, djed/baka) bio zarobljen?

- 1 – Da
- 2 – Ne
- 8 – Ne znam (NE ČITAJ)

P67. Jesu li netko od članova Vaše šire obitelji (bratći, sestrične, stric/tetka, strina/tetka, drugi bliski rođak) ili prijatelja bio nešto od sljedećeg: ubijen, ranjen, zarobljen u logoru, povrijeđen na neki drugi način? MOGUĆE VIŠE ODGOVORA

- 1 – Ubijen
- 2 – Ranjen
- 3 – Zarobljen u logoru
- 4 – Povrijeđen na drugi način, koji? _____
- 7 – Ništa od navedenog
- 8 – Ne znam (NE ČITAJ)

P68. Jeste li Vi bili u izbjeglištvu ili progonstvu?

- 1 – Da
- 2 – Ne
- 8 – Ne znam (NE ČITAJ)

P69. Jeste li boravili tijekom rata u ratom zahvaćenom mjestu?

- 1 – Da
- 2 – Ne
- 8 – Ne znam (NE ČITAJ)

P70. Jeste li na bilo koji način dolazili u osobni kontakt s izbjeglicama/progpanicima?

- 1 – Da
- 2 – Ne
- 8 – Ne znam (NE ČITAJ)

P71. Jeste li zbog rata promijenili mjesto stalnog boravišta? Ako da, koje od sljedećeg najbolje opisuje Vašu situaciju?**PROČITAJ**

- 1 – Da, odlazak iz ratom obuhvaćenog područja u mirnije područje
- 2 – Da, odlazak u ratno područje nakon rata
- 3 – Da, nešto drugo što? _____
- 8 – Ne, nisam zbog rata promijenio mjesto boravka

DEMOGRAFIJA

Dm1 Spol   1 – muškarac   2 – žena

Dm2 Koliko imate godina? _____

→ POKAŽITE KARTICU "DM3 – OBRAZOVANJE"

Dm3 Odaberite s ove kartice posljednju školu koju ste završili.

- 1 – bez škole ili 1 do 3 razreda osnovne škole
- 2 – 4 do 7 razreda osnovne škole
- 3 – osnovna škola (svih 8 razreda)
- 4 – jednogodišnja ili dvogodišnja stručna škola (skraćeni program)
- 5 – trogodišnja stručna škola za zanimanja
- 6 – četverogodišnja stručna škola za zanimanja
- 7 – gimnazija
- 8 – viša škola, prvi stupanj fakulteta
- 9 – fakultet, akademija, visoka škola
- 10 – magisterij
- 11 – doktorat
- 98 – ne zna/ne želi odgovoriti

Dm4 S koliko ste godina završili tu školu? _____

Dm5 Kakav je Vaš trenutni radni status? (Pokažite karticu DM5 – radni status) (Jedan odgovor)

- 1 – zaposleni kod nekoga (u privatnom, javnom, državnom sektoru, vojsci, pomažući članovi na obiteljskom poslu)
- 2 – samostalno zaposleni – slobodne profesije (odvjetnici koji imaju kancelariju, zubari i liječnici s privatnom praksom, slobodni umjetnici i glumci itd.)
- 3 – samostalno zaposleni – vlasnici poljoprivrednog gospodarstva – farme
- 4 samostalno zaposleni – vlasnici poduzeća ili obrta
- 5 – nezaposleni (nema posla, bolest, na čekanju, oni koji su našli posao, ali još nisu počeli raditi)
- 6 – kućanice → Dem6a
- 7 – učenici i studenti → Dem6a
- 8 – u mirovini (pitati za posljednje zanimanje prije mirovine)
- 9 – novaci u vojsci (ne aktivni) → Dem6a
- 98 – ne želi odgovoriti → Dem6a

Dm6 Koje je Vaše trenutno zanimanje? Na kakvom radnom mjestu radite i u kojoj funkciji. Odnosno, na kakvom ste radnom mjestu radili ako ste trenutno nezaposleni ili u mirovini? (Pokažite karticu DM6 – zanimanje) (Jedan odgovor)

→ detaljno raspravite i ispitajte i pronađite najtočniji odgovor

1 – slobodna profesija (odvjetnici koji imaju kancelariju, zubari i liječnici s privatnom praksom, slobodni umjetnici i glumci itd.)

2 – stručnjaci i intelektualci (profesori, inženjeri, liječnici u državnim ustanovama, itd.)

3 – viši menadžment, viši rukovoditelji, direktori (bilo u vlastitom ili tuđem poduzeću, javnom ili privatnom sektoru)

4 – srednji menadžment (bilo u vlastitom ili tuđem poduzeću, javnom ili privatnom sektoru)

5 – službenici

6 – kvalificirani radnici, uključujući i bolničke sestre

7 – nekvalificirani i niskokvalificirani radnici

8 – poljoprivrednici i ribari

98 – ne zna ili ne želi odgovoriti

Dem6a. Koje ste nacionalnosti? → POKAŽI KARTICU Dem6a

1 – ALBANCI	7 – ROMI
2 – BOŠNJACI	8 – SLOVENCII
3 – CRNOGORCI	9 – SRBI
4 – ČESI	10 – TALIJANI
5 – HRVATI	11 – ŽIDOVI
6 – MAĐARI	12 – OSTALE, KOJE? _____

Dm7 Koliko u ovom kućanstvu, računajući i Vas, ukupno živi osoba bez obzira na to koliko imaju godina? _____

→ POKAŽITE KARTICU "OSOBNII PRIHODI"

Dm9 Na kartici se nalaze različiti iznosi u kunama. Odaberite slovo pokraj iznosa koji odgovara Vašim ukupnim osobnim prihodima tijekom prošlog mjeseca.

1 – D – BEZ OSOBNII PRIHODA PROŠLI MJESEC	9 – L – OD 7001 DO 8000 KUNA
2 – E – DO 1000 KUNA	1 – M – OD 8001 DO 9000 KUNA
3 – F – OD 1001 DO 2000 KUNA	11 – N – 9001 DO 10000 KUNA
4 – G – OD 2001 DO 3000 KUNA	12 – O – 10001 DO 11000 KUNA
5 – H – OD 3001 DO 4000 KUNA	13 – P – 11001 DO 12000 KUNA
6 – I – OD 4001 DO 5000 KUNA	14 – R – 12001 I VIŠE
7 – J – OD 5001 DO 6000 KUNA	
8 – K – OD 6001 DO 7000 KUNA	98 – NE ZNA ILI NE ŽELI ODGOVORITI

Dm10 Koliko članova Vašeg kućanstva ima neke redovite mjesečne prihode? _____

[98 – ne zna]

→ POKAŽITE KARTICU "PRIHODI KUĆANSTVA"

Dm11 Odaberite s ove kartice slovo pokraj iznosa koji odgovara ukupnim prihodima svih članova Vašeg kućanstva, uključujući i Vas osobno tijekom prošlog mjeseca (uključiti osim redovitih prihoda i honorare i sve ostale izvore prihoda).

1 – D – BEZ PRIHODA U KUĆANSTVU PROŠLI MJESEC	10 – M – OD 8001 DO 9000 KUNA
2 – E – DO 1000 KUNA	11 – N – 9000 DO 10 000 KUNA
3 – F – OD 1001 DO 2000 KUNA	12 – O – 10 001 DO 11 000 KUNA
4 – G – OD 2001 DO 3000 KUNA	13 – P – 11 001 DO 12 000 KUNA
5 – H – OD 3001 DO 4000 KUNA	14 – R – 12 001 DO 13 000 KUNA
6 – I – OD 4001 DO 5000 KUNA	15 – S – 13 001 DO 14 000 KUNA
7 – J – OD 5001 DO 6000 KUNA	16 – T – 14 001 DO 15 000 KUNA
8 – K – OD 6001 DO 7000 KUNA	17 – U – 15 001 I VIŠE
9 – L – OD 7001 DO 8000 KUNA	98 – NE ZNA ILI NE ŽELI ODGOVORITI

→ UPIŠITE SAMI BEZ ISPITANIKA:

Dm13 Kućanstvo se nalazi u...

1 – stambenoj zgradi 2 – obiteljskoj kući 3 – nešto drugo

P-11 Točno vrijeme završetka anketiranja Sati: ____ minuta: ____

P-12 Ukupno trajanje intervjua (u minutama): _____

ANKETAR: Molimo pročitajte sljedeću izjavu i potpišite je.

Izjavljujem da sam ja osobno obavio/la ovaj razgovor u skladu s uputama za izvođenje intervjua s ispitanikom koji je izabran prema uputama o odabiru uzorka.

Potpis anketara

BILJEŠKA O AUTORIMA I AUTORICI

Kruno Kardov (1977.) je asistent na Odsjeku za sociologiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Objavljivao je radove iz područja sociologije vojske i rata s primarnim interesom na posljedice rata na društvenu zajednicu, rekonstrukciju poslijeratne zajednice i kolektivno sjećanje te iz područja nezavisne kulturne scene u Hrvatskoj. Radio je kao istraživač na više domaćih i međunarodnih znanstvenih projekata te držao gostujuća predavanja na nekoliko domaćih i stranih sveučilišta. Znanstveno se usavršavao u SAD-u na Sveučilištu Kalifornija u Berkeleyu.

Dražen Lalić (1960.) je izvanredni profesor Fakulteta političkih znanosti u Zagrebu. Diplomirao je na studiju politologije, a zvanje magistra i doktora znanosti stekao je iz područja sociologije. Nositelj je nastave na predmetima Sociologija hrvatskog društva, Politička komunikacija, Politički i socijalni aspekti sporta, te Upravljanje društvenim problemima i devijacijama u Hrvatskoj. Proveo je više istraživanja iz područja sociologije mladih, sociologije sporta, sociologije devijacija i sociologije politike, te lokalne politike i političke komunikacije. Sam ili u suautorstvu objavio je ukupno devet znanstvenih i stručnih knjiga, te uredio šest knjiga i priručnika. Uz to, objavio je 40 tekstova u časopisima i zbornicima, kao i nekoliko stotina članaka u različitim medijima. Dulje je vrijeme aktivan u organizacijama civilnog društva, a uz ostalo je djelovao kao član upravnih odbora Instituta Otvoreno društvo Hrvatska i Centra za suočavanje s prošlošću *Documenta*.

Vesna Teršelič (1962.) je voditeljica *Documente* – Centra za suočavanje s prošlošću. Studirala je filozofiju, komparativnu književnost i fiziku. Aktivna je u organizacijama civilnog društva od sredine osamdesetih godina. Suosnivačica je više zelenih, ženskih i mirovnih organizacija (Svarun, Zelena akcija, Antiratna kampanja Hrvatske, Centar za ženske studije, Centar za mirovne studije, *Documenta*). Suorganizirala javne akcije i peticije (Vrata mira, Zagreb, 1991), Moj glas za pravnu državu (Trg Bana Jelačića, Zagreb, 2001) te prosvjed i uručivanje peticije s potpisima za uklanjanje spomenika osnivaču ustaške postrojbe Crna Legija (Slunj, 2001). Sudjelovala je u pokretanju i aktivnostima međunarodnih mreža među kojima je i Koalicija za osnivanje Regionalne komisije za ustanovljenje i javno iznošenje činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim povredama ljudskih prava u bivšoj Jugoslaviji (REKOM).

